

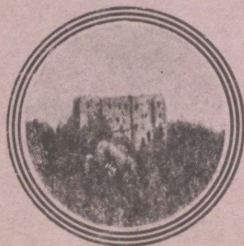
B. 12. 424.

J. A D A M S O N

**EESTI
AJALUGU**

ÜHENDUSES ÜLDAJALOOGA

**ALGKOOLI
VÕPPEAASTA**

**KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU TALLINN**

B. 12. 424.

J. Adamson

Eesti ajalugu

ühenduses üldajalooga

Algkooli V õppeaasta

X trükk

Haridusministeeriumi poolt koolidele
tarvitamiseks lubatud

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU 1939 TALLINN

J. Adamson

Eesti ajalooga

ühenduse üldajalooga

Algus 7. õppeaasta

X köide

ENSV TA Riikliku Arhiivimatkogude
Kaitse- ja Järelmaksuamet
Arhiivimatkogude

115778

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

O./Ü. K. Mattiesen trükikoda, Tartu, 1939.

I. Esiajalooline aeg.

Kivi- ja pronksiaeg.

1. Mis räägib meile rahvaste minevikust?

Ajaloo ülesanne. Läinud õppeaastal kuulsime, et elu muutub aegamööda, järk-järgult. Noorem põlv õpib vanemalt ja täiendab, mis õppinud oma eelkäijailt. Nii kestab see igavesti. Ajaloo ülesanne seisabki selles, et näidata meile, kuidas kogu inimsoo elu on edenenud aastakümnete, -sadade ja -tuhandete jooksul, kord-korralt muutudes ja täienedes.

Ajalooline aeg. Elu muutub tunduvalt paari inimese-aja jooksul, muutub aga palju suuremal määral aastasade ja -tuhandete vältel. Kuidas inimesed üks-, kaks- või koguni mitusada aastat tagasi elasid, sellest on meil kindlad teated. Haritud inimesed on tähtsamad sündmused üles kirjutanud ja nii nad meile jäädvustanud. Ligi 750 aastat tagasi tulid sakslased paganausuliste eestlastele, liivlastele ja lätlastele ristiusku kuulutama, neid ja nende maid alla heitma. Liivlased ja lätlased, kes elasid eestlastest lõuna pool, alistati kõigepealt. Järg tuli varsti ka meie esivanemate kätte. Uue usu toojaile oli palju tähtsam rahva alistamine ja orjastamine kui ristiusu kuulutamine. Alistatud rahvast ja võidetud maadest loodeti palju kasu. Sellest said eestlased väga hästi aru. Nad pidasid ligi 20 aastat julget ja visa võitlust uue usu toojatega. Kõigest sellest räägib meie ajaraamat, mis kirjutati tol ajal ühe preestri poolt.

Aega, millest meil kindlad üleskirjutatud andmed, nimetatakse ajalooliseks ajaks.

Esiajalooline aeg. Palju raskem on meil teateid saada veel vanema aja kohta, näit. neli, viis, kuus või enam aastasada enne sakslaste tulekut meie maale. Sellest ajast pole mingisuguseid kirjalikke teateid järele jäänud ei eestlastelt ega naaberahvastelt. Teated ei tarvitse ainult kirjalikud olla. Kui inimesed veel kirjutamist ei tundnud, anti juhus-

tised oma aja sündmustest edasi suusõnaliselt. Vanemad jutustasid nooremaile ja need omakord edasi. Neist jutustisist kujunesid aegamööda näit. kangelaslood. Nii sündis ka meie kangelaslugu „Kalevipoeg“. Viimasest on näha, et esivanemad harisid põldu juba noil hämarail ajal. Kalevipoeg ise töötab põllul hommikust õhtuni ja püüab olla teistele eeskujuks. Põldu harisid nii ülemad kui alamad. Käsitöist oli iseäranis sepatöö lugupeetav. Ka selgub, et meie esivanemad uskusid hinge surematusse. Suures lugupidamises oli nende juures abielu-armastus ja -truudus.

Kuid ka suusõnalised andmed ei ulatu nii kaugesse minevikku, et teateid saaksime kõige vanemate aegade kohta. Neist aegadest jutustavad mitmesugused leiud. Maapõuest on leitud kõige vanema aja inimeste elu- ja matusekohti, inimeste luid, taimede ja loomade jäänuseid, töö- ja sõjariistu jne. See-suguste leidude najal võime üsna hästi kujutella, kuidas inimesed tol ajal töötasid, sõdisid, surnuid matsid ja mis nad surmast arvasid.

Aega, mille kohta pole mingisuguseid kirjalikke teateid, nimetatakse esiajalooliseks ajaks. See jaotatakse kolme ajajärku: kivi-, pronksi- ja rauaaeg.

1. Mis on ajaloo ülesandeks? 2. Missugust aega nimetatakse ajalooliseks, missugust esiajalooliseks? 3. Mille kaudu saame teateid möödunud sündmustest ja oludest? 4. Kuidas jaotame esiajaloolist aega?

2. Kiviaeg.

Kodumaa loodus kiviajal. Inimene on kõigist loomist targem. Kunagi kauges minevikus oli meie kodumaa ja peaaegu kogu Euroopa mattunud hiiglasuure jäävaiba alla. See oli kohati kuni kilomeetri paksune. Jääaeg kestis väga kaua ja loomulikult oli igasugune elu sel ajal võimatu.

Viimaks muutusid Euroopa maad jälle soojemaks. Meie kodumaad katsid suured tihedad metsad. Teerajakesi polnud peaaegu kuski näha. Põõsastik ja tihedalt kasvavate puude oksad tegid liikumise võimatuks. Päikesekiired ulatusid vaevalt maapinnani. Ürgmetsa hämarikus elutsesid karud, rebased, metshärjad ja palju teisi inimesele hädaohtlikke loomi. Järvi ja suuri veelompidega ülekülvatud soid võis leida igal pool. Seal pesitsesid loendamata hulgad veelinde. Sood kubitsesid mürgiseist ussidest ja suurtest valusalt nõelavaist sääskedest. Siiski asusid inimesed meie kodumaale elama. Neid meelitasid siia kalarikkad veed ja loomarikkad metsad.

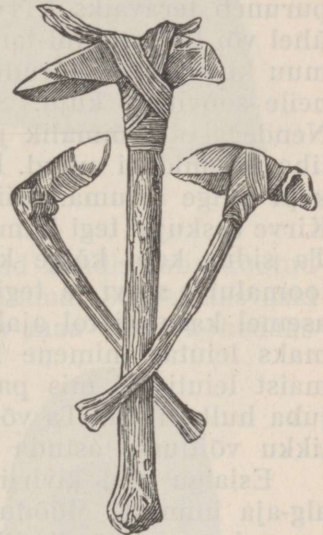
Kiskjad loomad olid inimesele kõige kardetavamad, sest ta oli neist kehaliselt palju nõrgem ja elas seepärast alalises hirmus. Kiskjaid oli tol ajal meie metsades palju. Näiteks elutsesid siin karud, hundid, rebased, ilvesed, piisonhärjad ja metssead. Inimesel puudusid tugevad teravate küüntega jalad ja ka tugevad teravad hambad, millega oleks võinud end kaitseda. Pole siis ime, kui vanema aja inimesed otsisid enestele kaitset ja varju, kus vähegi võimalik. Kõige lihtsam oli puu otsa ronida. Ka siin polnud täiesti kindel, sest mõned loomad, näit. karu, võisid ka sinna kergesti juurde pääseda. Palju julgemana tundis inimene end koopas, mille suuet oli võimalik ühel või teisel teel kinni katta, näit. langede puudega või nende okstega. Koopa pärast tuli aga tihti loomadega võidelda, kes püüdsid sealsamas leida ulualust. Nii oli vanema aja inimese elu väga raske, võibolla raskem kui ühelgi loomal.

Inimene oli suuremaist loomist kehaliselt nõrgem, kuid sealjuures targem. Temal oli mõistus. Mõistus õpetas inimest ka kõige tugevamaid ja kardetavamaid loomi võitma.

Pealegi võis inimene kindlasti jalul seistes oma kaht vaba kätt tarvitada. Mõistuse ja vabade käte abiga saigi inimene aja jooksul „looduse kuningaks“.

Inimese elust kiviajal. Kiviajaks nimetatakse aega, mil maja-, töö- ja sõjariistad valmistati peaaesjalikult kivist. Koopast ja selle lähedusest leiame andmeid inimese elu kohta kiviajal. Selle aja inimene pidi sellega leppima, mis loodus valmis kujul andis. Ta sõi taimi, puuvilja, pähkleid, marju, maitsevaid juuri, seeni jne. Ta ei põlanud ka putukaid, usse, konni, rohutirtse, sisalikke jne.

Tähtsamaks toiduaineks oli kala. Tol ajal oli meie vetes väga palju ja väga mitmesuguseid kalu. Et kalapüük oli lihtne ja kerge töö, siis jäi see enamasti naiste, poisikeste ja vanade hooleks. Varsti hakati ka jahti pidama suuremate loomade peale. Looma liha läks toiduks, nahad aga kehakatteks. Suureks abiks olid inimesele võitluses loomadega

Kiviaja kirveid.

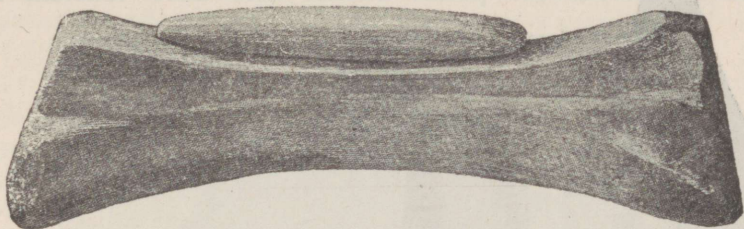
ja toiduhankimisel riistad. Esimesed riistad olid muidugi väga lihtsad, näit. kepp, nui ja kivi. Need lihtsad asjad täienesid aegamööda, sest inimene muutus elu sunnil leidlikumaks. Ka õppis ta tuld kasutama, mis tema elu palju hõlpsamaks ja mõnusamaks tegi.

Inimene pani tähele, et kivi kivi vastu lüües üks neist puruneb teravaiks kildudeks. Neid hakati terariistadena ühel või teisel juhul tarvitama. Kivikilde teineteise või mõne muu kivi vastu hõõrudes tegi inimene nad teravaks ja andis neile soovitava kuju. Sealjuures jäeti üks ots jämedamaks. Nendega oli võimalik juba edukamalt lõigata juuri, loomaliha või midagi muud. Hiljemini õppis inimene kivi nui või kepi külge siduma. Nii sai ta mingi kirvetaolise riista. Kirve eeskujul tegi inimene tõmbist kivikillust enesele vasara. Ta sidus kepi külge ka pisemaid, kuid teravaid kivikilde, loomaluid, sarvi ja tegi enesele nii ode või nooli. Nõelte asemel kasutati tol ajal kalaluid ja peenikesi kivikilde. Viimaks leiutas inimene ka vibu. See oli üks tema tähtsamaist leiutisist, mis palju aega nõudis. Nüüd oli inimesel juba hulk riistu. Ta võis paremini töötada ja julgemalt avalikku võitlusse astuda ka suuremate loomadega.

Esialgul olid kiviriistad väga viletsad ja elu õpetas ise alg-aja inimest. Möödusid aastatuhanded ja ta hakkas kivi paremini raiuma, siis lihvima ja kivvi auku puurima. Auguga lihvitud kivi pandi varre otsa ja kirves oli valmis. Nii tehti ka vasar. Uued kiviriistad olid palju kõvemad, kindlamad ja ühes sellega ka vastupidavamad ning tähtsamad töötamiseks. Nimetatud riistadega seltsisid nüüd ka kivist saag, mõõk jt. Peale lihvitud tööriistade valmistati mitmesuguseid teisi asju koduseks majapidamiseks, näit. korve, potte, kruuse ja kausse. Viimased kolm tehti savist. Pottide ja kausside valmistamiseni jõudis inimene aegamööda. Esimesed kunstlikult valmistatud nõud olid arvatavasti nii seest kui väljast saviga kaetud korvid. Need kuivatati kõvaks esmalt päikese, siis tule paistel. Et puuosad tulel ära põlesid, siis hakati nõusid valmistama ainult savist. Kõigepealt võeti suur tükk savi, suruti viimasesse hästi ümmargune kivi ja poti õõnsus oli valmis. Selle järel võeti kivi välja ja anti potile lõplik kuju, kusjuures potiserv tehti pisut paksem ja tugevam. Korvide punumine ja savinõude valmistamine oli naiste tööks. Nad omandasid aja jooksul selles töös niisuguse oskuse, et valmistasid väga mitmesuguseid potte ja nõusid. Oma ilutunde rahuldamiseks

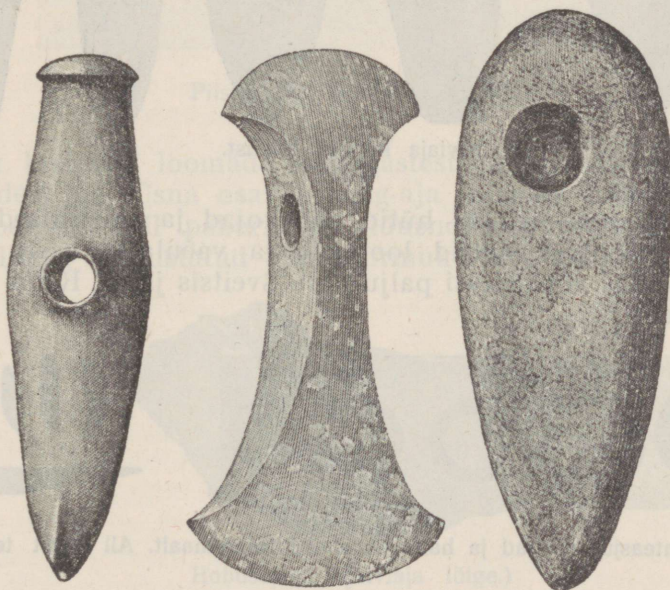
vajutasid nad poti külgedele ilustised kammitaolise või mõne muu riistaga. Kivist tööriistu valmistasid peaaesjalikult mehed.

Naisterahvas tundis taimi kõige paremini. Tema õppiski kiududest lõnga ketrama ja riidet kuduma. Inimene ei kat-

Lihvimiskivi.

nud end nüüd enam loomanahaga, vaid kandis juba kootud riidet. Ta õppis aegamööda taimi kasvatama. Sellest kasvaski välja põllundus, kusjuures esialgu maa tehti kohedaks

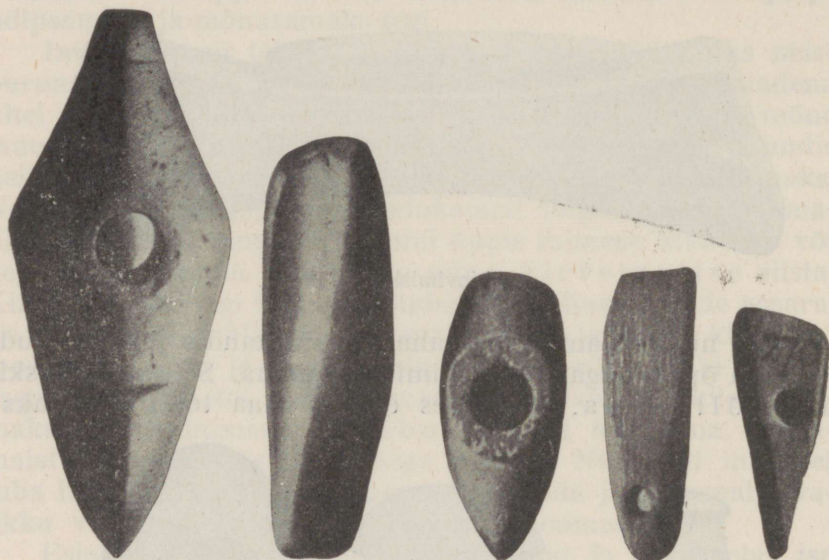

Kiviaja lihvitud ja auguga kirveid Rootsist.

keppidega. Selle järel tarvitati mingit kõblasetaolist riista ja viimaks atra.

Põllumaaks ei olnud sellised suured väljad nagu praegu, vaid väikesed maalapikesed siin-seal, metsade ja padrikute

keskel. Seal kasvatati otra, nisu ja naerist. Hiljemini jõuti ka nii kaugele, et hakati loomi taltsutama ja neid kasvatama. Vanem koduloom oli koer, kellele järgnesid lehm, lammas, siga, kitsed ja viimaks ka hobune. Ka eluhooned muutusid.

Kiviaja kirveid Eestist.

Koopa asemele astusid hütid, püstkojad ja vaiehitised, mis paremini kaitset andsid loomade ja vaenlaste vastu. Vaiehitisi leidis võrdlemisi palju näit. Šveitsis ja ka Reini ääres Saksamaal.

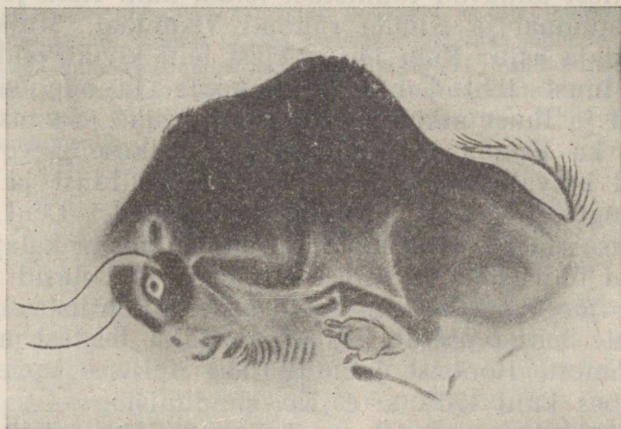
Kiviaja ehteasju: rõngad ja hammashelmed Saaremaalt. All luust terariist.

Kiviaja lõpul õpitakse ka metalli tundma. Esialgu valmistati kullast ja vasest ehteasju, siis vasest töö- ja sõjariistu. Vaiküla elanikud panidki Euroopas aluse metallitööstusele.

Uute paremate riistadega töötades jäi alg-aja inimesel juba enam vaba aega üle. Iga inimene püüab oma kodu

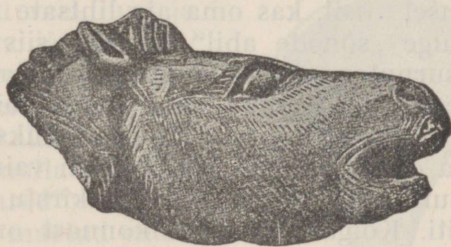
ilustada ja end ehtida. Vaba aeg mõjus selleks veel omakord kaasa.

Mehed, iseäranis aga naisterahvad, kandsid ehteid juustes, kaelas, käte ja jalgade ümber. Ehteasjad olid esialgu väga lihtsad. Nad olid tehtud luust, värvilistest ja läiki-

Piisonhärg. (Kiviaja joonistis.)

vatest kividest, loomade hammastest ja kihvadest, konna-karpidest jm. Üsna osav oli alg-aja inimene joonistamises. Tal polnud küll paberit ega lõuendit, samuti pliatsit ja kunstlikult valmistatud värve. Ainukesteks abinõudeks olid

Hobusepea. (Kiviaja lõige.)

terav kivikild ja harilikult loodusest saadud värvid — punane, pruun ja must. Alg-aja inimene joonistas oma koopa seinale loomi, kelle peale ta jahti pidas ja kellega ta tihti kokku puutus, näit. mammuteid, metshärgi, põtru ja hobuseid, harvemini aga inimesi. Taimed alg-aja kunstnikku ei huvi-

tanud. Ta tegi ilusaid väljalõikeid ka luusse ja puusse. Seinte maalid olid tihti värvilised. Alg-aja inimese joonistised olid lihtsad, kuid väga ilusad. Raske uskuda, et leitud joonistised on tehtud aastatuhandeid tagasi.

Alg-aja inimese asupaigad olid vete ääres ka meie kodumaal. Sellest annavad tunnistust leiud, näit. Reiu jõe suudmest Pärnumaal ja Kunda rannalt Virumaal. Mujaltki on leitud kiviaja asju. Reiu jõe põhjast leiti kivikirveid, saage, peitleid, luust tehtud naaskleid, noole- ja odaotsi, õngekonksusid ja luust nikerdatud jumalakujuke. Samasuguseid asju leiti ka Kunda rannalt. Kundas väikese järve äärest, mis nüüd kuivaks jäänud, leiti umbes 250 luust ja sarvest asja (ahingid, naasklid ja muud tarbeasjad). Leid näitab, et asunduse elanikud on elatanud end jahist ja kalapüügist. Kõik need tööriistad on inimeste päralt, kes elasid mõnede arvamuse järgi kas parvedel või isegi vaiehitistes. Kiviaja asju ei ole leitud ainult Eestist, vaid ka teistest maadest, nagu Soomest, Rootsist jne. Kiviaeg valitses meie kodumaal umbes kuni 1700. a. e. Kr. sündimist.

Kiviaja inimese usuelust. Inimene hakkas juba varakult uskuma hauatagusesse ellu. Kiviaja inimesed, nagu meiegi, nägid und, kuid uskusid sealjuures unenäo tõelisusse. Kui nad unes surnut nägid, siis arvasid nad, et ta on uuesti nende juurde tulnud. Ähvardas ta neid, siis oli ta kuri ja võis omastele paha teha, näit. haigusi tuua. Veel meiegi päevil öeldakse sageli, et „kurivaim on temasse läinud“. Seepärast püüti neid lepitada. Haigeid katsuti terveks teha mitmesugusel viisil, kas oma aja lihtsate rohtudega või sõnaga. Sai haige „sõnade abil“ terveks, siis loeti arstijat nõiak, kes surnutega mõistab ümber käia. Sageli oli nõid ka preestriks. Preester pidi teadma, missuguseid toite ja asju peab surnule hauda kaasa panema, et ta rahulikuks jääks ja inimeste vastu hea oleks, sest tol ajal kardeti vaimusid. Teistes maades maeti surnud maapõue, kuid kivikirstu. Eestis toimiti nähtavasti teisiti. Kolga-Jaani kihelkonnast on leitud luustikke, mis asetatud sügavasse lihtsaisse haudadesse. Laip asetati kas selili või külili, või põlved konksu tõmmatult.

Arvati, et hing elab edasi ja tarvitab kõike, mida tarvitab maa pealgi. Nii pandi hauda kaasa kirves, luuriistad, nooled, savinõud, ehteasjad jne. Matused korraldati teatava pidulikkusega, osutades surnule austust ja lugupidamist tantsu ja lauluga. Tähtsamaid surnuid hakati isegi jumaldama. Need olid kõrgemad vaimud, jumalad.

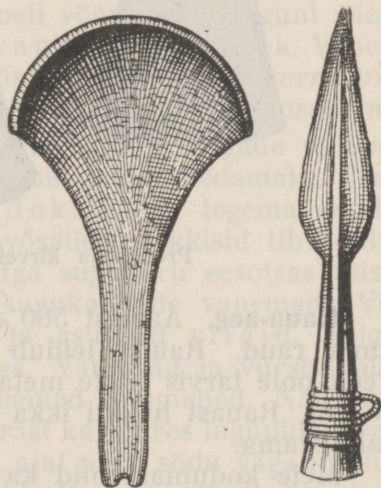
1. Missugune oli kodumaa loodus kiviajal? 2. Mille tõttu jäi inimene võitjaks võitluses loodusega? 3. Loenda riistu, mida tarvitas kiviaja inimene? 4. Mille poolest erinevad kiviriistad kiviaja algusest ja lõpust? 5. Kuidas valmistati savinõusid? 6. Mille poolest erinevad inimeste elamud kiviaja algusest ja lõpust? 7. Mida kujutas kiviaja inimene oma pildidel? 8. Miks ei huvitanud sinu arvates kiviaegset kunstnikku taimed joonistamise esemena? 9. Kuidas hariti põldu ja mida kasvatati? 10. Mis oli eluülalpidamise allikaks kiviajal peale põllutöö? 11. Miks hakkasid kiviaja inimesed uskuma hinge surematust? 12. Kuidas arenes kiviajal ettekujutus jumalaist? 13. Mida pidasid kiviaja inimesed haiguste põhjustajaks? 14. Kuidas püüti kiviajal surnuid elavatega lepitada? 15. Kuidas toimus surnute matmine? 16. Kus asuvad meie kodumaa tähtsamad kiviaegsed leiukohad? 17. Millal lõppes kiviaeg meie kodumaal?

3. Pronksiaeg.

Pronks saadakse vase ja tina kokkusulatamisel. Tina töid kaupmehed Hispaaniast ja Inglismaalt ja vahetasid seda merivaigu vastu Läänemere kallastel. Merivaiku hindasid väga kõrgelt kreeklased ja roomlased, kes neist ehteasju valmistasid. Meie kodumaal ei esine mainitud metalle, seepärast on pronksasju leitud siit ainult mõnest üksikust kohast. Need on võõrsilt siia toodud. Saaremaalt on leitud pronkskirves, Muhumaalt pronksoda, mujalt aga ehte- ja iluasju (näit. kaelavõrusid jne.). Pronks oli haruldane ja seetõttu kallis. Ainult jõukamad võisid endile pronksasju muretseda. Pronksasjad olid sageli ainult ilu- ja ehteasjadeks. Tarberiistadena tarvitati pronksiajal veel luu- ja kiviriistu. Seega jätkus kiviaeg tegelikult raua-ajani.

Neist vähestest asjadest on osa leitud kalmetest, mis kividest ilma mullata kokku laotud („kivivared“).

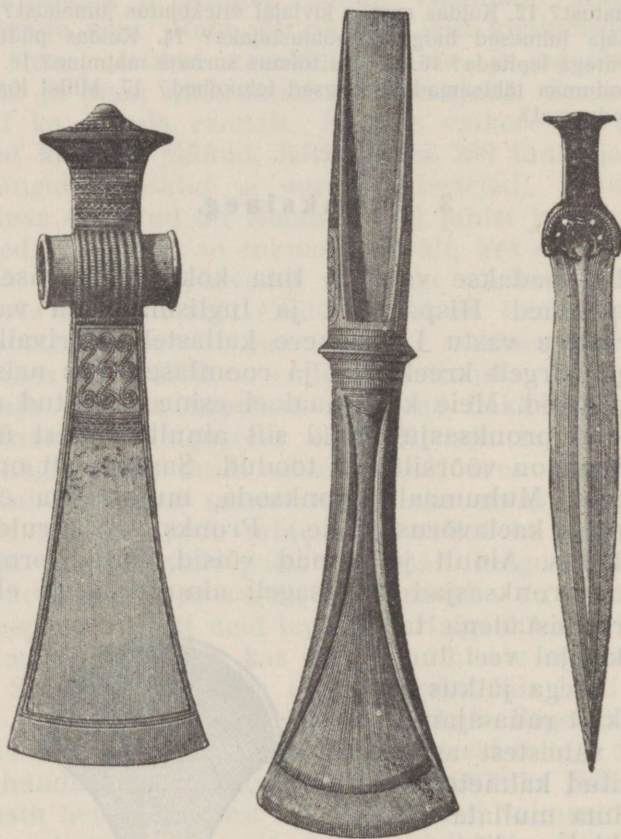
Surnuid ei mäetud enam maa sisse nagu kiviajal. Maapinnale tehti paeplaatidest nelinurkne, umbes inimese keha pikkune kast, kuhu surnu sisse pandi. Kirstu ümber ja peale laoti kivid kuhelikku, nii et kirst üleni kaetud oli.

Pronksiaja kirves ja odaots Eestist.

Pronksiajal sai ka meil teiste rahvaste mõjul kombeks surnut enne matmist põletada, et surnu hing kiiremini oma kehast vabaneks ja puhtaks saaks. Panuseid leiame haudades väga vähe. See on arusaadav, sest pronksiaeg riivas meid ainult mööda minnes.

Eestis valitses pronksiaeg 1700.—500. a. e. Kr.

Pronksiaja kirveid ja odaots Rootsist.

Raua-aeg. Aastast 500 e. Kr. hakkas pronksi välja tõrjuma raud. Rauda leidub nii mägedes kui ka lausmail. Teda pole tarvis teiste metallidega segada. Ta on pronksist kõvem. Rauast hakati ikka enam ja enam töö- ja sõjariistu valmistama.

Meie kodumaal olid ka raudesemed alul väga haruldased, sest raud oli õige kõrges hinnas. Rauast valmistatigi

esialgu ainult ehteasju. Raua-aeg kestis a. 500 e. Kr. kuni 1200 a. p. Kr. Siit algab ajalooline aeg.

Kõik Euroopa haritud rahvad on kirjeldatud kolm aja- järku läbi elanud, nii eestlased kui ka teised.

1. Miks leidub meie kodumaal vähe pronksasju? 2. Millest valmistati pronksiajal tarberiistu? 3. Missugused muutused on matmisviisides võrreldes kiviajaga? 4. Kunas valitsetid Eestis pronksi- ja raua-aeg? 5. Miks hakati rauda kohe tarberiistadeks tarvitama? 6. Missugune aeg järgneb raua-ajale?

4. Kuidas tekkisid esimesed inimeste ühingud?

Perekond. Suguvõsa ja selle vanem. Niisugust aega pole vist olnudki, mil inimesed üksikult omaette oleksid elanud. Juba jahipidajad elasid perekondadena. Mehed käisid jahil ja olid kodunt ära päevade ja nädalate kaupa. Naisterahvad, lapsed ja vanemad inimesed olid kodus. Nad korjasid viljateri, puuvilja ja marju ning valmistasid sellest toitu. Ainult siis, kui suurem jahipidamine ees oli, ühineti suuremaiks rühmiks. Aegamööda karjakasvatamisele ja põlluharimisele üle minnes ühinesid perekonnad suguvõsadeks. See oli nagu suur perekond, kus täiskasvanud pojad pärast naitumist jäid oma perega isa perekonda. Hiljemini liitusid nendega jälle nende pojad jne. nii, et aja jooksul kasvasid suguvõsad õige suureks. Üheskoos oli kergem toitu muretseda ja palju julgem ühest kohast teise rännata. Kes väljaspool suguvõsa olid, neid loeti võõrasteks, koguni vaenlasteks. Igal suguvõsal oli oma vanem ehk pealik. Vanem mõistis kohut ja lepitas suguvõsa liikmeid, tegi korraldusi jahiks ja muiks ettevõtteiks, viis suguvõsa lahingusse jne.

Suguharu. Riik. Ühiskondlikud kihid. Aegade jooksul läksid vahekorrad suguvõsade vahel ikka tihedamaks. Nad hakkasid ühinema suguharudeks. Seda tegema sundis väline hädaoht, sest teiste suguvõsadega tekkisid tihti tülid karja- ja teiste maade pärast. Iga suguharu eesotsas seisis omakord vanem, kelle valisid sugukondade vanemad. Viimaks ühinesid ka suguharud ja asutasid riigid. Riigis oli võim vürsti või kuninga käes. Vanemad ja vürstid olid harilikult kõige paremad ja julgemad sõjamehed. Nad andsid kaitset teistele ja olid sellepärast ka suures lugupidamises, moodustades kõrgema kihi. Tol ajal peeti sõdu väga mitmesugustel põhjustel, sageli aga lihtsalt saagi pärast, mis osa-

võtjate vahel jaotati. Tähtsama osa sellest said tihti juhataja ja ta tähtsamad kaaslased. Sõjavangid tehti orjadeks, kes neile töötasid ja neid teenisid. Seetõttu kogunesid varad ja rikkused sõjameeste kätte, kellest moodustus jõukam kiht. Suurem osa rahvast jäi aga endiselt põlluharijaiks. Nii olid juba kõige vanemal ajal olemas ühiskondlikud kihid.

1. Missugused inimeste ühingud olid esiajaloolisel ajal olemas? 2. Kuidas nad tekkisid? 3. Missugused olid suguvõsa vanema ehk pealiku ülesanded? 4. Kuidas valiti suguharu vanemaid? 5. Missugused ühiskondlikud kihid tekkisid esiajaloolisel ajal? 6. Kuidas seletada nende tekkimist?

II. Vana-aeg.

A. Egiptus.

1. Maa, rahvas, usk.

Maa ja rahvas. Juba vanad ajaloolased ütlesid, et „Egiptus on Niiluse and“. Selles peame neile õiguse andma, sest elu ja töö on seal võimalik ainult Niiluse jõe tõttu. Egiptus asub keset suurt liivakõrbi. Igal aastal juulist oktoobrini kestab seal veetõusuaeg. Siis tõuseb Niilus üle kallaste ja tungib kaugele, muutes kogu Egiptuse suureks järveks. Kui jõgi oma sāngi taganeb, siis jääb liivale paks rammus mudakiht. Nüüd algab egiptlastel kiire töö — külviaeg. Siin kasvatatakse nisu, otra, hirssi, lina, puuvilla jne. Juba vanast ajast annab siin maa väga rikkalikku saaki, sest põldu hariti väga korralikult. Egiptlased kaevasid tiike ja kanaleid, kuhu suurvee ajal vett koguti. Hiljemini kasutati seda põldude niisutamiseks¹.

Egiptlased kuuluvad semi tõugu rahvaste hulka. Nad on Niiluse oru algelanikud. Riiki valitses kuningas, vaarao, keda rahvas austas nagu jumalat. Ta näitas end rahvale ainult pidulikel puhkudel ja temaga kõneldes tuli laskuda põlvili.

Egiptlaste usk. Jumalad. Egiptlased märkasid, et iga päev toimus nende elus asju, mida nad ise ei saanud juhtida. Näit. tõusis vesi Niiluses alati ühel ja samal ajal, maad viljakaks muutes. Kõrvekuumus aga hävitas vahel kõik ühel hoobil jne. Keegi pidi seda juhtima. Nii arvasidki nad, et kõik sünnib jumalate tahtmise järgi. Tähtsamaks jumalaks oli neil Amon-Ra. See oli päikesejumal, kes hoolitses, et Niiluse org oleks viljakas. Vaarao oli tema poeg².

Teisena austasid nad surnutejumalat Osirist. Pärast surma kaalus ta iga inimese südant, et näha, kui palju keegi on maa peal head või halba teinud. Egiptlased uskusid, et

¹ Lähemalt vt. J. Adamson, Ajaloo lugemik nr. 2 (L. Anvelt, Igapäevast tööst Vana-Egiptuses). K./Ü. „Loodus“.

² Lähemalt J. Adamson, Ajaloo lugemik nr. 1 (L. Anvelt, Egiptuse templeis ja hauakambreis). K./Ü. „Loodus“.

hing elab edasi. Hingede asukohaks oli nende arvates suur, viljarikas väli, kus hinged muretult võisid töötada. Vili kasvas seal seitsme küünra kõrguseks. Kui aga inimene maa peal ülekohtuselt elas, saatis Osiris ta hinge tagasi. See pidi nüüd asuma mõne looma kehasse.

Peale Amon-Ra ja Osirise usuti veel teisigi jumalaid. Need olid väiksema tähtsusega. Jumalate kõrval uskusid egiptlased veel heade ja halbade vaimude olemasolu.

Egiptuses peeti pühaks ka mitmesuguseid loomi. Nad uskusid, et jumalatel on omad lemmikloomad, neid pidid siis ka inimesed austama. Pühadele loomadele ehitati uhked templid, kus preestrid neid teenisid ja neile ohverdasid. Kui mõni neist pühadest loomadest suri, siis algas lein kogu Egiptuses. See kestis kuni uue looma leidmiseni.

Kõige püham loom oli härg Apis. Ta oli üleni must, ainult valge märgiga otsaesisel. Tema keelel oli tume laik, sitika kujuga. Kui Apis suri, siis kestis lein väga kaua. Raske oli leida teist täpselt samasugust. Rõõmuhõisete saatel toodi see siis kullatud lootsikus templisse.

Surnukehad ja pühade loomade laibad balsameeriti -- määrati sisse mitmesuguste rohtude ja salvidega. See hoidis neid kõdunemise ja hävimise eest. Egiptlastele oli laipade hoidmine äärmiselt tähtis, sest nad uskusid, et hing elab edasi seni, kuni suudetakse keha tervena säilitada.

1. Millistel asjaoludel oli eu Egiptuses võimalik? 2. Kirjelda egiptlaste põlluharimisviise ja nimeta, mida nad kasvasid! 3. Kellele kuulus ülemvõim riigis? 4. Missugused olid egiptlaste tähtsamad jumalad? 5. Kuidas kujutlesid nad elu pärast surma? 6. Millega seletada egiptlaste loomade austamist? 7. Missugune oli kõige püham loom? 8. Miks ja kuidas hoiti surnukehi kõdunemise eest?

2. Ehitised. Kunst.

Templid ja lossid. Ehituskunst arenes ühenduses jumalate ja loomade austamisega. Kõige uhkemate ehitiste hulka kuuluvad templid ja vaaraode lossid.

Pühapaika püüti võimalikult maailmast lahutada. Templid ehitati väga kinnised. Ainult väikese ja õige kitsa värava kaudu pääses sinna sisse. Templi õu oli suur ja avar, kuid kõrge tugeva müüri piiratud. Templil oli palju eriruume. Ühes ruumis oli jumala pilt või kujud. Seda peeti kõige pühamaks paigaks ja sinna tohtisid ainult preestrid ja vaarao minna. Templid olid rohkesti kaunistatud kujude ja maalidega.

Ka vaaraode lossid olid suured ja uhked. Suurim neist oli 3000 toaga, peale selle veel sammaskäigud ja õued.

Hauakambriid, püramiidid. Balsameeritud surnukehad asetati hauakambritesse või püramiididesse. Nende ehitamine oli seotud väga suurte kuludega ja nii võisid seda ainult jõukad enestele lubada. Töö oli väga vaevarikas ja edenes aeglaselt. Polnud selliseid abinõusid kui meie päevil. Ühe suurema püramiidi ehitamine olevat kestnud ligi 30 aastat. Ometi töötas seal iga päev 100 000 meest.

Püramiidis oli mitu ruumi. Need tehti võimalikult kauniks ja mugavaks, et surnul seal hea elada oleks. Millestki ei tohtinud puudust tulla. Peale rikkaliku toidu viidi sinna ehteid ja iluasju. Kes väga jõukas oli, laskis sinna ka varakambri ehitada.

Püramiidide kõrval olid matusepaikadeks hauakambriid. Need raiuti suurte kaljude sisse. Meie päevini on neid kaunis palju terveina säilinud.

Raidkunst. Maal. Hauakambreid ja püramiide oli vaja ilustada. Selleks hakati valmistama vaaraode ja teiste tähtsate isikute kujusid. Need raiuti välja suurtest kaljudest ja sageli värviti üle, vastavalt loomulikkudele värvidele. Kujud püüti teha võimalikult suured, sest suurus oli neile võimu kehtsuseks. Hauakambrite ja templite lähedale kaljudesse raiuti sfinksid. Need olid lõvi kehaga ja inimese peaga olendid, kes pidid hauda valvama.

Maalidel kujutasid egiptlased vaaraode elu ja tegevust, kuid ka lihtrahva toiminguid. Maaliti mängu, võitlust, iga-suguseid töid jne. Maalid olid väga värviküllased. Püüti võtta loodust eeskujuks. Inimesi maaliti alati ainult nii, et õlad ja rind olid eest vaadatuna, keha alumine osa poolküljega ja pea ning jalad täiesti külje poolt.

1. Missugused olid Egiptuse kauneimad ehitised? 2. Kirjelda Egiptuse templit! 3. Milleks ehitati püramiide? 4. Kuidas neid sisustati? 5. Mis on sfinks? 6. Mida kujutasid egiptlased oma maalidel? 7. Kuidas maaliti inimest?

3. Teadused ja kiri.

Täheteadus. Matemaatika. Juba kõige vanematel aegadel olid egiptlastele tuttavad täheteadus ja matemaatika. Neid ei uuritud alul teadushimu ja lõbu pärast, vaid igapäevane elu nõudis nende tundmist. Viljakandev maa oli siin kõrgelt maksustatud. Niiluse iga-aastane veetõus hävitas ära kõik

piirimärgid. Igal aastal tuli maa uuesti mõõta ja piirid sisse ajada. See kõik nõudis head matemaatika ja geomeetria tundmist. Ka püramiidide ja teiste suurte ehitiste püstitamisel oli äärmiselt tähtis täpne arvestamine ja plaanide tegemine.

Ka täheteadus arenes ühenduses Niiluse tõusuga. Oli tarvis ette teada täpset aega, millal veetõus algab. Egiptlased panid tähele, et see sündis täpselt ühel ajal Siiriuse ilmumisega hommikutaevale. Siit algaski egiptlaste uusaasta. Aasta jagasid nad 12 kuuks ja iga kuu 30 päevaks. Peale selle oli veel aastas 5 lisapäeva. Nii pandi juba siis alus ajaarvamisele. Kalendri võtsid nad tarvitusele 4241. a. e. Kr.

Kiri. Kiri on teine tähtis leiutus, mille eest me egiptlaste tänu võlgname. Egiptlaste kiri on piltkiri, hieroglüüfid. Alul tähendas iga pilt ainult üht asja või tegevust, näit. kaks jalga tähendasid käimist jne. Nii oli raske kõike väljendada ja lõpuks hakati igat häälikut ühe kindla pildiga kujutama. Kiri oli kõigi teadmiste aluseks. Kes seda oskas, sai otsekohe riigiametnikuks.

Kiri raiuti peitliga kivisse või maaliti papüürusele. See valmistati papüürusetaimede lehtedest kuivatamise ja siledaks pressimise abil. Hiljemini tarvitati papüürust kirjutusmaterjalina ka teistes maades.

Läks väga kaua aega, enne kui suudeti õppida hieroglüüfe lugema. See andis aga suurepäraseid võimalusi Egiptuse ajaloo uurimiseks.

1. Missugused teadused arenesid egiptlaste juures kõige varem?
2. Milleks oli vaja matemaatikat ja geomeetriat?
3. Milleks täheteadust?
4. Kuidas jagasid egiptlased aasta?
5. Millal võeti kalender tarvitusele?
6. Kuidas jäädvustasid egiptlased omi mõtteid?
7. Kirjeldata nende kirjal?
8. Kuidas nimetatakse egiptlaste kirja?
9. Mida kasutati kirjutusmaterjalina?

B. Kreeklaste ajaloost.

1. Kreeklased ja nende usk.

Maa ja rahvas. Kreekat, lõunapoolsemat osa Balkani poolsaarest, piirab nii ühelt kui teiselt poolt meri. Ükski maa pole nii rikas poolsaarte ja lahtede poolest. Merelahed, mis kaugele mandrissse tungivad, jaotavad Kreeka mitmeks suuremaks osaks. Sealjuures on Kreeka väga mägine. Mägede harjad jaotavad maa pikuti ja põigiti omakord

paljudeks pisemaiks osadeks. Kliima pole siin kunagi väga kuum. Soojemates kohtades kasvavad sidrunid, oliivipuud ja teised lõunamaa taimed. Orgudes kasvab hästi teravili, mäejalgadel aga viinamari. Mäestikud on kohased karjakasvatamiseks, kuna metsad pakuvad rikkalikku saaki küttijaile.

Kreeklased ehk hellenid kuuluvad aaria tõugu rahvaste hulka¹. Nad tulid karjaste ja küttijatena põhja poolt, heites alla maa ja rahva. Tol ajal oli suurem osa Kreekast kaetud põliste metsadega, mis kubisesid lõvidest, karudest, huntidest, metssigadest, -kitsedest ja teistest loomadest. Siin jätkas rahvas oma endist eluviisi. Kui aga rahvaarv ikka suuremaks kasvas, hakkasid nad vähehaaval põldu harima.

Mäeahelikud jaotasid siin terve maa väikesteks maakondadeks, riigikesteks, mille üle valitsesid kuningad. Need riigikesed ei elanud omavahel sõpruses, vaid sõdisid sageli, püüdes üksteist alla heita. Pikapeale pidid nõrgemad tugevamatele alistuma ja oma saatusega leppima. Nii tekkisid suuremad riigid. Üht suurt riiki, mille võim oleks üle kogu maa ja rahva ulatunud, kreeklased siiski luua ei suutnud.

Kuidas kreeklased enestele asumaad löid? Kreeklased elasid kauemat aega karjakasvataja ja küttija elu. Põlluharimisele üle minnes lõppes nende rändurielu ja neist sai paigal elav rahvas. Siit peale kasvas rahvaarv kiiremini ning maa ei suutnud enam kõiki toita. Julgemaid väikemaapidajate ja kalurite perekonnist meelitasid kõigepealt ida pool asuvad saared. Saari oli palju ja nad asetsesid üksteisele võrdlemisi lähedal. Sageli oli ühelt saarelt näha rida teisi. Saarest saareni rännates jõudsid kreeklased viimaks Väike-Aasia rannani, kus nad rannamaad vallutasid. Pärismaalased kas langesid sõdades või sulasid kreeklastega ühte. Need julged rändamised tegid kreeklasist ettevõtliku ja merisõitja rahva. Nad tungisid ka lääne poole ja asutasid seal rea asulinnu (Sürakuusa, Tarentum).

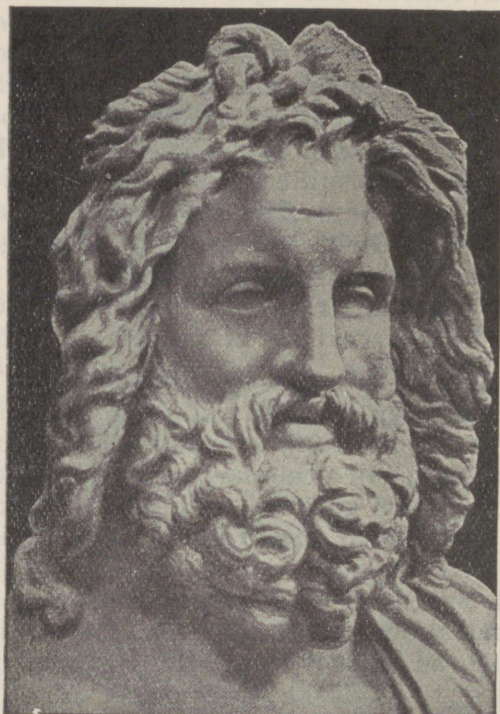
Idamaades puutusid kreeklased kokku teiste rahvastega, kes olid neist hariduse poolest ees. Foiniiklastelt omandasid nad kaalud, mõõdud ja ka tähestiku, kuna egiptlased õpetasid neid hästi teravilja ning viinamarju kasvatama.

Kreeklaste usk. Kreeklased olid usklik rahvas. Nad arvasid, et ükski nähtus ei sünni jumalate tahtmiseta.

---

¹ Samasse tõugu kuuluvad veel näit. roomlased, germaanlased (saks-lased), slaavlased (venelased) ja teised rahvad. Meie, eestlased, kuulume soome-ugri tõugu rahvaste hulka.

Jumalad juhivad kogu rahva elu, saates inimestele õnne ja õnnetust. Jumalad asusid kreeklaste arvates igal pool: taevas ja maa peal, meres ja allmaailmas, jõgedes, metsades, puudes, mägedes jne. Nad kujutlesid jumalaid inimesena ja andsid neile ka inimeste omadused. Jumalad olid sageli sallimatud ja kadedad, valelikud ning petlikud. Neil olid ka inimlikud tarbed: nad söid, jõid ja magasid. Kõige

Zeus.

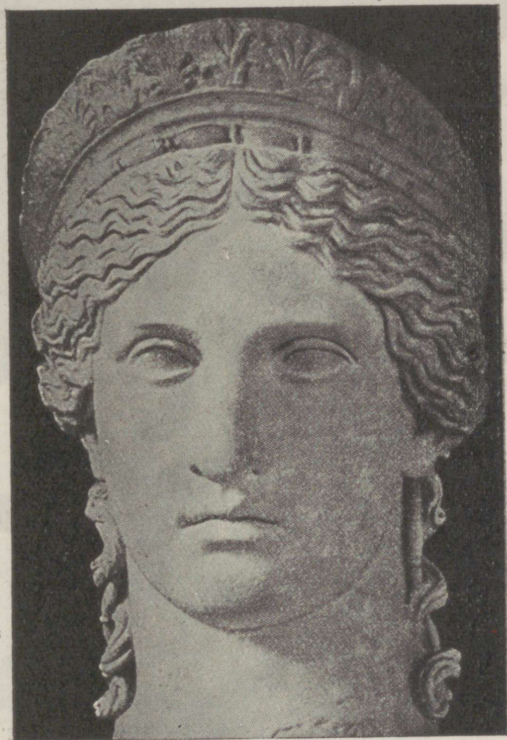
õeldu juures olid jumalad inimestest siiski ilusamad, täielikumad, igavesti noored ja surematud.

Kreeklastel oli 12 tähtsamat jumalat, kes elasid Olümpose mäel, mis lumega kaetud ja pilvedest ümbritsetud. Zeus, taeva ja maa valitseja, kes kogub pilvi, müristab ja lööb välku, saadab vihma ja lund, juhtis kogu ilma elu oma vendadega, Poseidon'i ja Hades'ega. Poseidon oli mere, Hades allmaailma jumal. Apollon, Zeus'i poeg, ilus ja noor päikesejumal, oli luuletajate, laulu ja tantsu juhataja. Igal

hommikul tõuseb päike tema tahtel idapoolsest merest ja vajub õhtul läände.

Pallas Athena, Zeus'i tütar, oli tarkuse ja sõjakunsti jumalanna, ühes sellega ka Ateena linna kaitseja. Lind tema käel oli tarkuse kujutis.

Ares, Zeus'i poeg, oli sõjajumal. Ta oli karmide võitluste ja veriste lahingute jumal.

Hera.

Aphrodite, Zeus'i tütar, oli armastuse ja iluduse jumal. Hera, Zeus'i abikaasa, oli abielu kaitseja.

Allmaailm, surnute riik, asus kreeklaste arvamuse järgi kuski maa sisemuses. Sissekäik sinna pidi olema kuski lõunarannas, seal, kus rand järsult langeb ja merega ühineb. Siin juhtis üks jumalatest (Hermes) surnute hinged jõeni, mis oli surnute riigi piiriks. Kui surnukeha veel matmata oli, eksis hing rahutult mere kaldal. Seepärast ruttasid kreeklased surnu matmisega, mis oli nende juures tähtsaks usuliseks

Laokoon.

kohustuseks. Hinge sõidutas üle jõe karm ülevedaja, kui surnukeha oli maetud. Ülevedajale pidi surnu hing tasu maksma ta töö eest. Allilma väravavaht, kolme peaga koer Kerberos, laskis hinged allilma, millest polnud tagasipääsu. Selle järel läksid sisselastud surnutekohtu ette. Kes olid elanud jumalate meele pärast, need pääsesid õndsate saarele, kus nad elasid tülideta ja muretult. Kurjategijad aga vajusid sügavusse, kus neid ootasid rasked karistused. Allilma valitsejaks oli Hades, kelle saatjad ja abilised kurjategijaile kunagi rahu ei andnud.

Jumalateenistus oli kreeklaste elus väga tähtsal kohal. Nad austasid oma jumalaid palvete ja ohverdamistega.

Kreeklastel, nagu teistelgi rahvastel, oli püüd jumalate tahtmist ja tulevikku teada saada. Seejuures usuti, et jumalad kuulutavad tulevikku ainult teatud kohtades. Neid kohti ja jumalate otsuseid nimetasid kreeklased oraakliks. Tähtsaim oli Delfi oraakel, mis asus Kesk-Kreekamaal. Kes tahtis tulevikku teada saada, see reisis Delfisse ja läks jumala templisse, kus poolpimedas ruumis oli näha „maa suu“, suur lõhe, kust uimastav aur üles tõusis. Selle avause kohal asetses kolme jalaga ja kullaga kaunistatud pink, mille läheduses sulises püha allika vesi. Küsis keegi oraaklilt nõu, siis istus templi naispreester, kes kandis valgeid rõivaid ja kelle juukseid ehtisid säravad kuldilustised, ülalmainitud pingile. Siin hakkas ta uimastavate aurude mõjul ebaselgeid lauseid rääkima. Neist püüdsid preestrid jumalate tahtmist välja lugeda. Kreeklased uskusid Delfi oraaklisse ja käisid selle nõuande järgi.

Kangelased. Vanasti, kui inimesed veel kirjutada ei osanud, jutustati oma kangelastest suuliselt. Kreeklaste arvates sündisid kangelased jumalate ja inimeste abielust, mispärast neid nimetati kangelasteks, s. t. pooljumalateks. Nende muinaslugudes räägitakse kangelastest, kes olid üliinimliku jõuga ja võimetega. Nad võitlesid röövlitega ja metsloomadega ja päästsid sageli oma rahva ähvardavaist hädaoh্তুdest.

Tähtsaim kangelane oli Herakles, Zeus'i ja Teebai kuninga tütre poeg. Juba kätkis kägistas ta kaks madu. Need saatnud sinna noore Herakles'e vastu vaenlik Hera, Zeus'i abikaasa. Suureks kasvanud, tulid temale ühel ristteel vastu kaks naisterahvast. Üks neist, ilus ja toredalt ehitatud, lubas Herakles'ele, kui see tema järele käib, õnnelikku, mureta ja lõbusat elu. Teine neist seletas, et kui minu järele

käid, on elu täis muresid, vaeva ja tööd, kuid selle eest oled surematu ja jumalate ning inimeste juures suure au sees. Herakles valis viimase tee. Temast saigi ilusaim ja tugevaim mees kogu Kreekamaal, kes suuri asju korda saatis ja rahvale palju head tegi.

Delfi oraakel käskinud Herakles't minna Mückeene kuninga juurde ja teha kõik tööd, mis kuningas käsib. Kuninga käsul tegi ta ära 12 kõige raskemat ja hädaohtlikumat tööd. Tähtsamad neist olid järgmised:

1. Kord tapnud ta lõvi, kes karjale suureks nuhtluseks olnud ja ka palju inimesi surmanud.

2. Üheksa peaga maal, Hüdral, kes inimestele ja karjadele väga hädaohtlik oli, lõõnud Herakles pead üksteise järel maha. Et aga iga pea asemele kaks uut kasvanud, siis lasknud ta oma saatjat tule teha ning põletanud tuletukiga mao veriseid kaelu, mille tõttu uued pead enam ei kasvanud.

5. Suurem töö, millega Herakles hakkama sai, oli kuninga lautade puhastamine sõnnikust. Seda polnud keegi hulga aastate jooksul teinud. Kuningas naeris, kui kangelane lõvinahas tema ette ilmus, lubades lauda puhastada üheainsa päevaga. Herakles ei mõelnud kaua. Ta kaevas kanali ja juhtis lähedalolevast jõest vee lauta. Ühe päevaga uhtis vesi lauda puhtaks.

10. Kuninga käsul pidi Herakles kaugelt lääne poolt Hispaaniast veistekarja ära tooma, mida kolme keha ja peaga, kuue käe ja jalaga hiiglane ning kahe peaga koer kaitsesid. Ta surmas koletised ning jõudis õnnelikult ühes karjaga läbi Hispaania ja Itaalia tagasi. Oma teekonnal seadis ta mõlemale poole merekitsust, mis Euroopat Aafrikast lahutab, kaks kaljumäge, „Heraklese sambad“. Seda nime kandsid Gibraltari kaljud kogu vana aja kestel.

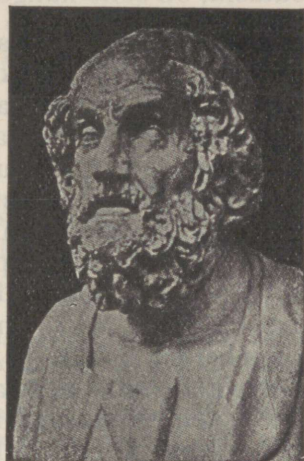
11. Herakles käis lääne pool ka hesperiidide õunu toomas. Et neid kätte saada, kutsus ta hiiglase Atlas'e, kes taevavõlvi oma õlul hoidis, enesele appi. Atlas läks õunu tooma, kuna Herakles hoidis tema asemel taevavõlvi. Surmanud sajapealise koletise, kes kunagi ei maganud ja hoolega õunu valvas, tuli Atlas õunttega õnnelikult tagasi. Ta ei tahtnud aga enam taevavõlvi oma õlule võtta. Selle peale ütles Herakles: „Võta silmapilguks võlv oma õlgadele, et ma saaksin padja alla panna, muidu läheb see koorem mulle liiga raskeks.“ Hiiglane oli nõus. Niipea kui Herakles vabanes, võttis ta õunad ja jõudis õnnelikult kuninga juurde.

12. Lõppeks saadeti Herakles allmaailma, kus ta võitis kolme peaga põrgukoera, tuues selle kuninga juurde.

Kõigile suurtele tegudele vaatamata ei saanud Herakles väärilist tasu siin maa peal. Ta elu lõppes isegi väga kurvalt. Pilv kandnud tema hirmsates valudes jumalate juurde Olümpose mäele. Rahvas mälestas oma armastatud kangelast ohvrite ja pidudega ning ehitas tema auks templeid. Teine tähtis kangelane oli Theseus, Ateena kuninga poeg.

Trooja sõda. Hästikindlustatud Trooja linnas, mis asus Väike-Aasia ranniku lähedal, valitses kuningas Priamos. Üks tema poegadest, Paris, olevat Sparta kuninga abikaasa, ilusa Helena, ära röövinud, mida Kreeka kuningad ei võinud andestada. Nad otsustasid Sparta kuningale tehtud ülekohut kätte maksta. Kreeka kuningad ühes kangelase Achilles'ega ja kavala targa Itaka vürsti Odys-

seus'ega sõitsid üle mere ja asusid Trooja linna piirama, sest troojalased ei tahtnud röövitud kuningannat vabatahtlikult tagasi anda. Kümme aastat kestis sõda. Nii ühelt kui teiselt poolt astusid üles kangelased, pidades kahevõitlust. Nii võidelnud Achilles ja Trooja kangelane Hektor, Parise vend. Viimane neist langenud ägedas võitluses. Mitte kaua peale Hektori surma langes ka Achilles Parise käe läbi. Suur oli kreeklaste kurbus. Alles kümnendal aastal said nad linna kavalusega kätte. Kaval Odysseus lasknud suure puuhobuse ehitada, mille kõhtu paigutatud 30 osavat sõdurit. Ülejäänud sõdurid purjetanud laevaga merele. Troojalased arvasid, et kreeklased on sõja lõpetanud, olles sealjuures huvitatud puuhobusest. Neile seletas üks mahajäänud kreeklane, et hobune olevat ehitatud Trooja kaitsejumalale lepitusohvriks. Tarvis olla hobune tervelt linna viia ja linn saavat võitmatuks. Troojalasi olla küll hoiatanud preester Laokoon, kuid tagajärjetult, sest merest olla tulnud kaks madu ja mässinud endid Laokooni ja ta kahe poja ümber. Troojalased lõhkunud osa müüri maha ja viinud hobuse linna. Öösi roninud kreeklased hobuse seest välja, avanud linnavärad ja lasknud merelt tagasi tulnud sõdurid linna. Kreeklased süütasid linna

Homeros.

põlema, tapsid troojalased maha, ja sõitsid rikkaliku sõja-
saagiga ja suurtsugu sõjavangidega koju. Üks kreeka kange-
lastest sõitis Itaaliasse, kus ta enesele Tiberi jõe ääres uue
kodu lõi. Romulus ja Remus, kes hiljemini Rooma linna
asutasid, on selle kangelase järeletulijad.

Väga huvitava saatuse osaliseks saanud kaval Ody-
seus. Trooja sõjast koju reisisid eksinud ta kümme aastat
võõrsil. Merel vintsutanud teda torm, uputanud ta kaaslasi
ja ajanud laeva tundmata maade randa, kus ta suurt viletsust
kannatanud. Kord sattunud ta sõõrsilm Polyphemos'e juurde,
kes palju ta kaaslasist ära tapnud. Selle järel tarvitanud
Odysseus kavalust. Ta jootnud Polyphemos'e purju ja tor-
ganud tules teravaks põletatud kepiga ta silma peast välja.
Polyphemos ei tahtnud neid siiski koopast välja lasta. Ody-
seus mõelnud, mis teha. Ta sidunud Polyphemos'e lambad
kolmekaupaga kokku ja käskinud oma kaaslasi iga keskmise
lamba kõhu alla minna ja nende suurest villast kinni hoida.
Enese peitnud ta aga kõige tugevama oina kõhu alla. Pime
Polyphemos kobanud koopast lahkuvaid lambaid ainult sel-
jast. Nii vabanes Odysseus oma järelejäänud kaaslastega
Polyphemos'e koopast.

Kord pika raske reisu järel jõudis Odysseus tundmatule
maale. Väsinuna istus ta palmi alla puhkama, kuid jäi ras-
kesti magama. Järgmisel hommikul tuli kuningatütar Nau-
sikaa ühes oma teenijatega ranna äärde riideid pesema.
Kui töö oli lõppenud, viitsid nad aega pallimänguga. Oota-
matult kukkus pall vette ja neid hakkasid valjusti kilkama.
Odysseus ärkas ja tõusis üles. Neid võõrast ja imelist meest
nähes jooksid suure kisaga laiali; ainult Nausikaa jäi jul-
gesti seisma, et võõra soovi kuulda. Odysseus palus enesele
ihukatet. Nausikaa laskis tuua mantli, aluskuue ja kallist
lõhnaõli. Kangelane võttis meeldiva kingituse, läks varju-
lisse paika ja pesi end puhtaks. Ilusana ja säraval palgel
astus ta põõsastiku tagant välja. Kõik jäid teda imetelles
vaatama. Nausikaa seletas temale, et ta olla faiaakide
maal, ja kutsus Odysseus't oma vanemate majja, kus teda
lahkesti vastu võetavat.

Kui Odysseus kuningakotta astus, nägi ta kuningannat
kudumas. Odysseus kummardus ja palus lahket kaitset, mis
temale ka lubati. Ta sai faiaakide lugupeetud külaliseks.
Järgmisel päeval korraldati tema auks pidu ja võidumängud.
Kui vürstid lubatud kingitused järgmisel päeval Odysseus'e

laeva töid, sõitis ta kodu poole, kus teda truu abikaasa Penelope ootas. Penelopel käinud vahepeal palju kosilasi, kes temale sugugi rahu ei andnud. Viimaks tulnud ta kavalale mõttele. Ta seletanud, et peab enne Odysseus'e isale surmarüü kuduma. Kui see valmis, siis võib ta mehele minna. Ta kudunud päeval küll virgasti, kuid õõsi harutanud oma päevase töö üles. Nii ei saanud riie kolme aasta jooksul valmis. Viimaks jõudnud Odysseus koju Itakasse ja maksnud kätte Penelope kosilastele. Odysseus ja Penelope elanud õnnelikku elu kuni surmani.

Kõigest sellest jutustab Homeros oma kuulsates lugulauludes (Ilias ja Odüsseia), mis ta olla, nagu arvatakse, koostanud üksikuist lauludest. Lugulaul Ilias olla sündinud umbes 850. a. e. Kr.

1. Millisesse tõugu kuuluvad kreeklased? 2. Milline on Kreeka looduslikult? 3. Miks asusid kreeklased varsti ka saartele? 4. Kust tulid kreeklased oma praegustesse elukohtadesse? 5. Kuidas kujutlesid kreeklased oma jumalaid? 6. Nimeta kreeklaste tähtsamaid jumalaid ja nende eri ülesandeid! 7. Kuidas kujutlesid kreeklased elu pärast surma? 8. Kuidas püüdsid kreeklased jumalate tahet teada saada? 9. Kes olid kreeka tähtsamad kangelased? 10. Milliseid Heraklese kangelastöid sa tead? 11. Millist nime kannavad Homerose lugulaulud ning millest seal jutustatakse? 12. Kus asus Trooja linn? 13. Mis oli Trooja sõja põhjuseks? 14. Mitu aastat piirasid kreeklased Troojat? 15. Kuidas õnnestus neil lõppeks Trooja vallutamine? 16. Missuguse kangelase kojusõit Troojast kestis 10 aastat? 17. Seleta kangelaslugude põhjal, missuguseid töid tegid muistsed kreeklased!

2. Olümpia pidud.

Ettevalmistused. Vanematel aegadel korraldasid kreeklased rahvapidusid jumalate auks. Kuulsamad neist olid Olümpia pidustused.

Esimesed Olümpia pidustused peeti a. 776 e. Kr. Sellest peale hakkasid kreeklased aega arvama. Pidustusi peeti iga nelja aasta tagant. Siin ei toodud mitte ainult ohvreid jumalaile, vaid korraldati ka spordivõistlusi, sest kreeklased lugesid võimlemist pühaks toiminguks. Nad arvasid, et see on jumalatele meelepärane, kui inimene teeb oma keha painduvaks ja tugevaks.

Olümpias oli ilus ja suur Zeus'i tempel, mitmed altarid ja palju muid ehitisi. Siin elas juba vanematest aegadest alates rohkearvuline preesterkond, kes süütas iga päev ohvrituld. Neil tuli 70 altaril ohverdada.

Ohverdamistega käisid kaasas laul ja mäng ning hiljemini võistlused. Tol ajal valitses vaade: kes võitjaks jääb jooksus või maadlemises, saab jumalate ja inimeste armastuse osaliseks. Neist võistlustest võttis osa hulk noormehi üle kogu Kreeka. Pidulikke võistlusi peeti kindlaksmääratud ajal peale viljalõikust.

Kindlaksmääratud ajal läksid käskjalad Olümpiast kõikidesse Kreeka osadesse, et kutsuda inimesi võistluspidule. Seejuures teatasid nad alanud jumalarahust. Kõik tülid tuli lõpetada ja relvad maha panna. Selle korralduse rikkumist karistati rängalt. Pühal kuul maksis ainult üks seadus — Olümpia preesterkonna seadus. Kõik allusid sellele. Kreekelased tundsid end neil aegadel ühe rahvana, ükskõik kus nad ka elasid.

Niipea kui käskjala pidukutse rahvale teatavaks sai, algas rahvavool Olümpiasse. Tuldi jalgsi või vankritel. Linnade esindajad lähenesid piduplatsile toredasti ehitud vankrites, tuues Zeusile pühendatud ohvrikinke. Piduplatsile liikusid terved karjad ohvriloomi, kelle pead olid ehitatud lilledega ja värviliste lintidega. Heledasti särasid päikese paistel ohvrihärgade kullatud sarved. Piduvõõrad asetsid Olümpia piduplatsi lähedal olevale laiale legendikule. Sinna tekkis nagu mõni suur telkide linn. Kaubitsejad avasid kauplused ja pakkusid valju häälega oma kaupa. Siin-seal tekkisid sageli tülid raha pärast, sest turul liikus mitmesuguste Kreeka riikide raha. Päikese loojenemisega jäi alles kõik vaikseks. Pidulised heitsid puhkama. Nad magasid ilusal suveõöl lageda taeva all.

Pidustused. Varematal aegadel langes Olümpia pidustustel pearõhk ohverdamisele. Muusika ja laulude saatel viidi ohvriloom altari ette. Seal lõikas preester looma kaela läbi ja valas anumasse korjatud vere altarile. Ka osa lihast põletati altaril, teine osa aga valmistati ohvrisööminguks¹.

Hiljemini hakati pidustustel korraldama võistlusmänge. Kõige tähtsamaks peeti võidujookse. Kes siin võitis, seda peeti peo peavõitjaks. Kõrgema auavaldusena sai ta püha hiie õlipuu okstest pärja. Ta ehiti purpurse mantliga ja viidi oma kodulinna uhkes vankris, mille ette oli neli hobust rakendatud. Teda ülistasid luuletajad ja ta nimi sai kuulsaks üle kogu maa.

---

¹ Lähemalt vt. J. Adamson, Ajaloo lugemik nr. 3 (J. Adamson, Olümpia pidustused Vana-Kreekas). K./Ü. „Loodus“.

Peale võidujooksu olid kavas veel kaugushüpe, kettaheide, maadlus, rusikavõitlus ja võiduajamine. Enne võistlust pidi iga võistleja vanduma, et ta on korralikult 10 kuud paastunud ja kõik nõutavad eelharjutused teinud. Siis tõotas ta veel, et ta ausalt võistleb.

Pealtvaatajaid oli võistlustel väga palju. Igaüks soovis võitu oma kodulinna. Hüüete ja kiiduavaldustega püüti võistlejaid ergutada. Võistlusi võeti kõige suurema tõsidusega, sest kreeklased uskusid, et ka jumalad neid jälgivad.

1. Millal olid esimesed Olümpia mängud? 2. Mille poolest on see aasta tähtis? 3. Kui pika vaheaja järel peeti Olümpia pidustusi? 4. Kuidas teeniti Olümpias jumalaid? 5. Missuguseid korraldusi tehti peo eel? 6. Missuguse toiminguga avati pidustused? 7. Missuguseid võistlusmänge korraldati? 8. Mida nõuti igalt võistlejalt? 9. Kuidas austati võitjat? 10. Missuguste pidustustega Eestis võiks Olümpia pidustusi võrrelda rahvuslikult tähtsusest? 11. Mis tähtsus oli neil Kreeka riigi ja rahva seisukohalt?

3. Kreeklaste tähtsamad riigid — Sparta ja Ateena.

Sparta. Rahvastik. Riiklik kord. Kreeklastel oli hulk riike. Neist olid tähtsaimad ja suurimad Sparta ja Ateena.

Spartalased tulid põhja poolt Peloponnesose poolsaarele. Suurem osa neist asus ühe jõe viljarikkas orus, kus nad endile pealinna Sparta ehitasid. Maa, mis oli kõigi ühisomandus, jaotasid nad eneste vahel ühesugusteks osadeks. Alistatud pärismaalased kaotasid mitte ainult oma maa, vaid ka isikliku vabaduse. Nad töötasid spartalaste juures orjadena, harisid nende põllud, olid sõudjateks laevastikus ja sõja korral käisid oma isandatega kaasas, kandes nende relvi. Orjastatud pärismaalased olid riigi omandus ja moodustasid ligi $\frac{2}{3}$ kogu rahvastikust. Neid ei tohtinud keegi vabaks lasta, müüa ega surmata. Peale nende oli veel teisi, kes olid isiklikult vabad, harisid oma maad ja maksid spartalastele maksu.

Spartalased ise elasid Sparta linnas. Nad ei teinud mingisugust kehalist tööd, see oli nende arvates häbistav.

Riiki valitsesid kaks kuningat ühes vanade nõukoguga, kuhu valiti spartalasi, kes olid vähemalt 60 aastat vanad ja hästi elukogenud. Nõukogus aruteldi kõiki tähtsamaid küsimusi, nagu seaduste väljaandmist, sõja kuulutamist või rahu tegemist. Vastuvõetud otsused tulid hääletusele rahvakoosolekul, millest osa võtsid ainult spartalased, kes vähemalt 30 a. vanad olid. Nii oli võim väheste spartalaste käes, kes moodustasid aadli- ehk mõisnikuseisuse. Nad arvasid ise, et nad põlvnevad võitmatust Herakles'est ja et nende suguvõsa isaks on Zeus ise.

Lastekasvatus. Spartalased, nii noored kui vanad, teenisid riiki ihu ja hingega. Selles sihis oli korraldatud kogu noorsoo kasvatus. Et arvurikka pärismaalaste hulga üle valitseda, püüti noori kasvatada hästi julgeteks ja sõjakateks.

Seepärast vaadati lastele kui riigi omandusele. Tugevad ja terved lapsed jäeti ellu, nõrgad ja vigased heideti kuristikku, sest ainult tugevad suudavad rahvast valitseda ja riiki kaitseda.

Poisslapsed võisid vanemate juurde jääda seitsmenda eluaastani. Selle järel võeti nad riigi kasvatusasutisse, kus neid vastavad ametnikud kasvatasid. Iga päev tegid nad rea harjutisi: nad õppisid relvi tarvitama, matkasid, jooksid, hüppasid, maadlesid ja ujusid, et oma keha tugevaks ja painduvaks teha. Säärased harjutised kasvatasid ka võitlushimu ja auahnust. Kord oli kasvatusmajas väga vali: kes sõna ei kuulunud, see langes karmi karistuse alla. Kord aastas kutsuti kõik poisid kokku ja peksti neid palja ihu peale piitsaga, et neid õpetada vastupidavusele ja valu kannatama. Janu ja nälga pidid nad nurinata kannatama. Kui mõni poistest ei jõudnud näljale enam vastu panna, siis tohtis ta ka varastada, sest varastades võis ta näidata osavust, leidlikkust ja julgust. Häda aga sellele, kes ei mõistnud oma tegu varjata — see langes karistuse alla. Spartalased teadsid väga hästi, et elu lihtsus teeb inimese terveks ja tugevaks. Seepärast pidid noored kõige vähemaga leppima: nad rõivastusid lihtsalt ja tarvitasid lihtsaid toite. Peatoiduks oli supp, mis valmistati lihast, jahust, verest ja äädikast. Magati pillirool, mida nad ise jõest kiskusid. Tütarlapsi kasvatas ema. Ta õpetas neile koduseid töid. Tütarlapsed ei tahtnud poistest maha jääda. Nemad tegid samasuguseid harjutisi nagu poisidki, et oma keha karastada ja vastupidavaks teha. Nad õppisid isegi oda viskama. Sparta tütarlapsed olid seepärast kuulsad üle kogu Kreeka. Imeteldi nende ilu ja kaunist kehaehitust.

Vaimuharidus jäi kõige selle tõttu üsna unustusse. Neile õpetati küll ka lugemist ja kirjutamist, peaaesjalikult aga siiski muusikat ja laulu, sest nii üks kui teine olid tähtsad sõjaka meeolelu loomiseks. Noorte mõistuse teritamiseks õpetasid kasvatajad ja ka vanemad neid andma lühikesi ja tabavaid vastuseid. Kui kord üks Ateena noormees kiidelnud, et ta võivat terve tunni ühel jalal seista, siis vastanud spartalane: „Seda suudab meie juures iga hani.“ Kord ilmus tugev vaenlane Kreekasse ja nõudis, et kreeklased relvad vabatahtlikult käest annaksid. Üks sparta väejuhtidest vastanud: „Tulge ja võtke!“

Et spartalased olid alati sõjavalmis ja neil oli alaline sõjavägi, siis ei suutnud naabrid neile sõjas kaua vastu seista.

Spartalased panid viimaks oma võimu kogu poolsaarel maksma.

Ateena. Rahvastik. Riiklik kord. Kesk-Kreeka idapoolses osas, Attikas, elasid ateenlased, kelle kaitsejumalaks oli Pallas Athena. Sellest saigi rahvas ja ta pealinn oma nime — Ateena. Pealinn ühes Attika maakonnaga moodustas riigi.

Suur osa rahvastikust koosnes orjadest. Kord ulatus Ateena kodanikkude arv ühes naiste ja lastega 100 000-ni, kusjuures orjade arv oli pisut alla 400 000. Nii suur orjade arv oli võimalik seetõttu, et tol ajal müüdi ja osteti orje. Ka sõjavangid tehti orjadeks. Ka oli Ateenas niisugune komme, et talupojad, kes ei suutnud võlga maksta, said võlauskuja orjadeks. Nii oli ateenlastel sama palju orje, nagu spartalastelgi, mispärast nad ei tarvitsenud ise rasket tööd teha. Selleks olid orjad.

Vanematel aegadel valitsesid ka Ateenas kuningad. Hiljem läks aga võim riigis tähtsamate ja jõukamate perekondade, s. t. aadliseisuse kätte. Nemad valitsesid riiki üksinda. Nii muutus Ateena riik kuningriigist vabariigiks. Kõik kõrgemad ametnikud valiti ainult tähtsamatest perekondadest, kes valitsesid riiki ainult oma huvides. Nad veeretasid raske maksukoorma talupoegade õlgadele. Talupoeg hakkas mõisnikult laenama ja langes nii võlgadesse. Viimaks ei jõudnud ta võlaprotsentegi maksta. Mõisnik võttis talupoja maad endale ja müüs talupoja ühes tema perekonnaga orjaks. Talupoeg võis küll kohtu poole pöörduda ja sellelt kaitset otsida, kuid sellest oli vähe tulu, sest kohtunikud mõistsid kohut ikka isandate kasuks. Seda võimaldas ka asjaolu, et Attika kodanikkudel polnud kirjutatud seadusi, millele nad oleksid võinud tugineda. Kohtunikud otsustasid asju sageli oma heaksarvamuse järgi. Ka polnud rahval poliitilisi õigusi, mis oleksid lubanud neid riigi valitsemisest osa võtta. Nii tekkis aegamööda rahulolematust, mis kasvas ikka suuremaks. Oli karta tõsist kodusõda.

Solon ateenlaste elu korraldamas. A. 594 e. Kr. valiti Solon Ateena kõrgemaks ametnikuks, esimeseks arhondiks. Ta oli aadliseisusest, kuid kaupmees. Ta oli palju reisinud ja teiste maade seadusi ning kombeid tundma õppinud. Solon hakkas riigi ja rahva elu korraldama. Ta sai aru neist hädaohtudest, mis riiki ähvardasid. Ta nägi ette, et pikk ja laastav kodusõda võib tekkida, kui olukorrad ei muutu. Ta laskis orjastatud kodanikkude võlad kustutada ja kinkis neile vabaduse. Tulevikus ei tohtinud enam kedagi võlgade pärast orjaks teha. Nii püüdis ta talupojaseisust languse eest kaitseta. Edasi jaotas ta kodanikud maapidamise suuruse

järgi nelja klassi. Esimesse klassi kuulusid kõige rikkamad, neljandasse kõige vaesemad. Jõukuse järgi olid ka maksud jaotatud. Esimesse klassi kuuluvail kodanikel olid küll kõige suuremad maksud, kuid selle eest olid neil ka kõige suuremad õigused, näit. nende hulgast valiti riigi juhid, kõrge-
 mad ametnikud. Seejuures oli aga kõigil vabadel kodanikel, kes 20 aastat vanad olid, õigus rahvakoosolekust osa võtta. Seal otsustati kõige tähts-
 maid riigiellu puutuvaid küsimusi. Solon püüdis oma seadustega ka ateen-
 laste eluviisi korraldada. Ta nõudis, et kõik kodanikud teeksid riigile ja rahvale kasulikku tööd ja elaksid kõlblat elu. Alaline lõbutsemine ja
 priiskamine oli keelatud. Igaüks pidi oma isamaad ühel või teisel viisil teenima.

Lugema ja kirjutama õppimas.

Lastekasvatamine. Lastekasvatamine jäi Ateenas vanemate hooleks. Isad olid kohustatud poegadele mõnd kasulikku ametit õpetama, kuna lapsed olid kohustatud oma vanemate eest hoolitsema, kui need vanaks ja väetiks jäid. Poisid käisid koolis, kus nad õppisid lugema, kirjutama, arvutama, õppisid Homerose lugulauludest üksikuid osi pähe, mängisid keelpillidel ja laulsid. Nii panid ateenlased suurt rõhku vaimu harimisele. Väga palju peeti lugu ka võimlemisest. Noored käisid gümnaasiumis, võimlas, kus nad võidu jooksid, hüppasid, ketast viskasid jne. Kui noormees sai 20-aastaseks, siis tunnistati ta kodanikuks. Talle anti pidulikult oda ja kilp, ning ta pidi oma isamaale truudust vanduma. Täis-

ealiseks saades olid kõik mehed kohustatud järjekindlalt relvi tarvitama. Kes seda ei teinud, see kaotas kodanikuõigused. Tütarlapsi kooli ei saadetud. Neile õpetasid emad kodus keträmist, kudumist, õmblemist, keetmist ja leiva küpsetamist.

Naised pühendasid oma elu peasjalikult perekonnale, kodule. Avalikult näitasid nad end mõnikord pidulikel juhtudel, näit. Pallas Athena auks korraldatud pidudel. Teatris ja võistluspidudel, millest ainult mehed osa võtsid, naised ei

Kreeka naiste rõivastis.

käinud. Nende peategevus oli riiete valmistamine (kudumine, ketramine, õmblemine). Toiduvalmistus ja jahujahvatus olid orjade töö.

Kreeklaste argipäevane elu. Kreeklased rõivastusid hoopis teisiti kui meie. Rõivastis koosnes kas lühikeste käistega või käisteta alusrõivast, mille peal kanti ülerõivast. Viimane kujutas endast suurt neljanurgelist villast riidetükki, mis ilusti voltidesse langes kattis keha kaelast jalgadeni. Jalas kandsid nad sandaleid. Mehed käisid harilikult palja peaga; siiski armastasid nad mõnikord kanda rohelist pärga peas, peasjalikult kõnelejad rahvakoosolekul, võitjad Olümpia pidudel, ohverdajad ja ka kõrgemad riigiametnikud.

Naised kandsid välja minnes kas pearätti, tanu või muid ehteid. Väljapaistvamad naised kandsid õlgkübarat, päikesevarju ja lehvikut, kaelas ja käsivartel kullast ja elevantiluust ehteasju.

Kreeklaste elamud olid ühekordsed ning võrdlemisi lihtsad. Keskel asetses õu, mida piirasid sammastik ja elu- ning tööruumid. Ruumide sissesead oli samuti lihtne. Siin võis näha laudu, toole ja pinke, kušette, kaste jne. Kõik need asjad erinesid tunduvalt meie aja omadest. Rikkamate majades leidus veel pesemisruum.

Kreeklased olid puhtusearmastajad. Vähemalt kord päevas pesti end üleni külma veega ja hõõruti metallharjaga. Pärast pesemist määriti kogu keha õlidega. Kreeklased einestasid, nagu meiegi, kolm korda päevas. Toidud ja einestamisviisid erinesid nüüdisaja omadest. Hommikueineks oli leib veiniga (leib kasteti veinisse). Öhtusöök oli kõige tähtsam. Siis võeti võõraid vastu ka kutsumata. Mehed sõid lamades, naised seistes, kusjuures keegi ei tarvitanud ei nuga ega kahvlit. Söödi sõrmedega, kuna toit oli enne juba lõigatud osadeks. Seepärast pesti käsi, nagu meiegi päevil, enne ja pärast einestamist. Öhtusöögi järel oli kreeklastel viisiks veini juua, kusjuures veinile lisandati ligi pool vett. Puhta veini joomist, mis inimese purju paneb, loeti harimatuse tunnuseks. Pidu- del lõbustasid lauljad ja tantsijad koosviibijaid.

Naiste ülesanne oli, nagu juba öeldud, kodune majapidamine. Töö vaheaegadel viitsid nad aega väga mitmel viisil, kas tantsides, palli mängides või lauldes. Mehed teot- sesid peaasjalikult väljaspool kodu — töökodades, kaubakon- torites, sadamas laevadel, rahvakoosolekutel, võimlemis- harjutistel jne.

1. Kus asus Sparta? 2. Missugustest kihtidest koosnes Sparta rahvas- tik ja millised olid rahva tegevusalad? 3. Missugune oli Sparta valitsuse- kord? 4. Millist sihti taotles Spartas kasvatus? 5. Millised olid sparta- laste kasvatusviisid? 6. Miks oli Spartal Kreeka vaimses elus väga väike tähtsus? 7. Kus asetses Ateena? 8. Milline oli Ateena rahvastiku koos- seis? 9. Mispärast oli Ateenas nii palju orje? 10. Miks muutus Ateenas talupoegade olukord väga viletsaks? 11. Kes püüdis kodusõdu vältida? 12. Missugused uuendused viis Solon läbi? 13. Missugune oli riigikord Ateenas kõige vanemal ajal ja hiljemini? 14. Võrdle Ateena ja Sparta kasvatust sihi ja kasvatusviiside poolest! 15. Kumb kasvatus on meeldi- vam ja mispärast? 16. Mille poolest erineb kreeka rõivastis silmapaist- valt meie omast? 17. Mille poolest erineb kreeka elamu põhiplaan silma- paistvalt meie omast? 18. Missuguseid töid tegid kreeklaste juures mehed, missuguseid naised?

4. Kreeka-Pärsia sõjad.

Sõja põhjused ja algus. Nagu juba kuulsime, asusid kreeklased ka Väike-Aasia rannikule. Nad asutasid sinna terve rea kaubalinnu. Ida pool oli suur Pärsia riik. See pidas sõdu oma piiride laiendamiseks ja vallutas ka Kreeka asulinnad. Neile jäeti küll oma valitsus, aga nad pidid kandma väekohustust Pärsia kasuks ja maksma suuri makse. Need lasusid raske koormana kreeklaste õlgadel. Nad otsustasid pärslastest vabaneda ja tõstsidki nende vastu mässi. Juhtival kohal oli Mileetose linn. Raske oli võidelda suure Pärsia

Kreeka sõdurid.

vastu. Nad otsustasid abi paluda emamaalt, Kreekast. Seda tehtigi. Käskjalad saadeti Spartasse ja Ateenasse. Sparta ei lubanud mässi toetada. Ateenas aga võttis rahvakoosolek käskjala kõne tormiliste kiiduavaldustega vastu. Üks rahvanõukogu liikmeist tegi ettepaneku, et saadetak 20 laevaga abivägesid Väike-Aasia kreeklastele ühe väljapaistva ateenlase juhatusel. Ettepanek võeti kiiduavaldustega vastu¹.

Möödusid päevad. Polnud mingisuguseid teateid suguvendadele appi läinud kodanikest. Kojujäänud tundsid suurt muret võõrsil viibivate omaste eest. Varsti ilmusid aga rõõmu-

¹ Lähemalt vt. J. Adamson, Ajaloo lugemik nr. 4 (J. Adamson, Kreeklaste sangarlik võitlus pärslastega). K./Ü. „Loodus“.

sõnumid, mis rahva meeleolu tõstsid. Kohalejõudnud laevamehed seletasid, et kreeklased piiravad Sardest. Suur osa linnast olevat maha põletatud. Teade levis kiiresti linna-rahva hulgas.

Kahjuks oli rõõm üürrike. Paar nädalat hiljem randusid laevad, mille varem lahkusid abiväed Väike-Aiasse. Rahvas ruttas sadamasse. Tagasitulnud kurvameelsed sõdurid jutustasid: „Kõik on kadunud, meie sõbrad pidid Sardese piiramisest loobuma, sest pealetungivaid pärslasi oli palju. Meie olime sunnitud kiiresti taganema. Kõik, mis päästa suutisime, on laevades. Kõige kurvem on, et pärslased tegid Mileetose rusuhunnikuks ja meie suguvennad orjadeks.“ Kaebed langenute üle täitsid kogu elurõõmsa Ateena. Keegi kodanikest tähendas väga õieti: „Nüüd läheb meil halvasti.“

Pärsia kuningas oli väga pahane ateenlaste üle, kes idakreeklastele abi andsid. Ta nõudis neile kättemaksu. Sedasama soovis ka kuninganna, kes pöördus ta poole küsides: „Isand, millal saavad ateenlased meie orjadeks?“ See soov süendas omakord kuninga hirmsat otsust saata hiiglaväed Ateena vastu.

Pärslased tulevad. Maratoni lahing 490. a. e. Kr. Ateenas kasvas kartus ja ärevus. Iga päev võis ilmuda vaenlane. Kreeka oli väike suure ja võimsa Pärsiaga võrreldes. Igale kodanikule tegi muret küsimus, kuidas suudetakse vastu panna suurtele Pärsia vägedele. Oli viimane aeg teotseda ja kiiresti otsustada.

Rahvanõukogu astus kokku, et seisukorra üle nõu pidada. Avaldati mitmesuguseid arvamusi. Rahvas samal ajal ootas põnevusega nõukogu lõppotsust. Turul, kus valitses alati liikumine ja sagamine kui sipelgapesas, valitses nüüd õudne vaikus. Poed olid suletud ja kodanikud kogunesid salkadena kord siin, kord seal, ning arutasid erutatult kodumaa kaitse küsimusi. Vahetpidamatult aga marssisid relvastatud kodanikud läbi tänavate kogunemisplatsidele. Seal äkki kuulsid kõik pasunapuhumist. Anti teada rahvanõukogu otsus: „Vaenlasele tuleb vastu panna lahtisel väljal, kusjuures teid juhivad Miltiades. Linnast lahkuda ei tohi. Kõik töövõimelised, kes ei teeni sõjaväes, lähevad linnamüüridele ja asuvad nende parandamisele. Paluge linna kaitsejümalannat Pallas Athenat, et meil ei tuleks müüre kaitseks tarvitada.“

Juba oli ohverdamine linnamäel alanud. Varsti teatasid preestrid rõõmsalt: „Ohvrid töötavad õnne, Ateena on

meiega.“ Seal ilmuvad käskjalad lähedastest mäestikust ja teatavad, et meri mustavat pärslaste laevadest. Vaenlane liigub Maratoni suunas. Samal ajal korraldab Miltiades oma väeosasid. Viimased marssisid kindlal sammul Maratoni madaliku poole, mis Ateenast eemal ligi 25 km. Neid oli ainult 9000 meest, kõik aga vabad kodanikud, kes teadsid, mille eest nad sõdivad. Öhtu lähenes, kui ateenlased jõudsid kohale. Nad sammusid madalikule lõuna poolt ja asusid

Kreeka sõjalaev.

laagrisse mäestiku jalal. Sealt avanes väljavaade kitsale, kuid pikale orule. Kolmest küljest piirasid orgu mäed, neljandast aga meri. Kirdes suure mädase soo taga olid aset võtnud pärslased. Lemalt paistsid nende laevad, mis olid merest üsna kõrgele rannale tõmmatud.

Nii üks kui teine pool ei tahtnud esimesena lahingut alustada. Ometi algasid viimaks pärslased, sest need teadsid, et spartalased varsti pärrale jõuavad. Kümnendal septembril nägid kreeklased, kuidas pärslased oma laagrist lahkusid ning hakkasid laskuma alla orgu. Nad olid juba madaliku keskel, kuid kreeklased ei liikunud veelgi oma kohalt. Kui pärslased tulid üle oja ja olid ateenlastest vaevalt $1\frac{1}{2}$ km

kaugusel, andis Miltiades käsu peale tungida. Valjult hüüdsid pasunad ja vaprad kreeklased liikusid tihedalt külg külje vastas flöödihelide saatel vaenlaste poole. Pärlased ei suutnud oma vibusidki veel laskevalmis seada, kui kreeklased neile peale tormasid. Algas käsitsivõitlus. Kreeklased surmasid ja haavasid alul paljusid odadega. Kui need mürdasid, võeti abiks mõõgad. Võitlus oli äge ja verine. Pärlastel oli alul õnne: nad mürdsid keskelt ateenlaste read läbi. Vaevalt oli see sündinud, kui Ateena vägede tiivad kahelt poolt peale surusid ja pärlaste read täiesti segi löid. Algas pärlaste põgenemine. Ateenlased olid nende kannul.

Ateena linnas oli põnevil ootavate kodanikkude rõõm suur, kui saabus teade, et tugev vaenlane on tagasi löödud ja kodumaa seks korraks päästetud.

Samal ajal tegid pärlased uusi kavatsusi ja asusid nende täitmisele. Nende laevastik lähenes mere poolt Ateenale. Niipea kui Miltiades sellest teada sai, kogus ta oma sõjaväed kokku ja pöördus nende poole järgmistele sõnadega: „Julged kodumaa kaitsejad! Oma kodulinna päästmiseks peame enne pärlaste maabumist Ateenasse jõudma. Mis on see meile? Kas pole me kõik kord võidu joosnud püha õlipuu võiduksa eest? Lähme julgesti tagasi Ateena poole!“ Kuigi väsinud võitlusest ja täies varustises, Ateena kodanikud tõttasid nii ruttu kui suutsid oma kodulinna kaitsema. Kui pärlased nägid ateenlaste helkivaid kilpe ja odaotsi, pöördusid nad tagasi, mõeldes: „Siin pole midagi peale hakata.“

Leonidas. Merelahing Salamise juures 480. a. e. Kr. Mõõdusid aastad. Pärsia kuningas katsus uuesti Kreekamaad võita. Ta käskis oma merirahvaid, eeskätt foiniiklasi, oma laevadega sõjakäigust osa võtta. Ateenlased said sellest teada. Nad kulutasid suure osa oma varandusest ja hõbedatagavaradest uute laevade ehitamiseks. See tasus end mitmekordselt. Pärlased lähenesid seekord põhja poolt, mandrilt, kuna laevastik vedas sõjamoona. Juba oli Põhja-Kreekamaa vaenlaste käes. Termopüüle mäekitsuse juures oli neil vastas Sparta kuningas **Leonidas**, kes võitles seal oma meestega imestamisväärse julguse ja meelekindlusega. Nad langesid lahingus viimase meheni, kuid ei taganenud. Suure lugupidamise ja uhkusega mälestasid kreeklased oma kangelaste ohvrisurma. Neile püstitati lahingukohale mälestussammas pealkirjaga: „Võõras, kui Spartasse jõuad, teata, et meie langesime siin isamaa seadusi austades.“ Nüüd oli tee Ateena

poole lahti. Pärslased liikusid maad rüüstates. Nad süütasid linnad põlema. Et pärslastest võitu saada, tarvitas laevastiku juht Themistokles kavalust. Ta saadab käskjala Pärsia kuninga juurde, kes seletab järgmist: „Themistokles saadab vägevale Pärsia kuningale aukartlikke tervitusi. Ta laseb, oh kuningas, öelda, et kreeklased on kartma lõonud

Sparta ja Ateena peale Kreeka-Pärsia sõdu.

ja omavahel tülli sattunud. Paljud laevadest kavatsevad õisi põgeneda. Neid on võimalik kinni püüda ja kogu laevastik hävitada, kui meri ümber Salamise saare, kus asub kreeka laevastik, suletakse. Võit on sinu käes, oh kuningas!“ Niipea kui kuningas seda kuulis (ta arvas, et Themistokles tahab oma elu päästa), käskis ta laevastiku juhatajat peale päikese loojenemist sulgeda kolmelt realt merekitsus Salamise saare ja mandri vahel. Õõ möödus. Ükski kreeka laev ei lahkunud. Juba nihkusid kreeka laevad merekitsuses asuvate suurte pärsia laevade ette. Esimesed päikesekiired valgustasid merd. Kõik oli vaikne. Äkki kõlas kreeka laevas-

tikust pühalik laul. Pärslased ehmusid, sest nii ei kõla põgenejate laul. Varsti oli kuulda ka julget pasunate puhumist. Kreeklased alustasid pealetungi. Nad lähenesid rahulikult, kindlas taktis löid nende aerud ja sealjuures hüüdsid nad vahetpidamatult laevalt laevale: „Hellenid, üles! Kaitsege isamaad, lapsi, naisi ja jumalate altareid pärslaste viha eest. Sõdigem vapralt!“ Üle kaheksaja kreeka laeva tormas merekitsuses olevale foiniiklaste laevastikule peale. Meri oli kitsas ja madal, mispärast pärslaste suured laevad ei saanud siin vabalt liikuda. Sellepärast liikusid aga kreeklaste väikesed

Salamise lahingu koht.

laevad takistamatult kui pääsukesed. Juba tagus üks kreeka laev oma vaskse ninaga üht pärsia laeva. Teised purustasid vaenlase laevadel mõlad, mis tegid need võitlusvõimetuks. Mõnedel neist purunesid tüürid. Pealetung õnnestus. Meri oli laialt kaetud laevarusude ja surnutega. Ainult vähestel laevadel, nende hulgas suurel kuninga omal, õnnestus põgeneda.

Erilist rahulepingut küll ei sõlmitud, aga sõda lõpetati tingimusega, et Kreeka asulinnad saavad vabaks ja Pärsia laevastik ei tohi enam tulla Egeuse merre.

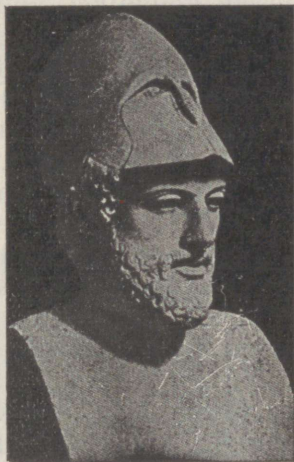
1. Kuidas kujunes Kreeka asulinnade olukord Pärsia võimu all? 2. Missugune oli esimene katse Pärsia võimu alt vabanemiseks? 3. Keda kutsusid asulinnad appi? 4. Missuguste tagajärgedega? 5. Kas mäss õnnestus? 6. Missugune hädaoht ähvardas nüüd Ateenat? 7. Missuguseid ettevalmistusi tegid ateenlased hädaohu vastu? 8. Kudas oli Maratoni lahing ning kes võitis selle? 9. Millal tegid pärslased teise suure katse Kreekat vallutada? 10. Missugused tähtsad lahingud olid seekord kreeklaste ja pärslaste vahel? Kuidas need lõppesid? 11. Kuidas õnnestus kreeklastel Pärsia laevastiku hävitamine? 12. Nimeta tähtsamaid kreeklaste tegelasi Kreeka-Pärsia sõdades! Milles seisid nende teened?

5. Ateena õitseag. Perikles.

Perikles. Tööstus ja kaubandus. Peale Kreeka-Pärsia sõdu võisid kreeklased rahulikult elada: pärslased ei julgenud neid niipea tülitada. Pärslaste võimu langusest said suurt tulu kõigepealt ateenlased. Ateena kasvas tähtsaks kaubandus- ja tööstuslinnaks. Linn ise oli küll merest pisut eemal, kuid mere äärde ehitati kohane sadam, mis ühendati linnaga kahekordse müüri kaudu. Nii oli sadam ja linn hästi kaitstud, kus mitte ainult ei kaubeldud, vaid ka uusi kauba- ja sõjalaevu ehitati.

Jõudsasti kasvas Ateena sel ajal, kui teda juhatas Perikles, tähtsaim kreeka riigimees. Ta põlvnes rikkast ja tähtsast suguvõsast ja hakkas juba varakult sõja päevil teiste hulgast välja paistma. Ta oli välimuselt pikk, sirge ja ilus, ühtlasi väga andekas ja haritud inimene. Peale selle oli ta hea kõnemees. Perikles ei püüdnud kunagi rahvale meeldida, kuid rahvas käis siiski ta järele. Ta võttis harva sõna rahvakoosolekutel. Kui ta seda tegi, siis kuulati teda hea meelega, kusjuures vaikisid kõik vasturääkimised. Ateenlased valisid ta kõrgematesse riigiametitesse. Ta oli näit. sõjaväe ülemjuhataja ja riigikassa valitseja. Rahvas usaldas teda. Rahvakoosoleku otsused kujunesid ikka Periklese tahtmise järgi. Ta valitses seepärast riiki nagu mõni piiramatu võimuga kuningas, kuigi ta seda nime ei kandnud. Ta tähtsamaks püüdeks oli võimalikult palju kreeka riigikesi ühendada üheks tugevaks suureks Kreeka riigiks. Perikles lõi „Attika liidu“, mille pealinnaks sai Ateena.

Ateena kodanikkude arv kasvas kiiresti. Paljud talupoegadest tulid maalt linna ja hakkasid siin mitmesugust käsitööd tegema. Kreeklaste laevad liikusid kõikides meredes, ka Musta mere rannikuil, kust nad odavat vilja Ateena sadamasse tõid. Viljahinnad hakkasid langema ja Attika maaomanikud, kelle vili kallim oli, siirdusid põllumajanduse alalt kaubanduse ja tööstuse alale. Jõukad maaomanikud ostsid orje ja

Perikles.

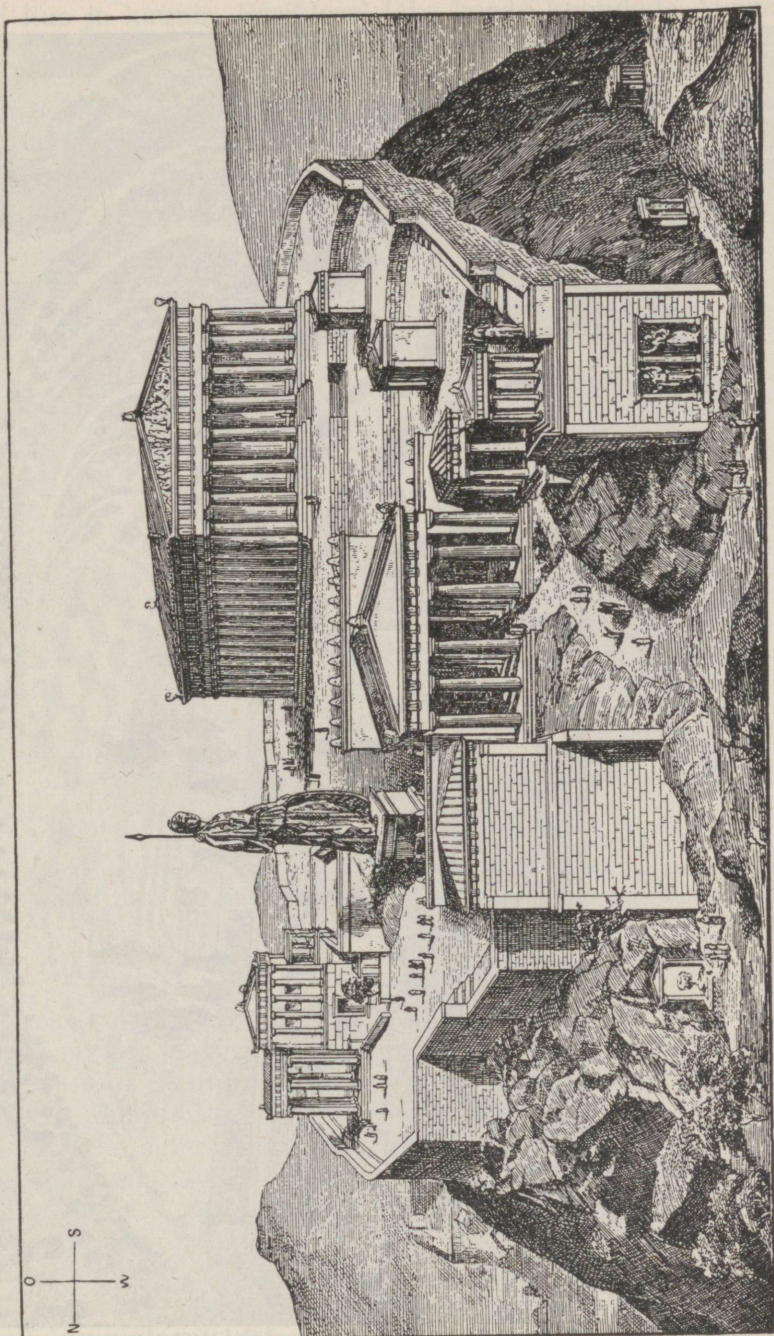
avasid töökojad. Siin töötasid kümned ja sajad inimesed. Valmistati igasuguseid asju, näit. lampe, kunstmööblit, värvilise mustri- ja riidet, mis idamaa omast isegi kuulsam oli, relvi, õlikannusid, vaase jne. Eriti kuulsad olid värviliste jooniste ja maalidega kaunistatud Ateena vaasid ja värviline mustri- ja riie. Ateena tööstussaaduste kuulsus kasvas alatasa ja töösturid muutusid ikka rikkamaks. Rikkad olid ka õli-, veini- ja viljakaupmehed, kuid jäid siiski maha tööstureist, kes ehtasid enestele suured kaubalaevad, mis vedasid Vahe-meremaadesse Ateena ülalmainitud kaupu. Samad laevad vedasid Ateenasse tina, vaske ja rauda. Vahete-vahel toodi terved laevatäied papüürist Ateenasse, millele kirjutati. Turgu ümbritsevate puude all müüdi uuemaid raamatuid ja papüü- ruserulle. Turu elu oli väga kärarikas. Müüjad pakkusid oma kaupa valju häälega üksteise võidu.

Perikles korraldab riigi siseelu. Seni valiti Kreekas kõr- gemaid ametnikke ainult aadli ja jõukamate kodanikkude hulgast. Perikles leidis, et see on ebaõiglane. Ta nõudis, et kõik saaksid riigiametitesse. Selle nõude esitas ta rahva- koosolekule. Siin ilmnes aga üks suur raskus. Riigiametis ole- vatele isikutele ei makstud Kreekas palka. See oli auamet. Vaeseil kodanikel polnud võimalik tasuta tööd teha, sest neil polnud mingisugust muud sissetulekut. Siingi leidis Perikles väljapääsu. Ta tegi ettepaneku, et riigiteenistuse eest määratagu kindel tasu. Periklele oli palju vastaseid, kellele need ettepanekud polnud põrmugi vastuvõetavad. Nad arvasid, et ta kaitseb ainult linnakodanikkude ja kehvikute huve. Oli ta ju ise teatanud, et tahab rahvale tööd muretseda. Ta laskis Ateenasse ehitada palju uusi hooneid.

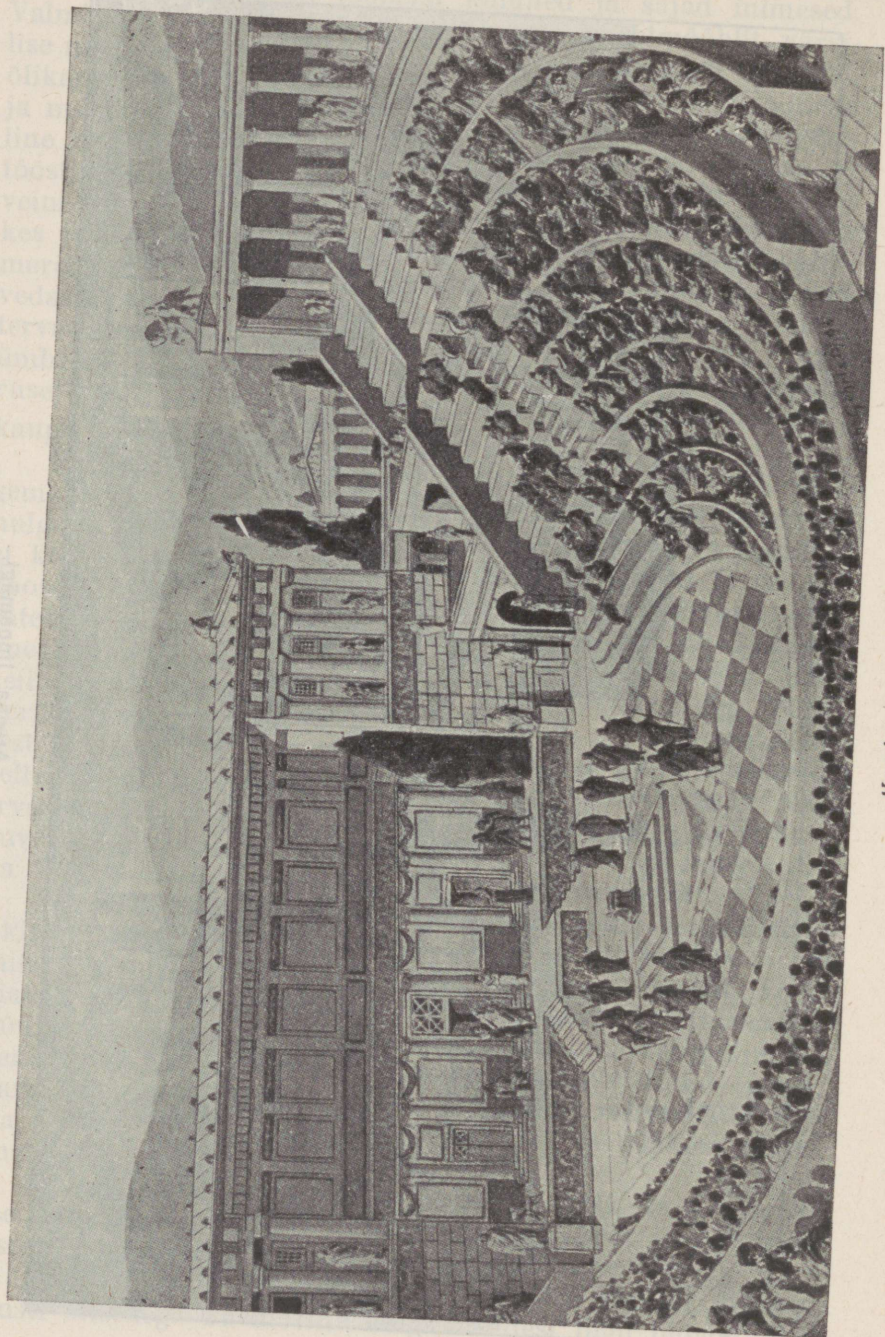
Periklese vastastel polnud võimalik tema uuendustele takistusi teha. Perikles oli osav kõnemees ja väga veenvalt näitas ta, kuidas tema uuendustest kõik kasu saavad. Tööd leiavad ehitusmeistrid, kiviraiujad, raidkunstnikud, maalijad, müürsepad ja teised. Ka ehitusmaterjali vedu annab paljudele teenistust, sest Attikas ei leidunud kõike vajalikku (puud, marmorit, elevandiluud jne.). Nii läheb raha rahva kätte. Kui aga rahval on rohkem raha, siis tarvitab ta rohkem toidu- aineid ja muud.

Suure vaimustusega võttis rahvakoosolek vastu Perik- lese ettepanekud ja aja jooksul viiski ta kõik oma kavat- sused täide.

Ateena — Kreeka kunstilinn. Periklese aeg oli Ateenas kunsti õitse-aeg. Ta mõistis kõigest sellest lugu pidada, mis

Ateena linnamägi.

Kreeka teater.

oli ilus ja kaunis. Periklesele läks korda koondada Ateenasse kuulsamaid kirjanikke, ehitusmeistreid ja raidkunstnikke. Tähtsam raidkunstnik Pheidias oli tema suur sõber. Pheidias käes muutus marmor otse elavaks. Tema valmistatud kujud olid painduvad, lihtsad ja loomulikud. Tema eelkäijad olid veel väga saamatud, nende tööd olid puised ja elutud. Perikles kulutas suure osa riigisummadest linna kaunistamiseks.

Näokatted, mida näitlejad tarvitasid nalja- ja kurbmängudes.

Kurbmängu näitleja. Et näitleja paremini näha oleks, kandis ta kingi, mille alla olid löödud kõrged puuplokid.

miseks, millega ka rahvas päri oli. Rahvakoosolek võttis ta ettepanekud vastu. Väga kauniks kujunes Linnamägi (Akropolis kink), kuhu ta laskis ehitada Pallas Athena auks marmorist templi Partenoni.

Peale selle ehitati sinna veel templeid Poseidonile ja teistele jumalatele. Kreeka-Pärsia sõdades olid ehitised suurelt osalt lõhutud ja hävitatud. Nüüd koondas Perikles kõik templid Akropolis kinkule, kus rahvas ohverdamisega jumalatele lugupidamist näitas.

Kreeka templid olid väikesed ja ilusad ning neis ei peetud jumalateenistust. Piduliku ja meeldiva ilme andis temp-

lile teda ümbritsev sammastik. Aknad puudusid. Valgus paistis idapoolses seinas oleva ukse kaudu templi pühamasse paika, kus asetses jumalakuju. Mitte kaugel Partenonist oli Pheidias valmistatud Pallas Athena hiiglakuju (12 m kõrge), mis igale linnatulijale kaugelt silma paistis ja oma suurusega Ateena võimu ilmutas. Mere poolt lähenevatele laevadele paistis selle kuju läikiv kiiver ja kuldne odaots juba 30 km kauguselt silma. Kujude kõrval kaunistasid Kreeka templeid maalid. Need olid suuremalt osalt jumalate pildid, maalitud väga eredais värves.

Linnamäe lõunapoolsel küljel asetses suur teater, millesse mahtus ligi 30 000 vaatajat ja mis oli ehitatud kivist. Rahvas vaatas näitemängu lahtise taeva all, sest sooja kliima tõttu polnud tarvidust kinnise ruumi järele.

Ainult näitelava oli kaetud kitsa katusega. Näitlejad esinesid maskides ja kandsid kõrgeid puukingi, et nad paremini näha oleksid. Etendusi korraldati ainult paar korda aastas. Sel ajal elas Kreekas ka rida tähtsaid kirjanikke, kes teatri jaoks näitemänge kirjutasid. Ühel ajal etendustega toimusid ka näitekirjanikkude vahelised töödevõistlused.

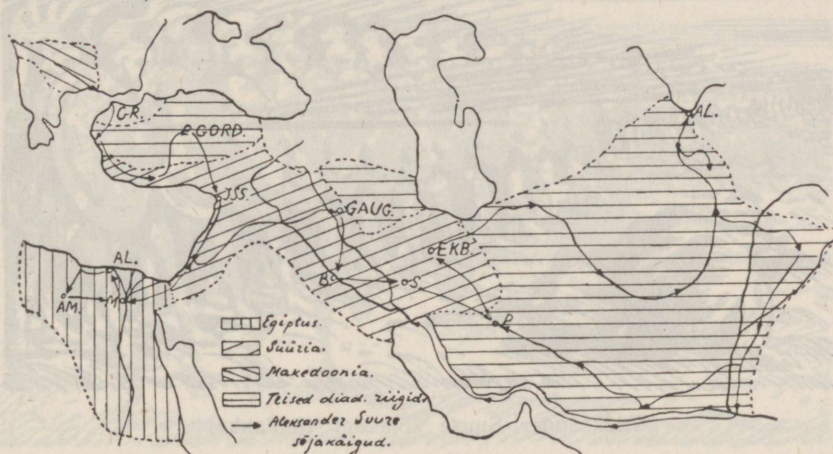
1. Mida tegi Perikles kreeklaste ühendamiseks? 2. Milleks oli, sinu arvates, kreeklaste ühendamine tarvilik? 3. Mispärast tõusis Ateena kaubandus ja tööstus Pärsia sõdade järel? 4. Missugused olid tähtsamad Ateena väljaveokaubad? 5. Missuguseid kaupu toodi sisse Ateenasse? 6. Miks hakati Periklese ettepanekul rahvakoosolekul käimise eest tasu maksma? 7. Miks ei tahtnud Periklese vastased lubada talle raha ehitustööde jaoks? 8. Kes olid eriti vastu ja mispärast? 9. Kuidas põhjendas Perikles ehitustööde kasulikkust? 10. Kus asusid Ateena tähtsamad ehitised? 11. Milliseid ehitisi ja kelle kaju tead sa sealt? 12. Kes on Kreeka tolle aja tähtsaim kujur? 13. Kuidas võib tema töid iseloomustada? 14. Mida sa tead kreeka maalist? 15. Mille poolest erines kreeka teater nüüdisaegselt? 16. Kui sageli anti etendusi?

6. Kreeka kultuur tungib itta.

Aleksander Suur. Maade vallutamine. Ateena kujunes Kreeka-Pärsia sõdade järel kõige võimsamaks riigiks Kreekas. Selle üle oli Sparta väga kade. Tekkisid mõlemate riikide vahel sõjad, mis kestsid pikemat aega. Kreeka kodusõjad, millest osa võtsid ka teised riigid, viisid kogu maa hävimisele. Samal ajal tõusis Makedoonia võimsaks riigiks kuningas Philippose all Balkani poolsaarel. Kogu Kreeka sattus ta võimu alla. Ta ei piirdunud sellega, vaid kavatses ka Pärsia riiki vallutada. Selle ettevõtte täidesaatjaks sai

ta poeg Aleksander, keda ajaloos kutsutakse Aleksander Suureks.

Aleksander oli 20-aastane, kui ta isa suri. Temast sai vana-aja kuulsaim väepealik ja valitseja. Aleksander oli liukuv, julge, ettevõtlik ning väga tark. Oma nooruses unistas ta ainult sõdadest ja võitudest. „Minu isa vallutab kogu maailma ega jäta mulle midagi võita,“ olla kord noor Aleksander tähendanud, kui ta kuulnud uutest isa võitudest. Ta oli siiski veendunud, et temast saab kord kangelane. Aleksander kaht-

Aleksander Suure sõjakäigud.

les ainult, kas leidub niisugust luuletajat, kes ülistaks tema kangelastegusid, nagu Homeros kord ülistas Achilleuse tegusid.

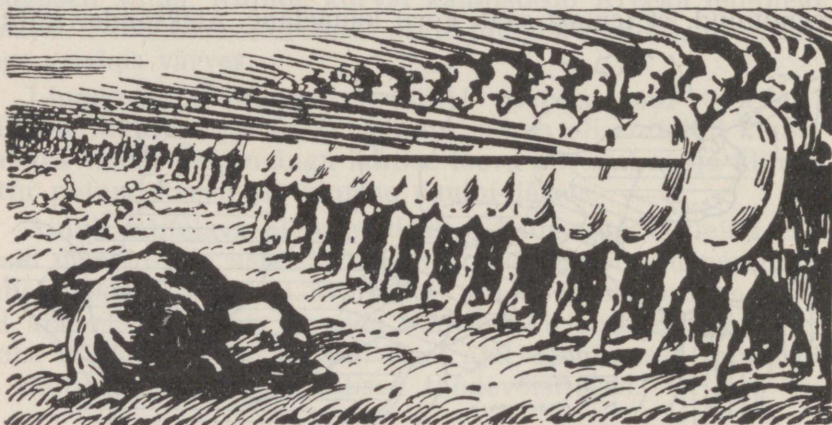
Makedoonia ja kogu kreeka rahva valitsejana püüdis Aleksander pärslasi karistada kõige selle halva eest, mis nad kreeklastele olid teinud aastate jooksul. Ta läks väheldase, kuid hästiõpetatud sõjaväega üle mere Väike-Aasia rannikule. Üks võit järgnes teisele, kusjuures Aleksander ise veristest taplustest osa võttis.

Nii mõnigi kord oli ta elu tõsises hädas. Kord päästnud teda surmasuust üks ta truudest väepealikutest. Gordioni linnas näidatud Aleksandrile vankrit, mille üksikuid osasid ühendanud imelik sõlm, mida keegi polnud suutnud lahti teha. Vanasti olla oraakel kuulutanud, et kes selle imesõlme lahti harutab, saab kogu Aasia valitsejaks. Aleksander otsustas ruttu: ta haaras mõõga, raius sõlme katki ja lausus: „Sõlm on lahti!“ Siis pöördus ta lõuna poole, et sealseid maid alla heita.

Varsti võitis ta lahingu Issose juures, kus tuli võidelda kaksteist korda suurema pärslaste väega. Pärsia kuninga Dareios III ema, abikaasa ja lapsed langesid vangi. Nendega käis Aleksander väga armulikult ümber.

Kõrged vangid olid sellest päris üllatunud, sest Hommikumaal koheldi sõjavange karmilt. Kui Dareios sellest kuulis, olla ta lausunud: „Kui ma tõesti oma riigi pean kaotama, siis saagu selle valitsejaks mitte keegi muu, kui Makedoonia Aleksander.“

Suur võitja Aleksander tungis ikka enam lõuna poole. Ta vallutas Egiptuse ja hulga muid maid. Egiptlased võtsid Aleksandri vastu suurte auavaldustega ja vaatasid temale kui vabastajale Pärsia ikke alt. Siin asutas ta Niiluse jõe suudmes Aleksandri linna, mis kasvas hiljemini tähtsaks kaubalinnaks.

Aleksander Suure sõjavägi (faalanks).

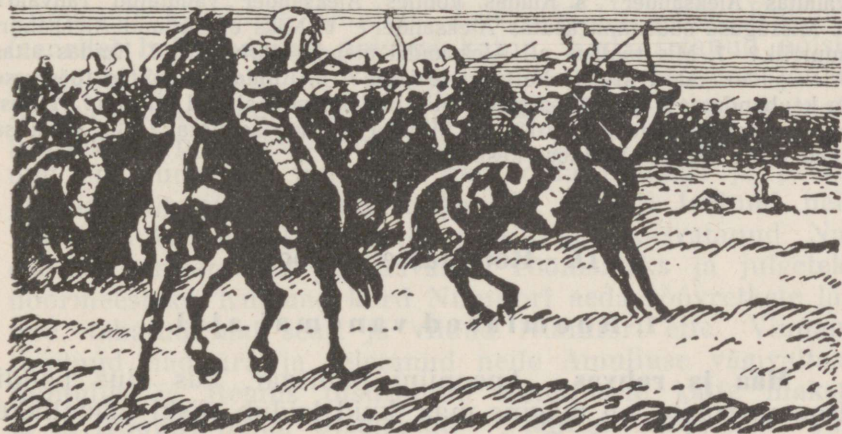
Vahepeal kogus Dareios vägesid, et Aleksandrile vastu panna. Temal aga polnud õnne. Üks linn teise järel alistus suure võitja vägedele. Kuningalosside varandused Susas ja Persepolis langesisd peaaegu täielikult Aleksandri kätte. Ligi 3000 kaamelit oli tarvis, et kallihinnalist sõjasaaki — kuld, hõbe ja elevantiluu — viia Babüloni, mis sai Aleksander Suure riigi pealinnaks. Ühes vallutatud linnas süütas Aleksander ise Pärsia kuninga toreda lossi põlema, et kätte maksta Pärsia kuningatele Ateena riigi rüüstamise eest Kreeka-Pärsia sõdade ajal.

Nüüd asus Aleksander Dareiose tagaajamisele, keda ta siiski elusalt ei näinud. Pärsia kuninga surmas üks ta vastastest.

Aleksander sõdis ikka edasi. Ta tungis kaugele ida poole, et kuulsat ja rikast Indiat vallutada. Aleksandrile astus vastu Induse jõe juures üks sealsetest kuningatest. Ta võitis ka selle, vaatamata ta suurele sõjavee- ja sõjatehnika väele, kusjuures kuningas ise langes vangi. Kreeklased olid küll sõjatehnika arengust kuulnud, kuid mitte kunagi neid näinud. Sõjatehnika arengud kandsid oma seljal kaitsekorvi, mis oli värviliste vaipadega kaetud ja milles asusid vibudega varustatud sõjamehed. „Kuidas pean sind kohtlema?“ küsis Aleksander vangilangenud kuningalt. „Kuninglikult,“ vastas viimane. Aleksandrile meeldis see uhke vastus ja ta andis temale kuningriigi tagasi. Nii sai võidetud kuningast Aleksandri sõber. Aleksander tahtis veel kaugemale tungida, kuid sõjamehed hakkasid tõrkuma, sest nad olid kaua kestnud sõdadest väsinud. Nii jäigi Induse jõgi Aleksander Suure riigi idapoolseks piiriks. Nii lõi Aleksander suure maailmariigi.

Aleksander Suure riik ei püsinud kaua. Peale ta surma (323. a. e. Kr.) lagunes suur maailmariik üksikutesse osadesse, sest Aleksandril polnud järeltulijaid.

Aleksander Suure tähtsus. Aleksander Suur oli oma eesmärgi saavutanud. Ta tasus kätte pärslastele — hävitas nende riigi ja lõi ise suure maailmariigi. Nendel vallutustel oli suur tähtsus, sest nüüd levis kreeka kõrge kultuur — teadus ja kunst, igale poole vallutatud aladele. Kreeklased olid tolle aja haritum rahvas ja teistel oli neilt palju õppida.

Pärslaste ratsavägi.

Aleksander Suur asutas terve rea uusi linnu (70), kuhu ka kreeklasi elama asus. Sealt leviski Kreeka kultuur ümbruskonda. Idamaa linnades hakati varsti ainult kreeka keelt rääkima. Tutvuti kreeklaste tööstuse, tehnika ja eluviisidega.

Ka kaubanduse arendamisele pani Aleksander Suur suurt rõhku. Vee- kui ka maanteed seati korda.

Tähtsamaks kaubalinnaks sai Aleksandria. Siit läksid laevad välja kõigisse Vahemere sadamatesse. Aleksandrias müüdi ja osteti igasuguseid kaupu, näit. Ateena ilusaid vaase, hommikumaa vaipu ja riiet, klaasasju, puuvilja, lõhna- ja muid õlised, raamatuid jne.

Aleksandrias asus ka muuseum, milles töötasid ja õpetasid kuulsad teadusmehed (näit. keele-, loodus- ja tähe- teadlased, matemaatikud, geograafid jne.). Õpetlaste tööd soodustas suur ja oma aja kuulsaim raamatukogu. Raamatukogus oli üle mitmesaja tuhande käsikirja igalt teadusalalt.

Rohkem tähelepanu juhiti ka juba loodus- ja arstiteadusele. Teadmised maateadusest olid ka maadevallutuse tagajärjel täienenud. Aleksander laskis mõõta senitundmatuid maid ja vastavaid kaarte valmistada. Tuldi ka otsusele, et maakera on ümmargune ja arvati välja tema übermõõt. Aleksandriasse tulid haridusesõbrad õppima kõigist maadest, ka kõige kaugemaist.

1. Mille tõttu õnnestus makedoonlastel vallutada Kreekat? 2. Missugune oli Aleksander Suur inimesena ja väejuhina? 3. Missugused maad vallutas Aleksander? 4. Kuidas kohtles Aleksander vallutatud rahvaid? 5. Missuguse suurlinna asutas Aleksander? 6. Miks ei püsinud Aleksandri suurriik? 7. Mis tähtsus oli Aleksandri maadevallutusel? 8. Kuidas aitas Aleksander kaasa kreeka kultuuri levikule? 9. Kuidas ta suhtus tööstusse ja kaubandusse? 10. Missugused olid liiklemisvõimalused tol ajal? 11. Missugune teadus täienes eriti? 12. Millega on see seletatav? 13. Mida sa tead Aleksandriast hariduse keskusena?

D. Roomlaste ajaloost.

1. Roomlased vanemal ajal.

Maa ja rahvas. Apenniini poolsaar, kus alus pandi Rooma riigile, on mägine maa, kuid leidub siiski madalikke lääne ja ida pool. Poolsaare kliima on soe, mistõttu siin valmivad mitmesugused lõunamaised viljad. Nii õngi rahvas-tiku tähtsamaks tegevuseks põllundus ja aiandus. Kaubandus ei arenenud küllaldaselt, sest ranniku lähedal on vähe saari ja puuduvad head looduslikud sadamakohad.

Apenniini poolsaarel elasid mitmesugused rahvad, nagu itaalikud, etruskid jt. Itaalikud, kes maale andsid oma nime, ilmusid siia karjakasvatajatena ja põlluharijatena. Mitmesugust käsitööd õppisid nad tundma kreeklastelt, kes olid neist hariduses palju ees. Kõige tähtsamaiks itaalikuteist said latiinid, kes elasid Latiumis alul suguvõsadena. Et vaenlikud naabrid (näit. etruskid) neile rahu ei andnud, hakkasid nad ühendusi looma, et end pealetungimiste vastu paremini kaitseda. Seejuures asutasid nad enestele kindlused, millest aegamööda kasvasid linnad. Neist tähtsam vanemal ajal olnud Albalonga. Hiljemini astus viimase kõrval Rooma linn.

Rooma asutamine. Muinasjutu järgi toimunud Rooma linna asutamine järgmiselt: Trooja hävitamise järel olla

kangelane Aeneas oma kodulinnast põgenenud ja õnnelikult Latiumi randa jõudnud. Teda ja ta omakseid võtnud lahkesti vastu sealse maa valitseja, kelle tütrega Aeneas hiljemini abiellunud. Tema järeltulijad olla kaua Albalongas kuningatena valitsenud. Ühe neist, nimega Numitor, kõrvaldanud troonilt ta vend Amulius. Et oma trooni kindlustada, lasknud Amulius oma vennapoja ära tappa ja ta tütre Rea Silvia Vesta neitsiks teha. Vesta neitsid ei tohtinud mehele minna. Kuid sõjajumal Mars abiellunud Rea Silviaga. Sellest abielust sündinud kaks poega: Romulus ja Remus. Viimaseid käskinud Amulius Tiberi jõkke heita. Kuninga teenritel hakanud aga poistest kahju. Nad asetanud poisid puumoldi ja viinud nad sellega üle kallaste tõusnud jõkke. Kui vesi alanenud, jäänud mold ühes poistega jõe kaldale peatuma. Uppumissurmast pääsenud poiste nutukisa kuulnud emahunt; see imetanud neid oma piimaga ja poisid jäänud vait ning saanud julgemaks. Varsti leidnud neid Numitori karjane, kelle naine poisid üles kasvatanud. Nad elanud karjaste elu ja kasvanud rõõmsateks ja julgeteks noormeesteks. Kui nad kord Numitori aeda röövretkele läinud, tabatud nad sealt ja viidud Numitori ette. Viimane tundnud nad ära ja seletanud neile Amuliuse vägivallast. Romulus ja Remus otsustanud Amuliusele kätte maksta ja ta troonilt heita. Otsustatud — tehtud. Albalonga valitsejaks saanud siit peale jälle Numitor. Tänutäheks kinkinud poistele nende vanaisa Tiberi jõe kaldal maad ja lubanud neid sinna linna ehitada. Linnale nime andmisel läinud vennad tülli ja Romulus tapnud Remuse ära. Selle järel nimetanud ta linna oma nime järgi Roomaks ja saanud selle esimeseks kuningaks.

Roomas valitsenud peale Romulust rida kuningaid. Ühed neist olnud head, teised halvad kuningad. Viimane kuningas olnud vägivaldne, nõudnud rahvalt suuri makse ja raskeid töid. Roomlased kihutanud selle minema (510. a. e. Kr.) ja pannud oma riigis vabariikliku korra maksma.

Roomlaste usust. Roomlased austasid neidsamu jumalaid, mis kreeklasedki, ainult teissuguste nimede all. Nii austasid nad Jupiteri (Zeus) ja tema abikaasat Junot (Hera), siis sõjajumal Marsi (Ares) ja teaduse ja kunsti kaitsejat naisjumalat Minervat (Pallas Athena). Iludusejumalannaks olid roomlastel Venus (Aphrodite), merejumalaks Neptun (Poseidon). Roomlaste erilisteks jumalateks olid Saturnus ja Janus.

Januse ülesandeks oli avada ja sulgeda taevaväravad. Seepärast õnnistab ta maa peal kõiki, kes uksest sisse või välja lähevad. Janus on aja ja iga hea algatuse jumal, mistõttu teda kujutati kahe palgega: üks vaatas ette, teine taha. Muinaslugu räägib, et üks kuningatest olla temale templi ehitanud. Selle ukсед avatud, kui sõjavägi vaenuväljale läks. Rahu ajal olid aga templi ukсед kinni.

Igal perekonnal oli oma jumal, kodukaitseja, kelle auks alatasa tuli põles. Hommikul luges pereisa, kes täitis preestri kohuseid, kõigi omaste juuresolekul palvet ja pani esimesed palad söögilaualt perejumala altarile. See oli põline ja austatud komme.

Peajumalate austamine sündis avalikult, mille eest hoolitses riik. Viimane ehitas templid ja altarid, kus preestrid palvetasid ja ohverdasid. Erilise austamise osaliseks sai *Vesta*, kodukolde-jumalanna, kelle naispreestrid, *Vesta* neitsid, ei tohtinud abielluda.

Enne kui midagi tähtsat ette võeti, pöördusid roomlased jumalate poole, et nende arvamust teada saada. Nii toimiti ikka, kui näit. kavatseti sõda alata, mõnd templit ehitada või midagi muud ette võtta. Preestrid püüdsid jumalate arvamust teada saada, jälgides välgulöömist ja müristamist, pühade kanade nokkimist, lindude laulu, eriti aga ohvri-looma sisikonda.

Jumalate auks korraldati pidusid. Neist oli tähtsaim see, mis korraldati Jupiteri auks. Siis korraldati suurepärase ohvripidu ja muretseti rahvale meelepäraste lõbustuste eest. Suures tsirkuses võis näha võiduajamist, mida rahvas vaatas suure huvi ja põnevusega. Siiski ilusaimaks ja meeldivaimaks peoks oli *Saturnuse* pidu, mis korraldati detsembrikuul kadunud „kuldse aja“ mälestuseks. Kui *Saturnus*, Jupiteri isa, kogu maailma valitsenud, elanud inimesed alalises rahus ja õnnes. Seda aega nimetasid roomlased „kuldseks ajaks“. Mainitud pidudel söödi rikkalikult, tantsiti ja mängiti. Valitses üldine rõõm.

1. Missugused olid looduslikud olud Apenniini poolsaarel? 2. Mis oli rahva eluüldpidamise allikaks? Miks ei arenenud kaubandus? 4. Missugune itaalikute suguharu etendas ajaloos kõige tähtsat osa? Millised olid ta vanimad linnad? 5. Kuidas toimus Rooma asutamine muinasjutu järgi? 6. Millal muudeti Rooma vabariigiks? 7. Millised jumalad olid roomlastel ja kreeklastel ühised? 8. Millised jumalad olid eriliselt roomlaste jaoks? 9. Kuidas austati pea- ja kodujumalaid? 10. Kuidas püüdsid roomlased teada saada jumalate tahet?

2. Vabariiklik kord. Patriitside ja plebeide võitlus.

Vabariiklik kord. Konsul. Senat. Vabariiklikule korrale üle minnes valiti kuninga asemele kaks konsulit üheks aastaks, kes riiki valitsesid. Konsulid olid riigijuhtideks, väepealikuiks ja kõrgemaiks kohtunikeks. Neil oli õigus rahvakoosolekut ja senatit kokku kutsuda. Nad ise määrasid endile järglased. See vajas ainult rahvakoosoleku poolt kinnitamist. Kuningriigiagessed asutised, senat ja rahvakoosolek, jäid püsima. Peavõim riigivalitsemise asjus oli senati käes, mille liikmeteks võisid olla ainult patriitsid. Viimased olid Rooma asutajate järeletulijad ja seega ainukesed täisõiguslikud kodanikud.

Senat otsustas kõik tähtsamad küsimused, näit. sõja ja rahu, maksude suuruse, sõdurite arvu jne. Mis senat otsustas, selle võttis vastu ka rahvakoosolek: viimane valis ka konsulid, kuid patriitside hulgast. Nende otsuseid saatsid täide liktorid, kes kandsid ametitähena kirvest ja vitsakimpu. Kui riik sattus kitsikusse, näit. õnnetu sõja korral, siis nimetas senat konsulite asemele diktaatori, kellele usaldati piiramatu võim, kuid ainult kuueks kuuks. Selle aja jooksul pidid kõik ta sõna kuulma.

Seisused. Nende võitlus. Rahvatribuun. Peale patriitside oli Roomas palju teisi kodanikke. Need olid hiljemini sisse rännanud ja neid hakati nimetama plebeideks. Nad olid isiklikult vabad ja võisid maid omandada, kuid jäid ilma poliitilistest õigustest. Plebeisid ei valitud üldse ametnikeks. Sellest hoolimata pidid nad kandma kõiki kohustusi.

Roomlased sõdisid sageli. Sõtta pidid minema peale patriitside ka plebeid, kuigi nad olid oma õigustes piiratud. Sõdadest said tulu ainult patriitsid, sest võidetud maad läksid nende kasutusse. Pealegi ei suutnud plebeid, kes maad juurde ei saanud, kauakestvate sõdade tõttu olemasolevaidki maid korralikult harida. Nende seisukorda raskendasid tunduvalt ka kõrged maksud. Seepärast on arusaadav, miks plebeid sattusid viletsusse ja võlgadesse. Võlgade tõttu kaotas nii mõnigi plebei oma isikliku vabaduse ja sai teise orjaks. Et kirjutatud seadused puudusid ja kohtumõistmine oli patriitside käes, siis ei võinud kohus plebeidele küllaldaselt kaitset anda. Nii oli plebeidel küllalt põhjust, et oma seisukorraga mitte rahul olla. Nad nõudsid uuendusi.

Patriitsid ei tahtnud uuendustest kuuldagi. Plebeid kaalusid põhjalikult, mis teha, ja haarasid viimaks kinni isesuguseist abinõudest. Nad otsustasid patriitsidest lahku lüüa ja välja rännata, et enestele uut linna asutada. Rooma lähedal asus Pühamaagi. Sinna läksid nad (494. a. e. Kr.) oma naiste ja lastega, kaasa võttes kõik oma vara. „Nüüd saavad härrad patriitsid näha, kes neile veel maksusid maksavad ja isamaad sõjariistus kaitsevad!“ rääkisid pahased plebeid. Ja tõesti, patriitsid sattusid hätta. Roomat ähvardas kokkuvarisemine. Õnnelikul kombel leppisid mõlemad

seisused siiski kokku. Ühe ilusa muinasjutu järgi läinud kümme senaatorit plebeidega läbi rääkima, et nad Rooma tagasi tuleksid. Saadikute hulgas olnud tark ja rahuarmastaja Menenius Agrippa, kes plebeidele seletanud järgmise mõistujutu: „Kord tõstnud kõik kehaliikmed kõhu vastu mässu: jalad polevat viinud keha toidu juurde, käed polevat pistnud toitu suhu jne. Ihuliikmed seletanud, et kõht naudib üksinda kõike head, mis nad on loonud oma raske töö ja vaevaga. Niipea kui liikmed hakkasid oma mässumõtet teostama, kokkusid nad varsti. Kõht jäi küll toiduta, kuid selle tagajärjel hakkasid liikmed nõrgaks jääma. Nüüd said nad aru, et neile ka kõhust tulu on, ja hakkasid uuesti tööle.“ Plebeid tulid küll Rooma tagasi, kuid tingimusel, et patriitsid nende kasuks tarvilikud uuendused teostaksid. Nii ka sündis. Plebeidele anti õigus valida kaht rahvatribuuni. Viimastel oli õigus öelda „veto“, s. t. „ma keelan“, kui näit. senat tahtis mõnd otsust vastu võtta, mis polnud kokkukõlas plebeide huvidega. Nii toimisid tribuunid sageli ja rahvale kahjulikud seadused jäid teostamata. Seejuures oli rahvatribuunide isik puutumatu. Kes neid julges puudutada, langes jumalate viha alla ja jäi seaduse kaitsest ilma. Kõige selle tõttu muutus plebeide seisukord paremaks, kuid üheõiguslikud patriitsidega polnud nad veel kaugeltki. Kõigepealt nõudsid rahvatribuunid, et seadused kirjutataks üles. Selle kõrge ülesande täitmiseks valiti kümme meest. Kahe aasta pärast olid seadused valmis. Need kirjutati 12 tahvlile ja pandi välja avalikku kohta, kus rahva koosolekutel kõnelejad üles astusid. Nii olid seadused kõigile kättesaadavad. Neid „12 seadusetahvli“ loeti ka rooma koolides ja õpiti neid lähemalt tundma. Pika võitluse järel hakati plebeisid ka kõikidele ametikohtadele valima, kusjuures neile õigus anti patriitsidega abielluda, mis oli varemini täiesti keelatud. Nii kadus aegamööda vahe kahe seisuse vahel ja nad suljasid üheks rooma rahvaks.

1. Kuidas oli korraldatud Rooma vabariigi valitsemine? 2. Mispoolest erines Rooma vabariigi valitsuskorraldus Eesti omast? 3. Missugused olid konsulid ülesanded? 4. Kes valis konsulid? 5. Kas võis iga Rooma elanik saada riigiametisse? 6. Missugused olid Roomas diktaatori võimupiirid? 7. Kuidas valiti ta ning miks just siis? 8. Mispärast oli plebeide seisukord vabariigi algusaastail vilets? 9. Mida tegid plebeid endile õiguste muretsemiseks? 10. Miks pidid patriitsid teatavaid järeleandmisi tegema? 11. Mis oli plebeide esimeseks saavutiseks? 12. Missugused ülesanded ja õigused olid rahvatribuunil? 13. Miks vajasisid eriti plebeid seaduste kirjanekut? 14. Kuidas kadus vahe patriitside ja plebeide vahel?

3. Roomlased saavad Itaalia peremeesteks.

Roomlased vallutavad Itaalia. Samal ajal, kui seisused üksteisega võitlust pidasid, sõdisid roomlased üksmeelselt välisvaenlaste vastu. Nad sõdisid edukalt Kesk-Itaalia rahvastega ja alistasid need. Kord said nad raskesti kannatada põhjapoolsete naabrite, gallialaste käest. Sellest räägib muinaslugu järgmist: kord ilmunud Põhja-Itaaliast gallialased, purustanud roomlaste väed ja tulnud Rooma, mille rahvas põgenedes maha jätnud. Ainult 80 senatiliiget istunud oma autoolidel liikumatult kui marmorkujud. Nad ei olla tahtnud

põgeneda ja lugenud paremaks surra, kui vaenlane peaks linna vallutama. Vanad ja auväärased senaatorid surmatud vaenlase poolt. Linn riisutud puhtaks ja pistetud viimaks põlema. Vastu pannud julgelt ainult Kapitooliumi kindlus, milles olnud salk julgeid roomlasi. Kindluse templi juures pidanud roomlased vana harjunud kombe järgi hanesid, sest need olnud jumalanna Juno armsamad linnud. Kord õisi, kui vaht magama jäänud, roninud gallialased järsku

Rooma sõdurid ja nende varustis.

mööda kaljuseina üles. Nad oleksid peaaegu kindlusse pääsenud, kui mitte haneid poleks kaagutama hakanud ja kindluse kaitsesalka üles äratanud. Vaenlane löödi tagasi. Hanesid hakati siit peale pühadeks lindudeks pidama, sest nad päästsid Rooma. Gallialased piirasid Kapitooliumi kindlust edasi. Et vaenlastest lahti saada, maksnud roomlased gallialastele 1000 naela kulda. Kui parajasti kulda kaalutud, visanud gallialaste pealik oma mõõga kaalupommide juurde, lausudes ise: „Häda võidetuile!“ Roomlased andsid ka selle võrra kulda juurde, mille järel gallialased lahkusid rikkaliku saagiga. Hiljemini läks roomlastel siiski korda gallialasi võita ja oma riigi piire Alpideni nihutada.

Järjekindlalt laiendasid roomlased oma võimu ka lõuna sihis. Suure jõupingutusega läks neil viimaks korda ka

kreeklaste linna Tarentumi vallutada, kuigi viimast toetas Epeirose kuningas Pyrrhos oma kuulsa elevantide-sõjaväega (275. a. e. Kr.).

Nii läks kogu Apenniini poolsaar roomlaste kätte.

Rooma sõjavägi. Roomlaste edu teiste rahvastega võideldes on seletatav nende vapra ja hästikorraldatud sõjaväega. Rooma sõjavägi koosnes kodanikest, sest iga Rooma kodanik oli sunnitud teenima sõjaväes kuni 46. eluaastani. Sõjavägi jagunes leegionidesse, kusjuures igas leegionis oli 3000 jala- ja 300 ratsameest. Nii ühtedel kui teistel oli oma kindel ülesanne. Peale nende oli leegionides veel mitut liiki käsitöölisi ja toiduvalmistajaid. Tähtsamaiks relviks olid oda ja mõök. Alul püüti vaenlast tabada odaga, millele järgnes võitlus mõõgaga. Kaitseabinõudeks olid kilp, kiiver ja raudrüü, mis peajasjalikult rinda kaitses. Piiramise korral tarvitsid roomlased mitmesuguseid sõjamasinaid. Sõjaväes valitses vali kord, et virgutada sõjamehi käsu täitmisele. Oli harilik nähtus, et isegi kõige väiksemale eksimusele järgnes karistus. Tegevas sõjaväes, kui lahingut polnud ette näha, ehitasid roomlased endile korrapärase leeri, mis oli kaitstud valli ja kraaviga. Niisuguses kindlustatud leeris oli sõjavägi hästi kaitstud vaenlase ootamatu kallaletungimise vastu.

1. Missuguste välisvaenlaste vastu tuli roomlastel ägedat võitlust pidada? Milliste tulemustega lõppes võitlus? 2. Millise linna vallutamine Itaalias nõudis roomlastelt suuri jõupingutusi ja mispärast? 3. Missugustesse ühikutesse jagunes rooma sõjavägi? 4. Milline oli leegioni koosseis? 5. Milline oli sõdurite relvastis? 6. Milline kord valitses rooma sõjaväes?

4. Rooma maailmariigiks kujunemine.

Puunia sõja põhjused. Vana-aja kuulus kaubitseja rahvas foiniiklased asutasid, nagu kreeklasedki, Vahemere rannamaile asulinnu, millest tähtsam oli Kartaago Põhja-Aafrika rannas. Viimane olla asutatud ligi 100 a. enne Rooma linna asutamist. Kartaagolased (puunlased) vallutasid reamaid ja lõid enestele suure, tugeva riigi. Järjest edeneva põllumajanduse, hoolika käsitöö ja osava kaubitsemise tõttu muutus Kartaago kõige rikkamaks linnaks maailmas. Sise-Aafrikast ja mujalt liikusid pikad kaubavoored Kartaago sadamasse. Siin peatusid ka kaubalaevad, mis ühendust pidasid nii Kartaago asumaade kui ka teiste maadega. Kartaagolaste võim oli maksev kogu Vahemere läänepoolses osas. See oli kergesti teostatav, sest nende asulinnu võis leida Hispaania

rannas, Korsika, Sardiinia ja Sitsiilia saarel. Samal ajal löid roomlased enestele suure riigi, vallutades kogu Apenniini poolsaare. Ka neile oli meri tähtis edeneva tööduse ja kaubanduse tõttu. Pealegi oli kolmest küljest merega ümbritsetud Itaalia võrastele vaenlikkudele laevadele hõlpsasti kättesaadav. Enese julgeoleku kindlustamiseks pidid roomlased tugevad olema ka merel. Kes pidid Vahemere pereinemeheks jääma, kas roomlased või kartaagolased?

Teine Puunia sõda. Hannibal. Kui kartaagolased hakkasid rikast Sitsiiliat vallutama, puhkes mõlema riigi vahel sõda, mis ei tahtnud lõppeda. Kui sõda oli kestnud juba ligi 23 aastat, võtsid kartaagolased peale pikemat rahu-aega otsustava sammu ette, et roomlasi võita. Väga tähtsat osa selles sõjas etendas kartaagolaste vägede juht Hamilkar. Pärast tema surma sai Kartaago vägede juhatajaks ta poeg Hannibal.

Juba üheksa-aastaselt võttis isa Hannibali kaasa Hispaaniasse, kus ta laagrielus üles kasvas. Enne ärasõitu laskis isa oma armastatud poega jumalate altari ees vanduda, et ta kogu eluajaks jääb roomlaste vaenlaseks. Hannibal täitis töötuse täpsalt. Hispaanias õppis Hannibal isa lähemal juhatusel sõjakunsti tundma. Ta tegi suure huviga kõik tarvilikud sõjaväelised harjutused läbi, jõudes teistest kaugelt ette ratsutamises, ujumises, jalakäimises ja vehklemises. Hannibal ei tundnud hirmu janu, nälja ega vaevarikaste käikude ees. Ta ei armastanud mõnususit. Teda võis sageli leida magamas palja maa peal esimeste vahipostide juures. Hannibal oli sõjamehena mitte ainult kõige liikuvam, vastupidavam, vaid ka kõige targem. Seepärast usaldas teda sõjavägi rohkem kui kedagi teist.

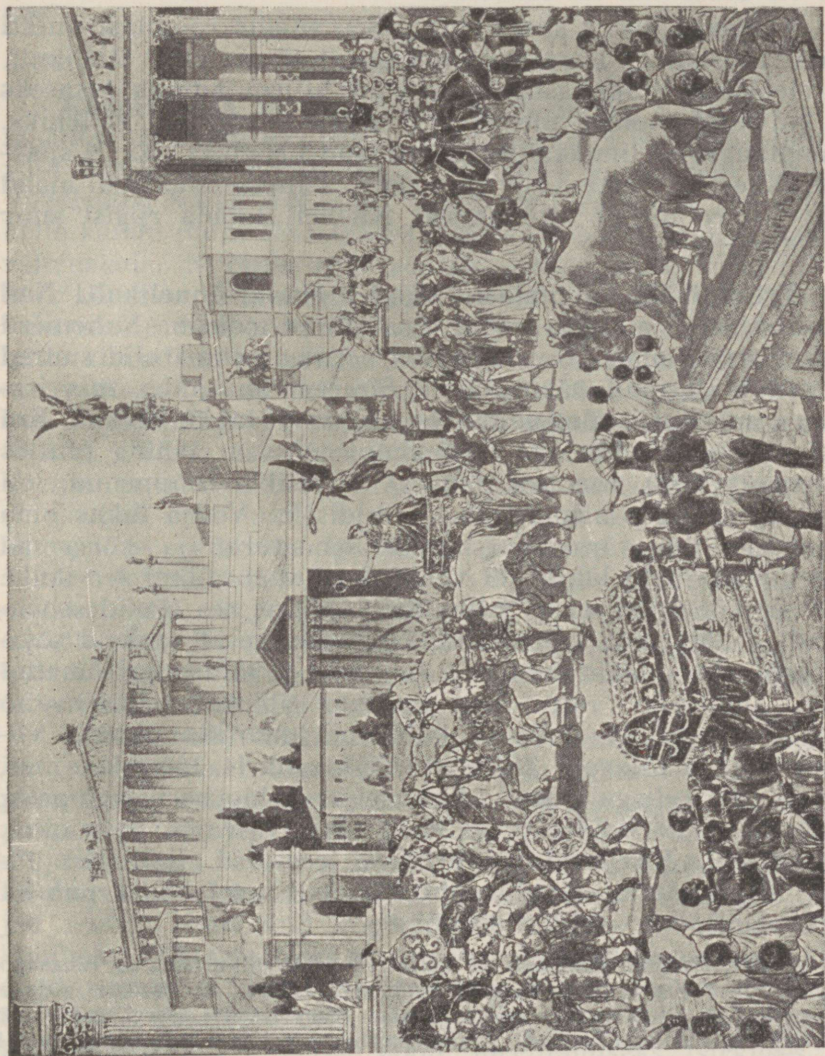
Kartaago asumaade põhjapiiril asus rikas linn Saguntum. Otsustades kogu Hispaania idaranda vallutada, piiras Hannibal Saguntumi ümber ja vallutas selle tormijooksuga. Selle järel kuulutasid roomlased, kes olid Saguntumiga kaitselepingus, kartaagolastele sõja. Nii algas sõda uuesti. Hannibal oli veendunud, et roomlasi võib hävitada ainult Itaalias. Ta liikus 218. a. e. Kr. hästikorraldatud väega üle Pürenee mägede Lõuna-Prantsusmaale. Siit tungiti edasi Alpide suunas. Alpidest üleminek kestis 15 päeva. Väga vaevarikas oli see teekond. Korralikke teid üle mägede polnud. Sõdurid liikusid sageli mööda kitsast teerada mäekülgedel ja kaljuservadel. Surm vahtis igalt poolt vastu.

Polnud kuski näha ei haljendavaid puid ega rohtu, vaid ainult hiiglamäeharju, mille küljed kaetud jää- ja lumeväljadega. Sõjaväele peatus- ja puhkekohti oli raske leida. Hulgakaupa langes sõdureid kuristikku. Samuti hävis palju moonakoormaid ja sõjaveevante. „Edasi! Edasi!“ kõlas Hannibali käsk. Kui ta Põhja-Itaaliasse jõudis, oli järele jäänud ainult pool ta sõjaväest (26 000 meest ja mõned elevandid). Siiski tungis Hannibal edasi. Ta võitis roomlasi mitmes lahingus, mille järel tee Rooma vabanes. Viimast ei hakanud ta siiski piirama, vaid liikus oma vägedega Lõuna-Itaaliasse. Ta lootis, et sealsed rahvad end roomlastest lahti ütlevad ja neid seega võita aitavad.

Roomlased omalt poolt tegid kõik, et vaenlast hävitada. Kord õnnestunud neil Hannibali isegi sisse piirata. Viimane käskinud aga mitusada härga kindlaksmääratud kohta koguda, nende sarvede vahele kuivi oksi siduda ja härjad siis roomlastele õhtu hilja vastu ajada. Parajal ajal pistetud oksad põlema. Roomlased arvanud, et kartaagolased peale tungivad ja koondanud oma jõud, Hannibali kavalust märkamata, härgade vastu. Samal ajal tunginud Hannibal oma vägedega peale teisest kohast ja pääsenud sel teel raskest seisukorrast. Roomlased ei suutnud küll Hannibali vägesid võita, kuid nad käisid alatasa vaenlase kannul. Nii püüdsid nad viimast väsitada ja selle üksikuid osasid ootamatult tabada ja hävitada. Roomlastele niisugune ettevaatlik ja kõhklev sõjapidamine ei meeldinud. Senat oli oma usus võidusse kõikumatu ega mõelnudki rahuläbirääkimisi alustada. Vägede juhatajais määrati teised isikud, et otsustava lahinguga sõjale lõpp teha. Lõuna-Itaalias Cannae juures pörkasid mõlemad väed kokku. Algas verine taplus. Ka siin sai Hannibal täieliku võidu. Roomlased kaotasid 70 000 meest, mis oli selle aja kohta väga suur arv. Paistis, nagu oleks Rooma riik kokku varisemas. Samal ajal seisis aga Hannibal oma õnne tipul. Temast rääkisid kõik. Paljud alistatud rahvastest löid Roomast lahti. Siiski polnud Hannibalil julgust minna Roomat piirama. Piiramismasinateta oleks suudetud vähe ära teha hästikindlustatud linnale: puudusid piiramistornid, kiviheitemasinad ja müüri lõhkujad. Nii tekkis seisak sõjapidamises.

„Kes jääb lõplikult võitjaks?“ küsis vist igaüks. Roomlased jätkasid sõda kaotustele vaatamata. Vabatahtlikkudest annetistest ja suurendatud maksudest sai senat küllaldaselt

raha sõjakulude katteks. Sõjateenistusse kutsuti kõik teenis-
tuskõlblikud mehed, isegi 17-aastased. Ka orje lasti vabaks
ja võeti väeteenistusse. Kunagi polnud roomlased nii suurt

Triumfikäik.

isamaa-armastust üles näidanud, kui käesoleval raskel silma-
pilgul. Roomlaste väed kuulsa pealiku Cornelius Scipio
juhatusel läksid üle mere ja hakkasid Kartaagot piirama.
Kartaagolased kutsusid Hannibali küll Itaaliast appi, kuid

see oli hilja. Zama linna juures löödi otsustav lahing a. 202 e. Kr. Tehtud rahulepingu järgi pidi Kartaago oma laevad roomlastele andma. Nii tabas Kartaagot raske saatus. Ta oli määratud hävimisele.

Kartaago kosus siiski ruttu. See sundis roomlasi uuesti sõda alustama. Kartaago linn hävitati seekord täielikult. Järelejäänud linna asupaik küntud hiljem adraga tasaseks ja külvatud soolaga üle, et seal enam mingit elu ei tekiks. Vangilangenud linnakaitsejad müüdüd orjadeks. Ka Hispaania, Kreeka, Väike-Aasia ja teised Vahemere-äärsed maad langesid roomlaste võimusesse. Nii sai Rooma riigist suur maailmariik.

Triumfikäik. Roomlaste sõjad lõppesid õnnelikult. Nad vallutasid rea maid ja panid oma võimu maksma Vahemerd ümbritsevais mais. Neis sõjalisis kordaminekuis olid suured teened tähtsamail väepealikuil. Suurem auavaldis, mis isamaa nende vastu üles näitas, oli triumfikäik Rooma. Kui üks või teine sõda või isegi mõni tähtsam lahing (milles vähemalt 5000 vaenlast langes) õnnelikult lõppenud, oli kangelasel õigus niisugusele auavaldisele. Võitja liikus oma sõjaväega linnavärvateni, kuhu senaatorid ja kõrgemad ametnikud vastu läksid, et võidurikast väepealikut tervitada. Oli see sündinud, algas triumfikäik. Kõige ees läksid senaatorid ja kõrgemad ametnikud. Neile järgnesid vankrid sõjasaagiga, siis ahelais vaenlaste kuningad ja tähtsamad ametnikud. Juubeldav rahvamass kogunes tihedalt peatänavale: trepid, aknad ja katused kubisesid uudishimulikest. Viimaks tuli nähtavale kullatud võiduvankris kangelane ise, kes kandis kullaga tikitud toogat seljas ja loorberipärga peas; paremas käes hoidis ta valitsuskeppi, vasemas palmioksa. Kangelasele järgnesid võidurikkad leegionid. Rongkäik liikus Kapitooliumi kindluse juurde, kus aset leidis pidulik ohverdamine ja avalik pidusöök.

1. Kes asutasid Kartaago ja kuhu? 2. Mille tõttu muutus Kartaago võimsaks? 3. Kus oli Kartaagol asulinnu? 4. Mis oli Puunia sõdade põhjuseks? 5. Joonista teise Puunia sõja kaartvisand! Märki seal kõik sõjakirjeldises mainitud kohad! Lahingupaikadele kirjuta juurde lahinguaasta! 6. Millal algas teine Puunia sõda? 7. Missugusele linnale kallaletungimine sai roomlastele sõjakuulutuse ettekäändeks? 8. Millistest mägedest läks üle Hannibal? Kuidas mõjus see teekond ta sõjaväele? 9. Kus olid kartaagolased, kus roomlased võidukad teises Puunia sõjas? 10. Missugust sõjaktiikat tarvitasid roomlased Hannibali vastu esialgu ja hiljemini? 11. Missuguses suures lahingus võitis Hannibal roomlasi? Millal oli see lahing? 12. Kuidas õnnestus roomlastel siiski kartaagolasi võita? Missugusel rooma

väejuhil oli siin teeneid ja kunas oli tähtsam roomlaste võiduga lõppenud lahing? 13. Kaua kestis teine Puunia sõda? (Andmed sündmuste tabelis.) 14. Missugustel tingimustel tegi Rooma Kartaagoga rahu? 15. Missugune oli Kartaago saatus lõppeks? 16. Missugused maad langesid veel Rooma alla? 17. Missuguse austusavalduse osaliseks said võidukad väejuhid Roomas?

5. Julius Caesar.

Rooma olud. Suurmaapidamise levimine. Sõjas võidetud maadest läks suur osa riigile. Neid maid riik ise ei kasutanud, vaid andis nad nobiilidele, rikkamaile kodanikele rendile. Võrdlemisi väike osa neist maist anti vanadele sõduritele, kelle kaudu püüti alistatud rahvaid vaos hoida ja neid ümber rahvustada. Nobiilid olid senatis, nende kätte sattusid ka kõik kõrgemad riigiametid, näit. võidetud maade (provintside) valitsemine. Seepärast oli neil hõlpus lõpmata rikkusi endi kätte kiskuda. Väga ihaldatud oli näit. maavalitseja koht, sest maavalitsejal oli viisiks rahvalt enam makse nõuda kui lubatud. Valitsejad jätsid vaesemad kodanikud hoopis unustusse. Nende eest ei hoolitsenud keegi. Hannibali sõdade aegu kurnati ja laastati maa. Talupojad, kes alatasa sõjas viibisid, ei saanud oma maid harida ja sattusid kord-korralt ikka suuremasse viletsusse. Rikkad ostsid nende maad ja asutasid suured mõisad, latifundiumid, mille põldusid harisid orjadehulgad. Orjade töö oli odav ja seetõttu mõisa vili samuti odav. Nii ei suutnud vabad talupojad suurmaapidajatega võistelda. Talupojad olid sunnitud tahtes või tahtmata oma talud mõisnikele müüma.

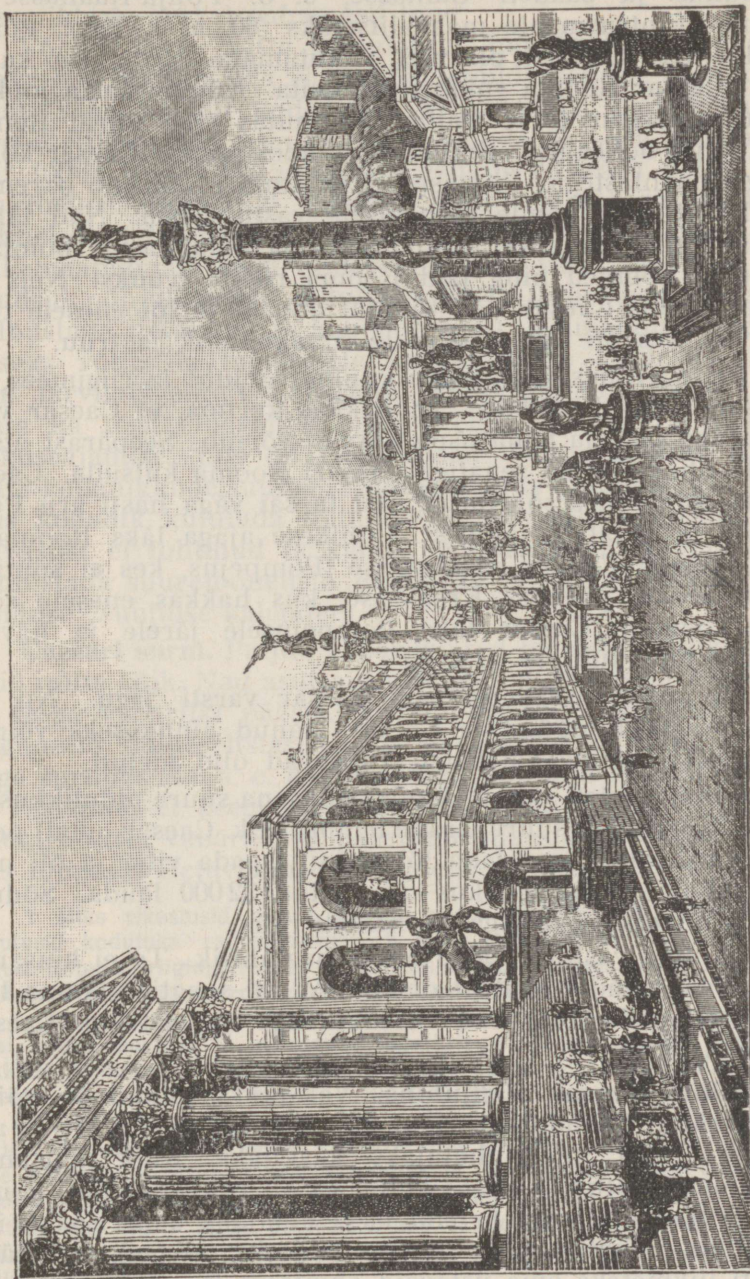
Töötute kihi tekkimine. Suur osa talupoegi, kes maast ilma jäid, läksid linnadesse. Ka siin polnud nende põlv parem, sest töökodades ja laevadel olid ees orjad, kes odava palga eest tööd tegid. Seepärast jäid paljud tööta ja lonkisid näljaselt linna turul ja mööda tänavaid. Nad käisid usinalt ka rahvakoosolekutel, kus tulutoovatele ametikohtadele ihkajad rikkad suurnikud nende häáli ostsid. Nii oli sel ajal kombeks. Tähtsamatesse ametitesse vaesemad kodanikud üldse ei pääsenud, sest teenistuse eest tasu ei makstud. Nad valisid küll teisi, kuid iseennast valida lasta ei võinud. Suurnikud korraldasid rahva enese poole meelitamiseks tsirkuses ja teatris rahvale meeldivaid etendusi, kinkisid sageli raha ja andsid maksuta einet. Viimaks kujunes olukord sääraseks, et rahvas soovis ainult „leiba ja pidustusi“. Töö jäi hoopis unustusse. Üks suurnik, kes kord konsuliks tahtnud saada, kulutanud üle paarisaja miljoni meie rahas rahva poolehoiu

võitmiseks. Nii jagunes rooma rahvas peale sõda kahte leeri. Ühel pool suurnikud, nobiilid, kes elasid ääretus rikkuses, teisel pool vaene ja kodutu rahvahulk, kes armastas teiste kulul elada ja lõbutseda. Riigi tuleviku seisukohalt oli see väga kardetav, sest kodutu rahvahulk polnud riigist huvitatud.

Erakonnad Roomas. Mõned rahvatribuunid püüdsid küll kodutule rahvale riigi kulul maad muretseda, aga suuremate tulemusteta. Tööta ja koduta rahvahulk kasvas aina suuremaks. Auahned suurnikud ja väepealikud püüdsid maksu mis maksab rahva etteotsa pääseda. Algasid sisemised võitlused. Koduta rahvas asutas rahvaerakonna, suurnikud aga senatierakonna, sest senati liikmeks olid peaaesjalikult suurnikud. Sisemised võitlused arenesid lausa kodusõjaks, milles väga paljud kodanikud oma elu kaotasid. Viimaks pääses rahvaerakonna juhiks noor ja andekas Julius Caesar, kes kodusõjad lõpetas.

Julius Caesari noorus. Julius Caesar sündis 100. a. e. Kr. Ta põlvnes kuulsast patriitside suguvõsast. — Kuu, mil ta sündis, nimetati hiljem tema auks juulikuuks. Juba noorelt esines ta väga andeka ja julge mehena. Ta sai oma aja kohta väga hea hariduse. Võõrkeeled omandas ta ruttu. Julius Caesar ei leppinud sellega. Ta tahtis ka kõnekunstis osav olla. Seks sõitis ta Rhodose saarele, et seal kuulsate kreeklaste juures õppida. Teel sattus ta aga meriröövlite kätte, kes temalt väga kõrget lunastusraha nõudsid. Noor Caesar ei kaotanud röövlite keskel julgust, vaid kohtles neid isandana. Kord tähendanud ta neile: „Kui ma jälle vabaks saan, lasen teid kõiki risti lüüa!“ Röövlid aina naernud selle peale. Kui Caesari kaaslased rahaga päralejõudsid, pistnud röövlid raha taskusse ja lasknud rikka vangil Mileetose juures vabaks. Selle järel muretses Caesar rea laevu, vangistas meriröövlid ja laskis nad risti lüüa.

Tagasi tulnud Rooma, hakkas Caesar elavalt rahvakoosolekutest osa võtma ja rahvas õppis teda kui oma juhti tundma. Ta tegi kõik mis võimalik, et poolehoidu võita; Caesar jagas varanduseta kodanikkudele piirita raha ja korraldas neile lõbusmängusid. Nii sai tema nimi ikka kuulsamaks. Ei leidunud Roomas ainustki kodanikku, kes poleks teadnud Julius Caesarit. Caesar sattus küll suurtesse võlgadesse, kuid need tasus ta hiljem Hispaanias maavalitsejaks olles, kus ta rahvast raskete maksudega kurnas.

Rooma foorum (turuplats), kus rahvakoosolekuid peeti.

Julius Caesar Gallias. Pompejus. Hiljemini valiti Caesar konsuliks ja saadeti Galliasse, s. o. Põhja-Itaaliasse ja Lõuna-Prantsusmaale maavalitsejaks (60. a. e. Kr.). Põhja-poolne osa Galliast oli veel vallutamata. Seda osa kavatseski Caesar Rooma võimusesse heita. Kümne aasta jooksul vallutas Caesar terve Gallia ja nihutas riigi piirid Reinini ja Atlandi ookeanini. Galliat vallutades põrkas Caesar kokku ka germaanlastega. Viimased ei suutnud roomlaste paremale sõjakunstile ja nende mehisusele vastu seista. Nad läksid tagasi Reini jõe taha. Gallialased aga omandasid roomlaste keele ja kombed ning jäid Rooma riigile truuks. Neis sõdades osutas Caesar hea väejuhi andeid ja lõi enesele tubli sõjaväe, kes oli oma pealikule sõnakuulelik ja truud.

Pompejus, omaaegne kuulus väejuht ja riigimees, sai Caesari peale kadedaks. Ta hakkas kartma, et Caesar väga võimsaks saab ja tema üsna kõrvale tõrjub. Seepärast otsustas ta ühes Rooma senatiga Caesari Rooma kutsuda. Caesar ilmus, kuid ühes sõjaväega, sest ta sai väga hästi aru Pompejuse ja senati plaanidest. Lühikese ajaga läks Rooma ja kogu Itaalia Caesari võimusesse. Pompejus, kes ei suutnud vastu seista, põgenes Kreekasse, kus hakkas enesele sõjaväge koguma. Caesar läks Pompejusele järele ja hävitas ta väed täielikult (48. a. e. Kr.).

Ka teistest vastastest sai Caesar varsti jagu. Nii oli senatierakond lõõnud ja Caesar jäänud ainukeseks võimukandjaks. Rooma vabariigi elupäevad olid loetud.

Roomas võeti Caesar kuulsa võitjana suure pidulikkusega vastu. Korraldati suurepärane triumfikäik. Caesar omalt poolt laskis rahvale korraldada lõbustusi, jagada vilja ja õli ning korraldada pidusöögi, kus oli kaetud 22000 lauda. Sõduritele ja ohvitseridele jagas ta heldelt raha.

Ka oma vastaste vastu oli ta heatahtlik. Ta ei kiusanud neid, vaid püüdis lepitust otsida. Paljud senatierakonna liikmeid leppisid tekkinud seisukorraga ja astusid Caesari teenistusse.

Julius Caesar riigijuhina. Vastased võitnud ja võimu enda kätte koondanud, nimetas Caesar enda imperaatoriks, s. t. ülemjuhatajaks, käskijaks. Kõik tähtsamad riigiametid võttis ta enese kätte: ta oli rahvatribuun, konsul jne. Hiljemini laskis ta end isegi eluajaks diktaatoriks nimetada. Senati tegi ta sõnakuulelikuks sel teel, et määras senati liikmeteks oma ustavaid ohvitseri ja allohvitseri. Siit

peale oli tema tahtmine täielikult maksev. Kui teda taheti kuningaks nimetada, siis lükkas ta selle au tagasi, et mitte vabariiklaste keskel pahameelt luua.

Võimu enese kätte koondanud, hakkas Caesar riigi ja rahva elu juhtima. Ta ei saanud leppida sellega, et Roomas jagati väga heldelt kodanikele vilja tasuta. Caesar hakkas tasuta viljasaajate arvu piirama, alandades seda 320 tuhandelt 100-le, sest viljasaajate nimestikus oli väga palju neid, kes toetust tõsiselt ei vajanud. Samal ajal jagas ta maid mitmel pool Itaalias oma endistele sõduritele, et suurendada väikemaapidajate arvu. Edasi andis ta välja seadused, mis nõudsid põhjalikumat põlluharimist ja teedeparandamist, et hõlbustada liiklemist ja kaupade vedu. Kaubanduse edendamiseks võttis ta tarvitusele kallihinnalise kuldraha, kuna seni tarvitati ainult hõberaha. Ta ei jätnud tähele panemata ka teisi eluavaldisi. Nii keelas Caesar ära üleliigse uhkuseajamise, mis oli laialt maad võtnud Rooma jõukamate kodanikkude juures. Seadus määras kindlaks, kui palju võis kodanik kulutada toitule ja missugust kallihinnalist rõivastist ei tohtinud ta kanda. Ka laskis ta Rooma linna kaunistada suurejooneliste ehitistega ja teostas kalendri paranduse (Juuliuse kalender).

Caesari surm. Paljud vabariiklased leppisid seisukorraga, kuid mitte kõik. Nad asutasid vandeseltsi, et Caesarit surmata ja seega vabariiki päästa. Kui Caesar kord senatisse läks, kogunesid vandeseltslased ta istme lähedusse ja löid ta oda-dega surnuks (44. a. e. Kr.). Caesarit olla küll hoiatatud, kuid ta vastanud, et keegi ei suuda oma saatuse eest põgeneda. Caesari surm vabariiki ei päästnud: algasid uued kodusõjad, mis lõppesid Octavianuse võimulepääsemisega (31. a. e. Kr.).

1. Miks rikastusid pärast Puunia sõdu nobiilid, aga väiketalunikud muutusid kodutuks rahvamassiks? 2. Miks ei pääsenud vaesemad kodanikud Roomas riigiametitesse? 3. Kuidas tekkis Roomas töötu rahvakiht? 4. Kuidas hankisid suurnikud endale rahva poolehoidu valimistel? 5. Miks oli kodutu rahvahulga tekkimine riigile hädaohtlik? 6. Kes nõudsid uuen-dusi vaeste huvides ja missuguse tagajärjega? 7. Missugused erakonnad tekkisid Roomas? 8. Miks tekkisid nende vahel tülid? 9. Kuidas püüdis Caesar võita rahva poolehoidu? 10. Missuguseid ameteid pidas Caesar? 11. Millised maad vallutas Caesar? 12. Kes muutus kadedaks Caesari võimule? 13. Kuhu kutsus senat Caesarit? Kas ta läks, ja kuidas? 14. Millisele võimule õnnestus Caesaril jõuda? 15. Kuidas korraldas Caesar elu Rooma riigis? 16. Missugune kalender on meil praegu tarvitusel? (Kui sa ei tea, siis küsi!) Mille poolest erineb ta Juuliuse kalendrist? 17. Kas väärib Rooma Caesari ajal veel vabariigi nime? 18. Miks tapeti Caesar, kelle poolt ja millal?

6. Keiser Augustus.

Keiser Augustus Octavianus jättis, nagu Caesargi, väliselt vabariikliku korra püsima, kuid koondas kõik võimu enda kätte. Ta oli vägede ülemjuhataja, imperaator, rahvatribuun jne. Peale selle nimetas ta end tseesariks oma sugulase ja

Keiser Augustus.

eelkäija nime järgi. Sõnast „caesar“ on kujunenudki meie aja „keiser“. Teda hüüti veel Augustuseks, mis tähendab „auväärne“.

Provintsid ehitati talle isegi altareid ja austati teda nagu jumalat.

Senat ja rahvakoosolek jäid küll alles, aga nende võim vähenes tunduvalt. Augustus määras senaatoriteks ainult oma pooldajaid. Otsustamistel senatis andis ta oma hääle esime-

sena ja ükski senaatoritest ei julgenud teisiti hääletada, Keegi ei julgenud Augustusega tülli minna. Võim oleks ka tüli puhul jäänud Augustusele, sest tema käsutada oli sõjavägi.

Rahvas oli tema valitsemisega rahul, sest alalised kodu-sõjad olid rahva ära tüüdanud. Nüüd võis igaüks rahulikult tööd teha ja homse päeva peale kindel olla. Seetõttu nimetatakse Augustuse aega õnnelikuks ajaks.

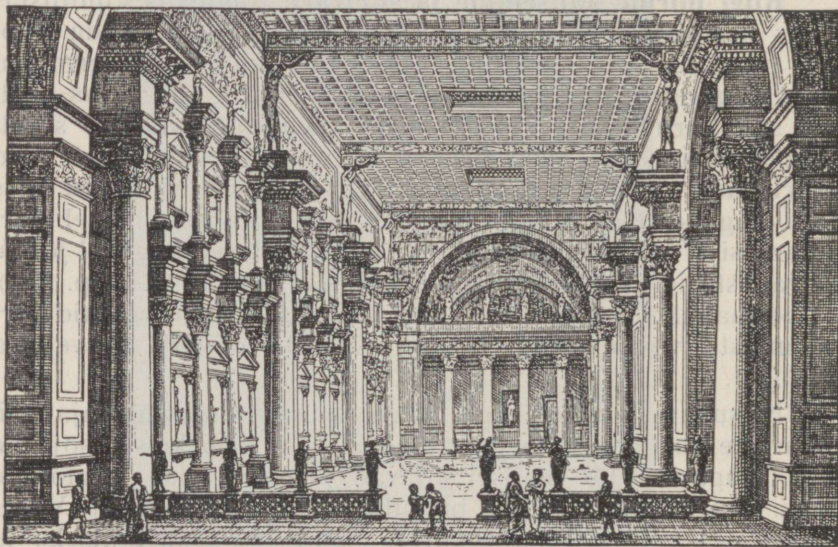
Riigi piiride kaitsemine ja sõjavägi. Augustus kindlustas riigis sisemise rahu, kuid püüdis ka riigipiire laiendada Doonau piirkonnas ja Reini ning Elbe vahel, kus elasid germaanlased suguharudena. Viimastel puudus riiklik korraldus. Seal sed suguharud olid üksteise vastu vaenlikud, pidades sageli omavahelisi sõdu. Seda teadsid väga hästi roomlased. Nad sõbrustasid üksikute suguharudega ja hässitasid neid üles oma suguvendade vastu. Sel teel õnnestus roomlastel germaanlasi Weseri jõeni vallutada. Germaanlased kogusid jõudu ja vabastasid end, hävitades roomlaste sõjaväe (9. a. p. Kr.). Et germaanlasi karistada, saatis Augustus uued leegionid germaanlaste vastu. Riigi piirile laskis ta ehitada terve rea kindlusi.

Niisuguses suures riigis, nagu Rooma Augustuse ajal oli, oli raske korda pidada ja valitseda. Seda tegi keiser sõjaväe abil. Augustus lõi alalise sõjaväe ja suurendas leegionide arvu. Suurem osa vägedest paigutati piiriproovintssidesse. Vahel tekkis aga rahutusi ka Itaalias. Nende mahasurumiseks ja enese kaitseks asutas Augustus veel erilise väe, kus sõdurid said väga kõrget palka.

Rooma linn. Rooma oli ligi miljoni elanikuga suurlinnaks muutunud. Siia rändasid paljud Itaaliast ja teistest vallutatud maadest. Linnas leidis küll rikaste kodanikkude toredaid maju, kuid enamik maju oli telliskivist, väikesed ja inetud. Isegi õlgkatusega puumaju võis sageli leida. Korstnaid veel ei tuntud ja suits pääses välja läbi ukse. Seetõttu olid seinad mustad ja suitsunud.

Augustuse valitsuse ajal muutus linna välimus täielikult. Terved linnaosad kisti maha ja ehitati asemele suurepärased marmorlossid, paleed ja platsid. Augustus ise ütles: „Alustasin telliskivist linnaga, aga lõpetan marmorist linnaga.“ Linna kaunistati ilusate marmorkujudega. Tänavad jäid siiski endiselt kitsasteks, takistades suure ja kirju rahvahulga liikumist. Siin võis kuulda sadasid keeli, näha kõiksugu rahvaid ja rahvarõivaid. Tänavail liikusid neegrid, egiptlased, kreeka

õpetlased papüüruserullidega ja mitmesugused idamaa inimesed. Keisrite ajal leidis laialist poolehoidu suplemine. See pärast ehitati suurepärased supelasutised, mida tarvitasid kõik rahvakihid, eriti aga rooma kõrgem kiht. Supelasutised olid neile lõbustuspaigaks. Seal olid ujumisbasseinid, vannid sooja ja külma veega ning suured võimlemis- ja mängusaalid. Neis ei puudunud isegi lugemistoad ja raamatukogud. Suuri

Rooma supelasutis.

supelasutisi ehitada oli võimalik seetõttu, et linnas oli hästi korraldatud veevärk.

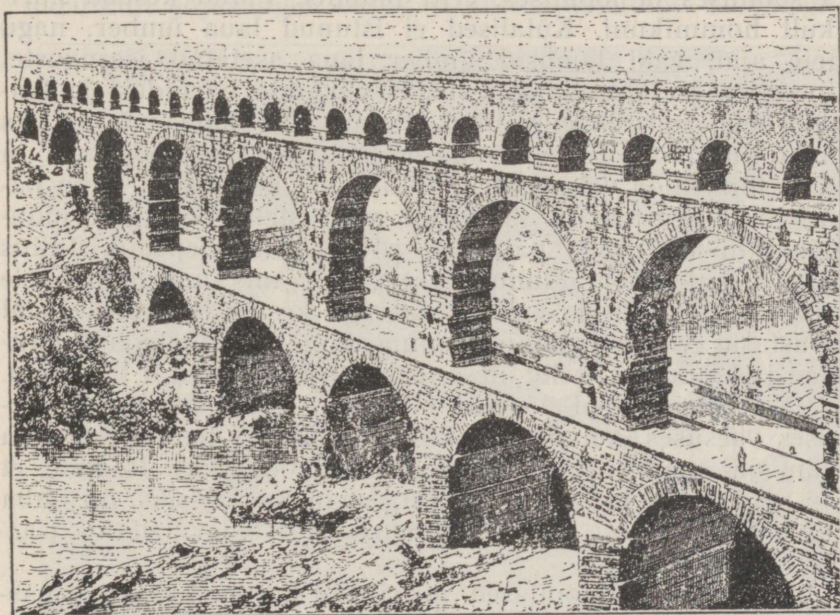
Vaimne elu. Kreeklastega suheldes tutvusid roomlased nende kirjandusega. Rooma kirjanikud püüdsid kreeka omadega võistelda. Tähtsamad neist, näit. Vergilius, olid keiser Augustuse isiklikud sõbrad, ülistasid teda ja viibisid sageli tema juures.

Kirjanduse lugemine sai sel ajal heaks kombeks, millest kinni peeti. Lugemise vajaduse kasvamisega arenes ka raamatutega kauplemine. Keiser laskis asutada avaliku raamatukogu. Üsna suuri raamatukogusid võis leida igas rikkamas perekonnas. Isegi ajalehte hakati Roomas välja andma. See saadeti raamatukauplejate poolt laiali igasse riigiossa.

Koolid. Roomas ei olnud riigi kulul ülalpeetavaid koole. Noorte õpetamine oli peasjalikult orjade kohustuseks. Lap-

sed pidid kasvama tugevaks nii kehaliselt kui vaimselt. Nad võimlesid, õppisid lugema, kirjutama ja arvutama. Igaüks pidi tundma 12 seaduse tahvli sisu. Et papüürus oli väga kalline, siis tarvitati kirjutamiseks vahatatud tahvleid. Õpetus algas hommikul vara ja kord oli koolis väga vali.

Kodune elu. Vabariigi algupäevil elasid roomlased väga lihtsalt. Majade sisustiseks olid ainult hädatarvilikud esemed: lauad, toolid, magamisasemed ja altar, kus ohvreid toodi

Rooma sild ja veejuhe (akvädukt).

perejumalale. Nende tähtsamaks toiduks olid puder ja juurvil. Liha tarvitati ainult pidulikkudel puhkudel. Nuga ega kahvli veel ei tuntud ja toit pisteti suhu sõrmedega. Veini joodi sageli, kuid tolle aja komme nõudis, et enne joomist tuli seda veega segada.

Rooma riigi piiride laienemisega sagesid roomlaste kokkupuuted Idamaa rahvastega. Hakati eelistama hommikumaa riidet, mis õrnem, värvikam ja meeldivam. Rikkamad naised ehtisid oma juukseid kulla, kalliskivide ja pärlidega. Tänavail ei käinud nad jala, vaid lasksid end kanda kandetoolil, et mitte oma peente ja kallite kingadega puudutada tolmuseid tänavaid. Rikka roomlase uhkele

rõivastisele vastas ka ta maja sisemus, mis läikis ja kiirgas hõbedast, kullast ja lihvitud marmorist. Seal oli näha tore sammastik, kujusid, maale, purpurvaipu, siis mosaiikpõrandaid, metallpeegleid, vaase, ilulaudu, kalleid õlilampe jne. Peale linnamajade olid rooma rikastel veel toredad suvilad maal, mis piiratud suurte aedade ja kalatiikidega. Siin käisid nad end kosutamas suurlinna väsitavaist askeldusist ja toimingutest. Suurejoonelised olid roomlased ka söömisel ja joomisel, eriti pidudel. Pidud kestsid harilikult hommikuni. Külalised ei istunud laua ümber, nagu meie ajal, vaid lamasid ümber laua asetatud isesugustel diivanitel. Majaisandal oli viisiks pakkuda haruldasi ja kalleid roogi suures väljavalikus. Pakuti näit. kala, mis maksis enam kui mõni tugev veohärg. Oli veel üks isesugune ja kallis toit, mida valmistati laululindude keeltest ja mida pakuti suursugustele ja tähtsatele võõrastele. Säärased pidusöögid maksid väga palju. Kord oli üks väepealik Julius Caesari auks korraldanud õhtusöögi, mis maksnud meie rahas ligi 60 000 krooni. Pidusöögi kestel ja vaheaegadel lõbustasid võõraid lauljad, muusikamehed, tantsijad, näitlejad ja ka narrid, kelle ülesandeks oli luua lõbusat meeleolu.

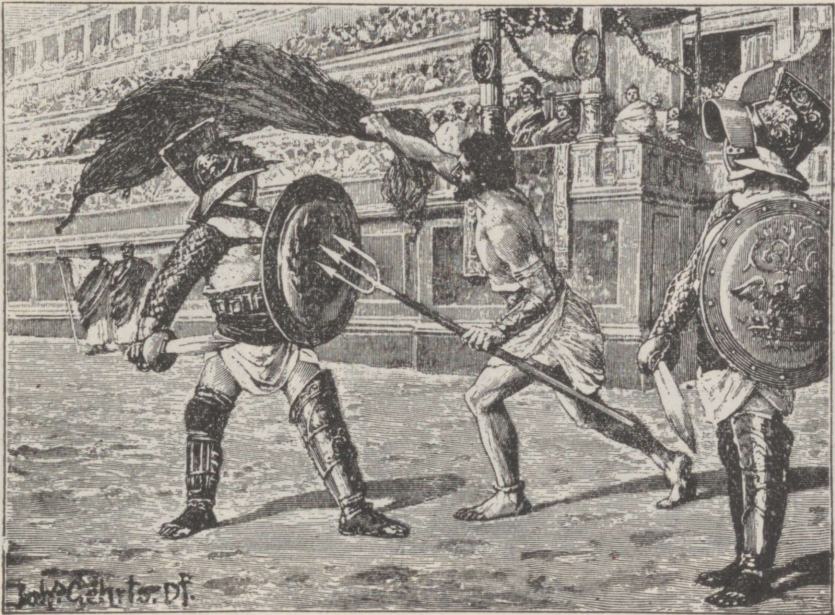
Nii elasid ühed ääretus rikkuses, teised vastupidi äärmises vaesuses, kel polnud kindlat kodu ja teenistust. Ikka enam ja enam rändas varanduseta kodanikke Rooma, et siin end lasta toita riigi kulul, nagu see viisiks oli juba Gajus Gracchusest peale. Niisuguste vaeste arv ulatus Caesari ajal 150 000-ni.

Lõbustused. Roomlased, nii rikkad kui ka vaesed, armastasid avalikke lõbustusi. Neid korraldasid suurnikud või valitsejad (Augustus), et rahva laialist poolehoidu võita. Oli ju sel korral rahva peanõue: „Leiba ja lõbustusi!“ Lõbustusi korraldati viimaks nii sagedasti, et seks kulus ligi 100 päeva aastas. Nii võõrdus rahvamass aegade jooksul tõsisest tööst.

Mõistlikuks ja harivaks ajaviiteks olid teatrietendused. Roomas ei käidud niipalju teatris kui Kreekas. Näidendit vaadati siin ainult uhkete kostüümide ja toreda lavastuse pärast. Ei peetud lugu heast sisust, vaid siia tuldi naerma tooreste naljade üle.

Näendidid kanti ette kreeka eeskujul, kusjuures näitlejaiks olid orjad või kreeka rahvusest vabakslastud orjad. Näitlejate kutse oli sealjuures aga põlatust, sest näitlejad olid pärit peajasjalikult orjaseisusest.

Suure ja püsiva poolehoiu osaliseks sai tsirkus, kus väljaõppinud sõitjad kihutasid kahe rattalistel vankritel võidu. Võitjad said peale kiiduavalduste aupalgaks veel näit. kas kalli pärja või summa raha. Tsirkuse-etendusi käisid pealt vaatamas keiser ja senaatorid. Peale tsirkuse anti etendusi veel amfiteatris. Siin võitlesid gladiaatorid elu ja surma peale ringi- või ovaaliku kujulisel platsil, mida piirasid astmestikus pealtvaatajate istekohad. Gladiaatoriteks olid harilikult sõjavangid, orjad ja surmamõistetud kurjategijad.

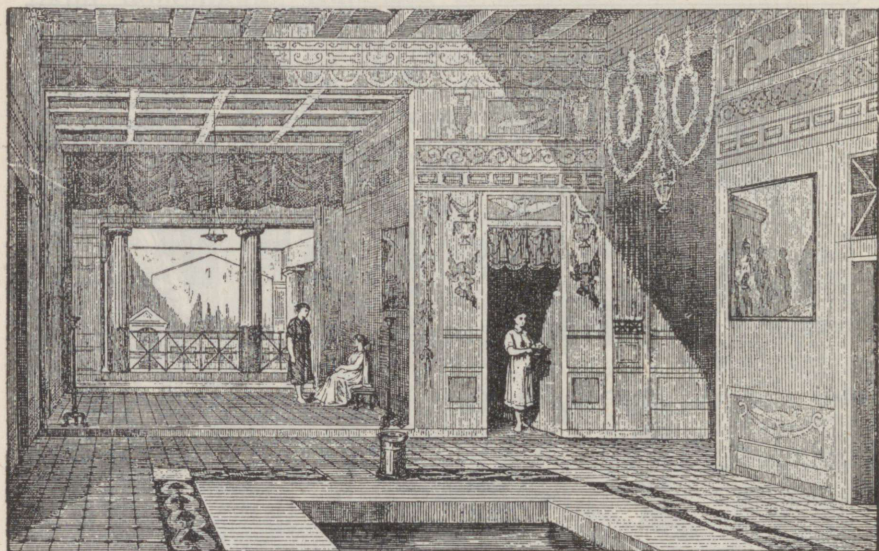
Gladiaatorid.

Neid valmistati ette erilistes koojides. Suurte kiiduavalduste osaliseks sai vapper võitja, võidetu langes aga üldise pilke alla. Mida verisem oli võitlus, seda suurem oli rahva juubeldamine. Haavatud vastasel oli õigus rahvalt armu paluda. Tõstsid pealtvaatajad pöidla üles, siis pidi võitja vastasele elu kinkima. Näitasid nad aga pöidlaga alla, siis andis võitja haavatud vastasele surmalöögi. Olid ühed võitluse lõpetanud, astusid teised nende asemele. Augustuse ajal, kes valitses 46 a., võidelnud amfiteatris ligi 10 000 gladiaatorit.

Amfiteatris korraldati ka kiskjate loomade võitlusi. Juba Pompejuse ja Caesari ajal (tsirkuses) võidelnud 500 lõvi,

18 elevanti ja mitusada muud aafrika looma rahva lõbus-
tuseks. Augustuse ajal toodud tsirkusse ka krokodillid. Vahel
lasti ka surmamõistetuid metsloomade poolt otse rahva sil-
made all puruks kiskuda. Hiljemini, kui ristiusk ikka enam
poolehoidu leidis ja kristlasi taga kiusama hakati, jättis nii
mõnigi kristlane oma elu samal võitlusplatsil oma usu eest.

Kõlblus. Sajandite jooksul kasvas Rooma riik suureks
maailmariigiks ja roomlased said kuulsaimaks oma aja rah-
vaks. Rooma rahva suuruse kannul käis aga ka rahva kõlbluse

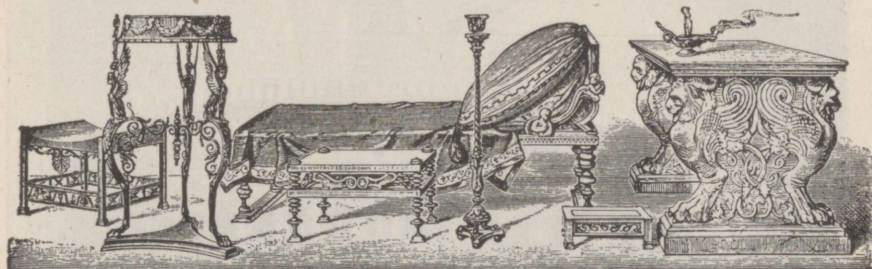

Rooma maja. Aatrium.

langemine. Vanad roomlaste voorused — lihtne kodaniku-
uhkus, mõõdukus eluviisides ja isamaa-armastus — muu-
tusid haruldasiks nähtusiks. Petmine, äraandmine, vastaste
hävitamine oda ja mürgiga oli harilik asi. Nii rikkad kui
vaesed käisid amfiteatris ja tundsid gladiaatorite võitlusist
lõbu. Hea meelega vaadati, kuidas kiskjad loomad kaitsetuid
inimesi veristasid ja katki käristasid. Rahvas naljatas, nae-
ris ja avaldas väga kärarikkalt oma rõõmu. Inimese tunded
olid nürinenud ja muutunud väga lihtsateks. Isegi naised,
perekonnaemad, olid enam huvitatud tsirkusest kui kodusest
elust. Lastekasvatamise jätsid nad täielikult orjade hooleks,
kes lastele võõrad ja kes ei suutnud nende eest nii hoolitseda
kui lapsi armastav ema. Orje endid koheldi aga väga tige-

dalt. Neid peksti armutult ka kõige väiksema eksimuse eest. Seda kõike nägid lapsed.

Vanematel aegadel olid roomlased väga usklik rahvas. Nad alustasid iga tähtsat ettevõtet palvetamisega ja jumalaile ohvritoomisega. Kui Rooma riik kasvas suurriigiks, võeti seniste jumalate perre ka allaheidetud rahvaste jumalad, ehitades neile ka templeid ja altareid. Isegi surnud keisreid hakati jumaladena austama ja neile ohverdama. Kõik see ei aidanud. Roomlased ei uskunud ei vanadesse ega uutesse

Roomlaste mööbel. Mitmesuguseid nõusid, näit. veinikannud ja -karikad (c, k, d, g), joogipeeker (e), kauss (f) jne.

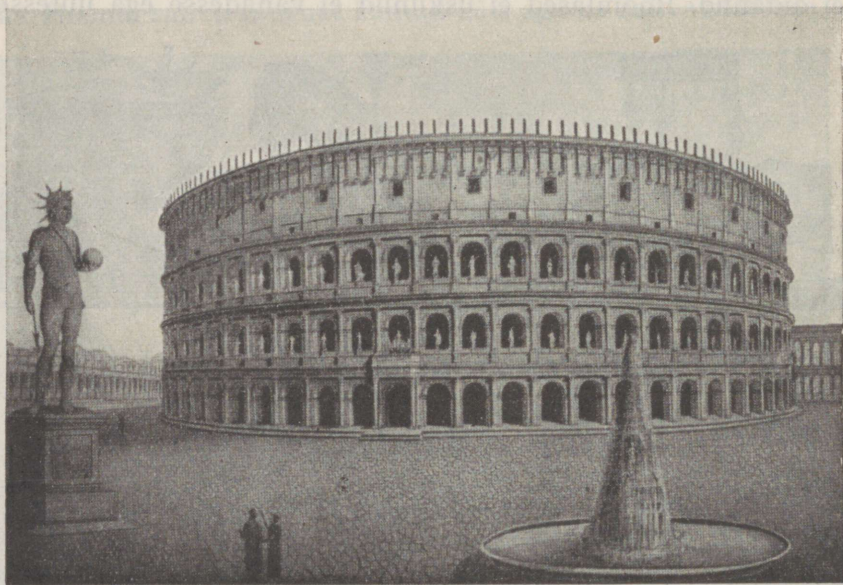
jumalatesse. Jumalateenistuse ajal (ohverdades ja käsi palves üles tõstes) vaatasid isegi preestrid pilkavalt naeratades üksteisele otsa. Nii olid ka preestrid usu vastu võõraks jäänud. Oli selge, et senise usu asemele pidi varem või hiljem mõni uus usk astuma.

1. Kelle võimulepääsemine lõpetas kodusõjad pärast Caesari surma?
2. Millise aunime Augustus endale võttis?
3. Missugune riigikord loodi nüüd Roomas?
4. Missugune tähtsus oli senatil ja rahvakoosolekul?
5. Miks jäi rahvas vabariigi kadumisega rahule?
6. Kellega Augustus sõdis?
7. Kuidas korraldas ta sõjaväe?
8. Kuidas muutus Rooma linna ilme Augustuse ajal?
9. Kuidas arenes Rooma vaimuelu?
10. Mis oli kasvatuse ja õpetuse siht?
11. Mida õpetati koolis?
12. Kes olid õpetajaiks?
13. Kir-

jelda elumaja sisemust ja riietust? 14. Missuguseid lõbustusi armastad roomlased kõige rohkem? 15. Kes korraldasid lõbustusi? 16. Võrdle teatrit Kreekas ja Roomas! 17. Missuguseks muutus roomlaste kõlblus? 18. Kuidas suhtuti ususse?

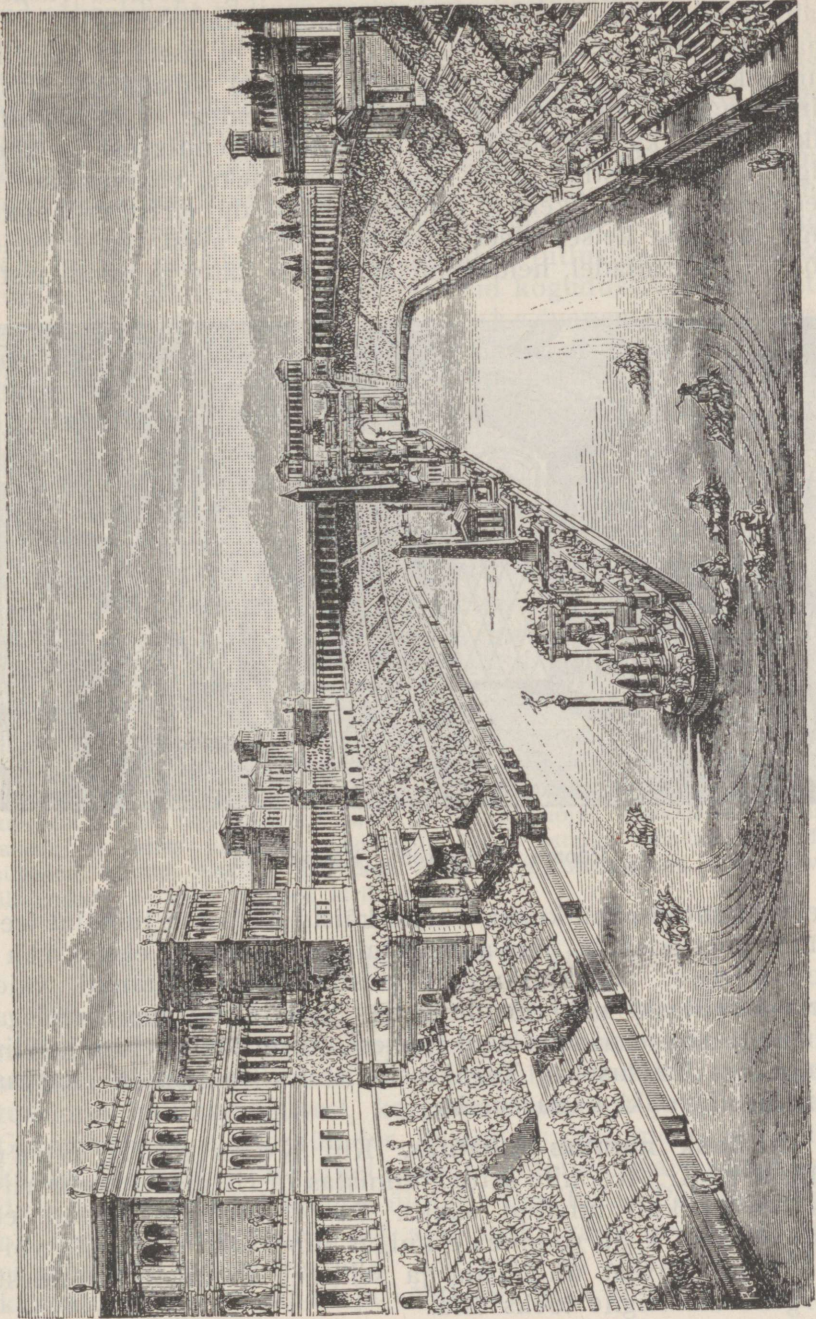
7. Ristiusk pääseb võidule.

Kristuse õpetus. Rooma riigis elas palju tõsiseid inimesi, kes tundsid tarvidust uue usu järele. Mõned neist käisid juatide

Amfiteater (Colosseum).

palvemajades, et tutvuda juudi rahva usuga ja selles rahu-
lust leida. Viimaks sündis keiser Augustuse ajal Betlemma
linnas Jeesus Kristus, ristiusu looja. Ta õpetas, et on
olemas üks jumal, kelle kõrval ei tohi olla teisi. Jumala
ees on kõik inimesed, nii rikkad kui vaesed, üheväärsed.
Tema õpetuse teine põhioõue oli: armasta Jumalat ja oma
ligimest. Armastust nõudis Kristus isegi vaenlase vastu.
„Tehke head neile, kes teid vihkavad; paluge nende eest,
kes teid taga kiusavad,“ õpetasid Kristuse jüngrid. Nii oli
Kristuse õpetus armastuse ja vendluse õpetus. Neile, kes
tema õpetuse järele käivad, lubas ta teisel pool hauda pare-
mat elu. Kristuse õpetus meeldis eriti vaesemale rahvale,
sest ta rääkis vendlusest ja üheõiguslusest.

Suur tsirkus.

Kristlaste tagakiusamised. Kristlasi aga ootasid rasked kannatused. Neid hakati taga kiusama. Roomlastele oli arusaamatu, miks kristlased rooma jumalaid ei austa ja keisrile jumalikku au ei anna, nagu see tol ajal viisiks oli. Usk ainujumalasse oli neile täiesti võõras. Pealegi ei meeldinud rikastele ja ka valitsusele esialgu õpetus vendlusest ja üheõigulusest. Kristlasi loeti isegi mässulisteks, riigivastasteks. Seepärast püüdsid keisrid ristiusku hävitada. Kristlasi hakati taga kiusama keiser Neero (64. a. p. Kr.) ajast peale. Neid põletati tuleriitadel, heideti metsloomade kätte ja poodi risti.

Rooma matusekoht. Katakombid.

Neile ei antud rahu kuski. Vargsi käisid nad oma jumalat teenimas metsades ja maa-alustes matusepaikades ehk katakombides. Tagakiusamised kristlasi ei kohutanud, vaid isegi kinnitasid neid nende usus. Nad läksid hea meelega surma, sest see päästis neid raskest murerikkast elust ja viis igavesele õndsusele. Tagakiusamistele vaatamata kasvas kristlaste arv ikka suuremaks.

Ristiusk muutub lubatuks. Kui Konstantin Suur (313. a. p. Kr.) troonile astus, tunnistas ta ristiusu Rooma riigis seaduslikult lubatud usuks. Ta oli otsusele tulnud, et ristiusulised, keda roomlaste hulgas juba väga palju oli, võivad riigi rahvast ühendada ja sel teel sisemistest tulidest nõrgenevale riigile toeks olla.

Räägitakse ühest juhtumusest, mis Konstantin Suure teinud sõbralikuks ristiusu vastu. Oma vastase vastu, kes keisritrooni ihkas, sõtta minnes öelnud sõjaväes teenivad kristlased temale, et kui ta ristiusuliste jumala nimel lahingusse läheb, siis ta kindlasti võidab. Ka näinud Konstantin nägemust: taeva serval seisnud rist pealkirjaga: „Sellega sa võidad“. Konstantin võitiski. Ta andis kristlastele usuvabaduse otsekohe, kuid ennast laskis ta ristida palju hiljemini.

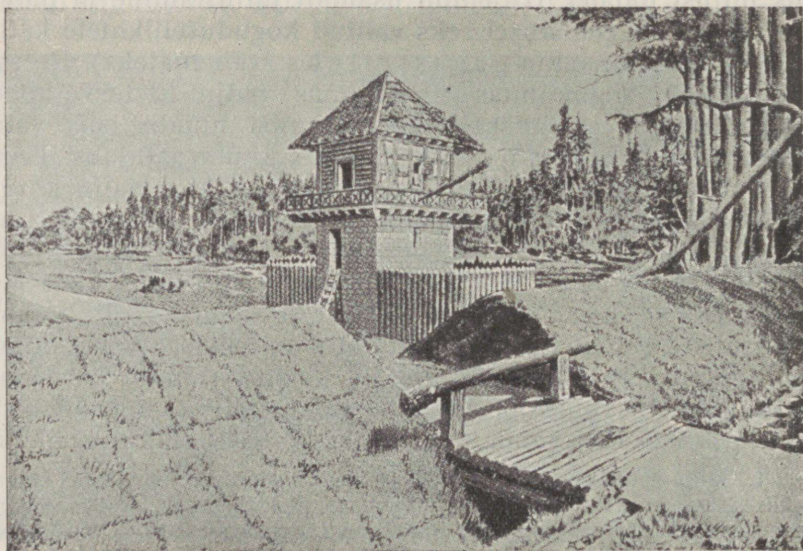
Juba varakult elasid kristlased kogudusena, kus iga liige võis jutlust pidada. Hiljemini usaldati jutlustamine ja palvetamine jumalateenistusel seks valitud koguduseliikmete kätte, keda hakati nimetama preestriteks (vanemateks). Preestrid oli ühes kogukonnas (näit. linnas) palju. Et terve kogukonna usuelu juhtimist ja korraldamist nõudis, siis valiti preestrite hulgast üks piiskopiks, s. t. ülevaatajaks. Tema seisis preestrite peres teistest oma mõju suhtes palju kõrgemal. Piiskoppide hulgast eraldusid peapiiskopid, keda loeti õigeteks usuelu juhtideks. Iseäralise tähtsuse ja lugupidamise omandas riigi pealinna Rooma peapiiskop, keda hakati paavstiks kutsuma. Paavsti ülesandeks oli kõikide ristiusuliste usuelu juhtimine nii Rooma riigis kui ka väljaspool. Esimesele kohale kristlikus kirikus püüdis ka Konstantinoopoli peapiiskop. Tekkisid tülid, mille tagajärjel kirik lagunes kaheks — rooma-katoliku ja kreeka-katoliku kirikuks.

1. Mille poolest oli Kristuse õpetus vastuolus roomlaste eluga?
2. Missuguse keisri ajal algasid, missuguse ajal lõppesid kristlaste tagakiusamised? 3. Kuidas toimusid kristlaste tagakiusamised? 4. Kus käisid kristlased koos tagakiusamise ajal? 5. Kuidas mõjus tagakiusamine kristlastele? 6. Miks tunnistas Konstantin Suur ristiusu lubatuks? 7. Missugused ametid tekkisid kristlikus kirikus? 8. Missugused olid paavsti ülesanded? 9. Miks lagunes kirik kaheks?

8. Lääne-Rooma riigi langemine.

Germaanlased. Juba varakult (vabariigi päevil) oli germaanlastel vaenlikke kokkupuutumisi roomlastega. Nad olid sõjakas ja ettevõtlik rahvas, kes elatas end keiser Augustuse ajal põlluharimisest, karjakasvatamisest ja küttimisest. Germaanlased elasid külades, kusjuures põllumaad olid külakonna liikmete vahel ühetaoliselt jaotatud. Karjamaad, niidud ja metsad olid kõigile üldiselt tarvitada. Põlluharimine oli germaanlaste juures sel ajal siiski vähe arenenud: nad ei mõistnud põldu väetada. Kui maa oli ühes kohas välja kurnatud, jäeti see sööti ja võeti uus maa vilja alla. Aastate

pärast tuli söötijäänud maa uuesti harimisele. Et rahvaarv järjest kasvas, vaatamata alalistele sõdadele, ja palju maid soode ja metsade all seisis, andis maapuudus end sageli tunda. Seepärast hakkasid germaanlased Rooma riigi piiridesse tungima. Nende pealetungimine muutus kord-korralt ikka tõsisemaks. Kord hävitasid germaanlased nende vastu välja saadetud leegionid täielikult. Roomlased hakkasid oma piire kindlustama, eriti Reini ja Doonau vahel. See aitas. Roomlaste ja germaanlaste vahel tekkis rahulik suhtlemine,

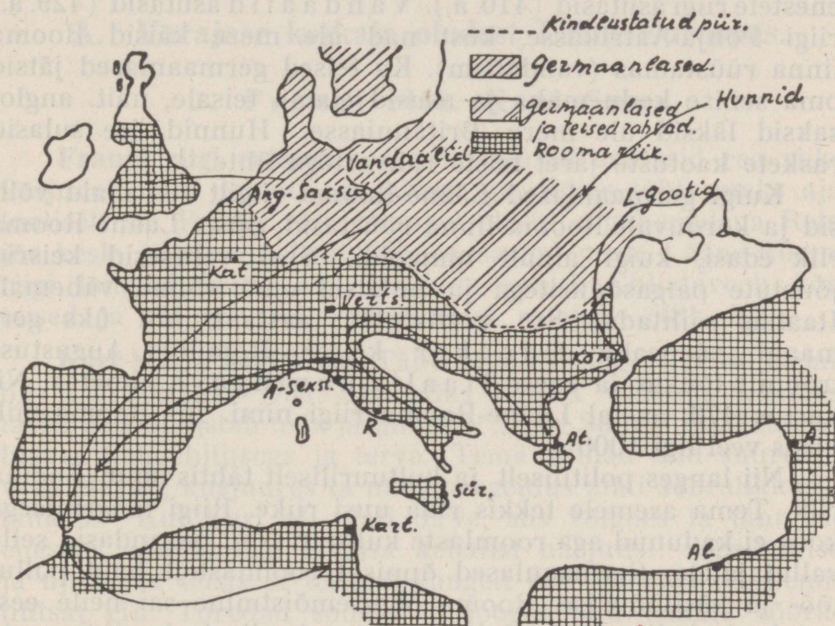

Vahitorn ja kraav Rooma riigi piiril.

kusjuures germaanlased roomlastelt palju õppisid (ka sõjakunsti). Väga paljud germaanlased läksid isegi rooma sõjaväkke teenima. Rahulik vahekord ei kestnud aga kaua. Germaanlased hakkasid järjekindlalt Rooma piiridesse tungima.

Riigi sisemine seisukord. Samal ajal polnud ühtegi koralikku ja tarka keisrit Rooma troonil. Nad kõik olid kerge-meelsed ja isegi tigidad valitsejad, kusjuures nende saatus olenes sõjaväest, sest sõjaväel oli suur tähtsus nende valimisel. Kord juhtus isegi nii, et leegionid valisid korraga 30 imperaatorit. Kes pidi saama neist valitsejaks? Tekkisid verised kodusõjad, mis Rooma riiki nõrgendasid. Riik ei suutnud piire korralikult kaitseda. Riik langes kahte iseseisvasse ossa: Lääne-Rooma ja Ida-Rooma riigiks (395. a.). Mõle-

mais valitsesid keisrid. Rooma rahvas oli selleks ajaks riigi vastu ka tuimaks jäänud. Keisrid valitsesid riiki suure ametnikkude hulgaga, kes olid ülekohtused ning kõrgid ja hoolisid vähe rahvast. Ametnikkude omavoli ja kõrged maksud ajasid rahva lausa meeleheitel. Põgeneti metsadesse ja isegi germaanlaste juurde. Ka olid paljud roomlasist sõjateenistusest võõrdunud. Nad tegid end isegi vigasteks, et sõjateenistusest vabaneda. Möisnikud, suurte maade omanikud,

Vahemeremaad rahvasterändamise ajal.

olid aja jooksul päris iseseisvaks saanud. Nad olid oma rahva kohtumõistjad ja valitsejad ega lasknud enam ühtegi riigiametnikku oma maa piiridesse. Viimaks ei saanud nad valitsusele maksusidki. Riigi toetamise asemel kindlustasid nad oma losse ja püüdsid varju leida nende müüride taga.

Rahvasterändamine. Lääne-Rooma riigi langemine. Kui germaanlased suurema jõuga hakkasid peale tungima, ei suutnud Rooma riik kaua vastu seista. Germaanlased hakkasid jõurikkamalt peale tungima hunnide surve all, kes ilmusid Aasiast 375. a. ja tungisid lääne poole. Nad panid liikuma kogu Lääne-Euroopa rahvad. Algas rahvasterändamine.

Hunnid olid harimatu, kuid väga liikuv ja sõjakas rahvas. Nad olid head ratsutajad ja liikusid seepärast väga kiiresti edasi. Kaspia mere ja Uurali mägede vahelt ilmudes ühes naiste, laste ja kogu oma varandusega, puutusid nad kokku kõigepealt germaani tõugu ida-gootidega. Need alla heitnud, liikusid hunnid praeguse Ungari maile. Läänegoodid, kes elasid ka ida-gootide naabruses, võtsid ette pika rännaku ja jõudsid lõppeks Hispaaniasse, kus nad enestele riigi asutasid (410. a.). Vandaalid asutasid (429. a.) riigi Põhja-Aafrikasse, kust nad üle mere käisid Rooma linna rüüstamas (vandalism). Ka teised germaanlased jätsid oma senise kodu maha ja asusid elama teisale, näit. anglosaksid läksid üle mere Britanniassa. Hunnid ise sulasid raskete kaotuste järel teiste rahvastega ühte.

Kuigi germaanlased Lääne-Rooma riigilt rea maid võitsid ja korduvalt Rooma linna rüüstasid, püsis Lääne-Rooma riik edasi, kuigi ainult nimepidi. Seal valitsesid keisrid jõuetute palgasõduritega ja püüdsid oma võimu vähemalt Itaalias säilitada. See kestis 476. aastani, mil üks germaani väepealik Odoaker keiser Romulus Augustuse troonilt tõukas ja enese Itaalia kuningaks nimetas. Nii kustus 476. aastal Lääne-Rooma riigi nimi. Ida-Rooma riik püsis veel ligi 1000 a.

Nii langes poliitiliselt ja kultuuriliselt tähtis suur Rooma riik. Tema asemele tekkis rida uusi riike. Riigi langemisega koos ei kadunud aga roomlaste kultuur. Nad pärandasid selle vallutajatele. Germaanlased õppisid roomlastelt häid põllutöö- ja käsitööviise. Rooma õigusemõistmine sai neile eeskujuks ja ladina keel püsis veel kaua teadlaste ja riigimeeste keelena.

1. Missugused olid germaanlaste majandusalad Augustuse ajal?
2. Kuidas korraldasid germaanlased maakasutamist külakonna liikmete vahel?
3. Miks jäi germaanlastele maa kitsaks?
4. Kuhu hakkasid nad tungima?
5. Mida tegid roomlased germaanlaste sissetungi pidurdamiseks?
6. Missuguseks kaheks riigiks jagunes Rooma riik? Millal ja miks?
7. Kelle survele hakkasid germaanlased jõuliselt peale tungima?
8. Millal ilmusid hunnid Euroopasse?
9. Joonista rahvasterändamise kaartvisand! Märgi seal erivärviliste nooltega mitmesuguste rahvaste rännuteed! Kirjuta juurde nende nimed!
10. Kes tõukas troonilt viimse Rooma keisri ja millal?
11. Loenda sisemisi ja väliseid põhjusi, miks langes Rooma riik?
12. Kuidas säilitati roomlaste kultuur?
13. Mida õppisid germaanlased roomlastelt?

III. Keskaeg.

A. Varajase keskaja oludest Lääne-Euroopas.

1. Frangi riik. Karl Suur.

Frangi riigi rajamine. Germaanlased asutasid rea riike. Paljudel neist polnud aga pikka iga. Kõige tähtsamaks ajalooliselt sai Frangi riik. Frangid elasid suguharudena Reini jõe kesk- ja alamjooksul. Mõned aastad peale Lääne-Rooma riigi langust võitis üks frankide pealik Chlodovech kõik teised ja sai sel teel Frangi riigi rajajaks (481—511).

Karl Suure isiklik elu. Tähtsamaid Frangi riigi valitsejaid oli Karl Suur (768—814). Üks kuulsa valitseja kaasaeglasist iseloomustab teda järgmiselt: „Karl Suur oli haruldaselt tugeva kehaehitusega ja terve. Tema silmad olid suured ja väga elavad, kusjuures ta näos peegeldus alati sõbralikkus ja lahkus.“ Kui Karl oli alati terve, siis võlgnes ta tänu ise-enele, sest ta tegi alatasa kehalisi harjutusi: ratsutamises ja ujumises seisis ta teistest kaugelt ees. Ta elas võrdlemisi lihtsat elu. Toredad söögid ja joogid olid temale võõrad. Kulukaid pidusööke korraldas ta harva. Samuti oli lihtne ta rõivastis. Ta kandis riiet, mis ta tütreid ja abikaasa kudunud. Karl hoolitses väga selle eest, et tütreid mõistaksid kedrata ja kududa. Ta oli veendunud, et inimene, kes tööd teeb, ei tunne igavust ja meelenukrust. Ta oli ka võimsaim valitseja kogu keskaja kestel. Karl Suure peapüüd oli ühendada kõiki germaani suguharusid ja luua tugevaim riik Lääne-Euroopas. See õnnestus temal raskete ja kauakestvate sõdade järel.

Viimaks hakkas ta võim ka Itaalias maksma. Paavst Leo III sattus rooma suurnikkudega, kes temaga rahul polnud, vastuollu. Ta pöördus abipalumisega Karl Suure poole. Viimane ei jätnud head juhust kasutamata. Ta tuli a. 800 sõjaväe saatel Rooma ja andis paavstile trooni tagasi. Sama aasta jõuluõhtul laskis Karl end Peetri kirikus paavst Leo III

poolt keisriks kroonida. Siitpeale oli Rooma keisririik vähemalt nimepidi olemas. Kujunes vaade, mille järgi kõrgem vaimulik võim on paavsti, kõrgem ilmlik võim aga keisri käes.

Riigikorraldus ja läänitulu. Karl Suur oli mitte ainult osav sõjamees ja maadevallutaja, vaid ka riigimees. Tema püüd oli luua oma suures riigis kindel kord ja valitsus. Karl valitses riiki isiklikult. Seadusteandmine oli täielikult tema käes. Ta kutsus küll paar korda aastas kokku riigi ja kiriku kõrgemad ametnikud üldisele koosolekule (krahvid, õukonna ametnikud, piiskopid jne.), et tähtsamate küsimuste üle nõu pidada. Läbirääkimiste alla kuulusid rahu- ja muud lepingud, seadused ja määrused. Karl arvestas küll koosoleku otsuseid, kuid mitte alati. Ta korralduste ja seaduste teostajaks olid kõrgemad ametnikud.

Riik oli väga suur ja Karlil oli raske kindlate abilisteta riiki valitseda. Valitsemise huvides jagas ta riigi krahvkondadeks, mille eesotsas seisisid krahvid. Need ja kõik teised riigiametnikud said oma teenistuse eest maid lääniks (laenuks), sest raha oli tol ajal väga vähe. Ka ratsateenistuse eest tasus Karl Suur maaga. Maa läänistati ühes talupoegadega. Hiljemini hakkasid ka krahvid ja suurmaaomanikud maid läänistama. Läänide saajaid kutsuti vasallideks, läänimaade andjaid senjöörideks. Vasallid vandusid senjöörile truudust ja pidid tema kutsel sõtta ilmuma ühes teatava arvu jalameestega. Karl Suur oli samasugune senjөөr nagu teisedki, kuid seejuures esimene endataoliste keskel.

Võimukamad senjөөrid toimisid varsti kui iseseisvad valitsejad. Nad löid raha, võtsid tollimakse oma riigikeses ja sõdisid oma äranägemise järgi. Viimase asjaolu tõttu sõiditi Euroopas alatasa, rahu polnud peaaegu kunagi¹.

Rüütliid. Vasallid jagunesid mitmesse liiki. Ühed olid rikkamad ja võimsamad, sest neil oli hulk mõisu, teised aga vaesemad, näit. ühe mõisa omanikud. Viimaseid kutsuti rüütliteks (Ritter = ratsanik). Kõik suurmaaomanikud hariliku rüütlini moodustasid rüütlikeisuse. Rüütlikeisuse liikmed kirjutasid oma priinime ette näit. prantsuse keeles de, saksa keeles von, mis tähendas nende kuuluvust aadlikeisusse.

¹ Vt. J. Adamson, Ajaloo lugemik nr. 5 (L. Anvelt, Keskaegne külaelu Euroopas), K./Ü. „Loodus“.

Rüütliid elasid suurtes ja hästikindlustatud lõssides. Loss ehitati kas künka otsa või mäeküljele või isegi madalikule, näit. Prantsus- kui ka Saksamaal. Madalikule ehitatud lossi piiras harilikult igast küljest vesi, mis takistas vaenlase

Turniir.

juurdepääsu. Üle kraavi viis ülestõmmatav sild. Kogu lossi ehitisi piiras tornidega kindlustatud paks müür, mis tegi lossi keskajal võitmatuks. Müüride taga leidis hulk ehitisi: loss ise suure kõrge torniga, elumajad, tallid, aidad jne. Lossi all olid kelder ja veel mõned teised ruumid, kus vajaduse korral hoiti vastuhakanud talupoegi või vangilangenud

vaenlasi. Nii oli loss päris kindlus, kus inimesed sõdade korral varju leidsid.

Rüütlilossides oli elu rahuajal üsna vaikne. Põlde hari-sid talupojad, kes aja jooksul muutusid mõisa orjadeks. Nende tööd jälgisid ja kogu mõisa majandust juhtisid mitme-sugused ametnikud. Lossihärrased viitsid aega kas mitme-suguseid mänge korraldades, ratsutades, küttides või pidut-sedes. Mõnusaks ajaviiteks oli küttimine, millest osa võtsid nii mehed kui naised. Küttijad võtsid kaasa koerad ja jahi-kullid. Viimased usaldati harilikult naiste hooleks. Niipea kui koerad mõne metslinnu lendu ajasid, lasti jahikull lahti, kes linnu tabas ja kutse peale kohale tõi. Jahikulle tarvitati tol ajal seepärast, et püssi veel ei tuntud, kuna nooltega oli võrdlemisi raske lindu tabada. Samal ajal pidasid mehed julgelt jahti karude ja teiste suuremate metsloomade peale.

Lossi elanikud olid peaaegu kõik kirjaoskamatud peale lossi preestri, kes siis teistele muistseid lugusid jutustas ja ette luges. Rohkem elu tõid lossirahva perre rändajad lau-likud, kes uudiseid jutustasid ja kandle saatel rüütlite kange-lastegusid lauldes ülistasid.

Rüütliid olid sõjamehed. Oma sõjamehelikkust näitasid nad üles sõjas kui ka võistlusemängudel ehk turniiridel. Turniirid olid tähtsamad peod keskaja rüütlite elus. Võist-lust peeti suurel avaral väljal lossi lähedal, kuhu olid ehitatud ka istekohad pealtvaatajate jaoks. Turniir avati jumalateenistusega. Võistlejad olid juba varakult jaotatud kahte rühma. Jumalateenistuse möödumisel tormasid võistlus-valmis raudrüüs rüütliid hobuste seljas üksteise vastu, kus-juures igaühe püüe oli vastast sadulast maha visata. Kui oda murdus, mis sageli juhtus, haaras rüütel mõõga ja püüdis vastasest võitu saada. Võitja omandas enamasti oma vastase hobuse, kiivri ja mõõga. Peale selle jagati temale veel kingi-tusi piduliste poolt.

Rüütliks saadi pika ja raske ettevalmistuse kaudu, mil-lele järgnes nn. rüütlikslöömine. Juba 7-aastaselt saatis vasall oma poja senjööri juurde, kus see kuni 15. aastani teenis kannupoisina. Seal tegi ta sõjaharjutusi, saatis oma isandat jahikäikudel ja kuulas puhkeagadel rüütlite sõja-lugusid. Sõjalood kasvasid kannupoisis mõttelendu ja võitlushimu. 15-aastaselt hakkas tulevane rüütel ühes oma isandaga sõjas käima, kuid kilbi ja sõjariistade kandjana. 21-aastaselt löödi noormees pidulikult rüütliks. Saunas käinud ja terve öö lossikirikus palvetanud, sai noormees hom-

mikul valged riided selga ja mõõga kätte, mille järel preester õnnistas teda ja ta mõõka. Olid kõik tarvilised toimingud möödas, lõi mõni vanem rüütel noormehele mõõgaga lapiti selga, tähendades seejuures: „Löön su rüütliks Isa, Poja ja

Rüütlikslöömine.

Püha Vaimu nimel.“ Selle järel vandus noor rüütel, et ta antud sõna peab, relvi usu, vaeste ja rõhutute kaitseks tarvitab. Seega lõppes rüütlikslöömine. Tarvilikud relvad saanud, hüppas noor rüütel hobuse selga ja näitas pidulistele oma osavust ratsutamises ja sõjariistade tarvitamises.

Rüütliks nõuti küll sõjamehelikku vahvust ja seisusekohast käitumist seltskonnas, kuid mitte kooliharidust.

Karl rahva heaolu ja hariduse eest hoolitsemas. Karl reisis ka ise, et oma silmaga näha riigi ja rahva elu. Ta oli väga huvitatud põllumajandusest: Oma mõisades laskis ta sisse seada korraldiku majapidamise, millest võiksid talupojad õppida. Sealjuures andis ta välja juhatuskirjad, mis puudutasid üksikasju, näit. kui palju peab ühes või teises mõisas kariloomi olema, kuidas veini valmistada ja toiduaineid alal hoida. Majapidamises nõudis ta täielikku puhtust. Põllumaade suurendamiseks laskis ta metsaaluseid ja soisi maid harimisele võtta, luues sel kombel uusi talukohti.

Karl püüdis edendada ka käsitööd ja kaubandust. Ta nõudis oma ametnikkudelt, et nende mõisades oleksid tarvilikud käsitöölised. Kaubandust soodustas ta sel teel, et laskis teid ehitada ja korraldada, kindla rahaühiku tarvitusele võtta ja korrapäraselt aasta- ja nädalalaatasid korraldada. Laatu peeti mõisnikkude ja piiskoppide losside juures, kusjuures kaupmeestele ja teistele oli julgeolek kindlustatud.

Karl Suur kandis hoolt ka hariduse eest. Ta püüdis ise õppida ja ka rahvale jõudumööda hariduse saamist võimaldada. Ise õppis ta arvutamist, täheteadust ja kreeka keelt. Hoolega harjutas ta end ka kirjutamises, mis ei tahtnud aga vanemas eas hästi edeneda. Rahva jaoks käskis ta asutada koole kirikute ja kloostrite juures, kuhu võeti vastu mitte ainult rikkamate, vaid ka vaesemate lapsi. Karl andis välja käsu, mille järgi kõik vanemad olid kohustatud oma poegi kooli saatma. Sel käsul polnud aga suuremat tähtsust, sest koole ei jõutud sel ajal kuigi palju asutada. Oma õue juurde kutsus ta rea õpetlasi ja kirjanikke. Need uurisid rooma kirjandust ja teisi teadusi, ning olid kuningale ka nõuandjaiks. Kuninga perekonnaliikmed ja kõrgemate riigiametnikkude lapsed said õpetust koja koolis, kus õpetati rooma kirjandust, aritmeetikat, geomeetriat, täheteadust jne. Suurt huvi tundis Karl emakeele vastu, kuigi ta ladina keelt vabalt rääkis. Ta laskis üles kirjutada rahvalaule, andis kuudele saksakeelsed nimetused jne. Huvitav rahvalauludekogu läks aga tema järeletulijate ajal kaotsi.

Erilist hoolt kandis Karl ristiusu levitamise ja kirikute eest. Ta käskis kirikuid ja kloostreid ehitada ja uusi piiskopkondi asutada. Et harimata frangid väga halvasti jumalateenistusel laulsid, mis „sarnanes raske koorma sõiduga üle silla“, siis laskis Karl Itaaliast kutsuda orelimängijaid ja lauljaid, kes õpetasid rahvast laulma.

Karl Suure riik laguneb. Karl Suur suri 814. a. Ta pojad ja lähemad järeletulijad olid jõuetud valitsejad. Tekkisid kodusõjad. Viimaks jagunes riik 843. a. kolme ossa: läänepoolne osa, Prantsusmaa, idapoolne osa, Saksamaa, ja lõunapoolne osa, Itaalia.

1. Kuidas ja millal tekkis Frangi riik? 2. Kes oli Frangi riigi tähtsaim valitseja? 3. Mitmendal sajandil ta elas? 4. Mis oli Karl Suure peapüüe? 5. Kuidas sai Karl Suur keisriks? 6. Milline oli ta riigikorraldus? 7. Kuidas tekkis lääniolu? 8. Missugune võim oli suurtel senjöönidel? 9. Miks oli Euroopas keskajal palju sõdu? 10. Kes moodustasid rüütlisuse? 11. Kuidas oli rüütliloss looduslikult kaitsitud? 12. Milliseid lõbustusi rüütlid harrastasid? 13. Missuguseid sarnasusi ja erinevusi on turniiril Kreeka Olümpia pidustustega? 14. Kuidas toimus rüütli kasvatus ja rüütliks saamine? 15. Kuidas hoolitses Karl Suur majanduse ja hariduse eest? 16. Miks lagunes Karl Suure riik pärast tema surma? 17. Misugused uued riigid nüüd tekkisid?

B. Hilise keskaja olud Lääne-Euroopas.

1. Ristisõjad.

Muhamed. Samal ajal kui suur Rooma riik lagunes ja tugev Frangi riik tekkis, elasid Araabia poolsaarel araablased, kes olid vanasti mitme jumala austajad. Seitsmenda sajandi alguses hakkas Muhamed Mekka linnas uut usku kuulutama. Ta õpetas, et on üks jumal Allah, ja Muhamed on tema prohvet. Kes palvetab, paastub, pühades kohtades käib ja vaestele ande jagab, saab paradiisirõõmude osaliseks. Paradiisis on ilusad aiad, voolab hõbeselge vesi ja kõlab õrn muusika. Kõigile on seal kättesaadavad ilusad riided, kenad hobused, maitsevad road jne. Paradiisirõõmude osaliseks saavad kõik usklikud, kuid kõigepealt need, kes mõõga kätte võtavad ja oma usku kuulutama lähevad. Seejuures õpetab muhamediusuliste pühakiri koraan, et iga inimese saatus on ette määratud. Oma usust saidki araablased selle suure jõu, millega nad palju maid ja rahvaid alla heitsid. Pärast prohveti surma läks võim tema järeltulijate kätte, keda kutsuti kaliifideks. Nende ajal vallutasidki araablased Süüria, Palestiina, Foiniikia, Egiptuse, Põhja-Aafrika ja Hispaania. Samuti tungisid nad Frangi riiki, kust nad tagasi löödi.

Araablaste kultuur. Muhamedi usku araablased seisis sel ajal kristlastest hariduse poolest palju kõrgemal. Nemat uurisid suure usinusega mitmesuguseid teadusi, olles seejuures head matemaatika, täheteaduse ja arstiteaduse tundjad. Neil oli mitu ülikooli ja pealinnas, Bagdadis, suured tähetornid. Araabia teadusmehed tundsid taevakehade liikumist, mõistsid välja arvata kuu- ja päikesevarjutusi, tegid katset ka meridiaani pikkust välja arvata. Euroopa rahvad omandasid neilt näit. arabia numbrid, siis niisugused sõnad nagu: alkohol, keemia, algebra, magasin jne. Neilt on pärit ka kuulus muinasjuttude kogu „1001 ööd“. Araablased olid väga csavad ka tööstuses ja kaubanduses. Nad valmistasid mitmesuguseid metallasju, ilusaid mõõku, klaasnõusid ja ehteasju, puuvill- ja siidriiet, vaipu jne. Araablased olid osavateks vahameesteks Idamaade ja Euroopa vahel kaubanduses. Nende kaudu liikusid idamaa kaubad Euroopasse ja euroopa kaubad Idamaale. Araablaste rahad olid igal pool tunnustatud. Neid on leitud ka meie kodumaal (Kundas).

Esimene ristisõda. Niikaua kui Araabia riik püsis ja Palestiina ühes Jeruusalemma linnaga oli nende võimuses, käisid ristiusulised vabalt Kristuse haul palvetamas ja muid pühi kohti vaatamas. XI sajandil langes Araabia riik ja Pühamaa läks türklaste kätte, kes olid kristlaste vastu vaenlikud. Nad nõudsid palverändajailt rahatasu, tarvitasid nende kallal vägivalda, hävitades nende kirikuid jne. See kõik tekitas ristiusulistes pahameelt ja kibedustunnet. Hakati nõudma Jeesuse haua vabastamist uskmatute käest ja isegi kogu Pühamaa vallutamist.

Asja etteotsa astus paavst Urban II, kes kutsus Prantsusmaal, Clermont'is, kirikukoosoleku kokku. Sellel koosolekul (1095. a.) rääkis ta Püha haua vabastamisest, lugedes seda

ristiusuliste pühaks kohuseks. Paavst lubas osavõtjaile kõigi pattude andestamist ja nende varanduse kaitset. Rahvas sattus äärmisse vaimustusse. „Nii tahab Jumal! Nii tahab Jumal!“ hüüdsid tuhanded. Kõigile, kes lubasid ristisõjast osa võtta, õmmeldi punase lõngaga rist õlale, mis saigi ristisõdijate väliseks tunnuseks. Paljud pooldasid ristisõda puhtilmlikkudel põhjustel. Rüütlid lootsid maid saada, talupojad vabadust ja iseseisvust ja linnakodanikud uusi kaubaturge.

A. 1096 algaski suur rahvasterändamine ristisõja nime all Idamaale, mis kestis ligi 200 aastat. Esimesed teeleminejad olid peaaesjalikult kehvemad inimesed, ligi 100 000 hinge. Neil puudusid osavad juhatajad ja tarvilik ettevalmistus Pühamaa vallutamiseks. Nad liikusid rööbiti Doonau jõega, läksid läbi Ungari ja teiste maade. Teekond oli raske ja vaevaline. Toitainetest tuli puudus, sest kaasa võtta ei suudetud kuigi palju. Võõrastest maadest läbi minnes röövisid nad sageli sealsete inimeste vara ja kutsusid seega eneste vastu välja tõsise meelepaha. Kohati hakati neile vastu isegi sõjariistadega. Paljud ei suutnud viletsusi välja kannatada ja surid juba teel Konstantinoopoli. Niipea kui ülejäanud Konstantinoopoli jõudsid, saatis Bütsantsi ehk Ida-Rooma riigi keiser nad ruttu üle merekitsuse Väike-Aasiasse, sest ta kartis, et ristisõdijad võivad ta toredale pealinnale hädaohtlikuks muutuda. Ristisõdijaid ootas raske saatus. Varsti ilmusid türklased ja hävitasid esimesed ristisõdijad täielikult.

Sama aasta sügisel asusid teele Prantsuse, Saksa ja Itaalia rüütlid krahvide ja hertsogite juhatusel. Nendega ühinesid ka Põhja-Itaalia linnakodanikud. Ühed läksid mandri, teised mere kaudu Konstantinoopoli sihis. Väike-Aasiasse jõudes asus ristisõdijate vägi (ligi 400 000 inimest) teele Jeruusalemma poole. Vaevaline oli see tee: tundmatu maa, haigused, nälg ja janu tegid ristisõdijate elu lõpmata raskeks. Pealegi tungisid türklased neile sageli ootamatult peale. Kes juhtus sõjaväest eemale minema, selle surmas türklase nool. Antiookia juurde jõudes algas selle linna piiramine, mis kestis ligi poolteist aastat. Ristisõdijad olid äärmiselt väsinud, lootused raugenud ja võitlushimu kadunud. Ainult ähvardustega ja karistustega suudeti neist jagu saada. Siiski teati, et Pühalinn, Jeruusalemm, pole mitte väga kaugel. Kui nad jõudsid mäele, kust linn näha oli, langesid kõik põlvili ja andsid maale suud. Rõõm oli üldine. Paljud olid tulnud, kuid vähesed olid järele jäänud: hästikaitstud Jeruusalemma oli piiramas ainult 20 000 meest. Jeruusalemma pol-

nud hõlpus vallutada. Polnud alul käepärast piiramistorne ja muid tarvilikke abinõusid. Esimesed tormijooksud löödi tagasi. Mitmepäevase raske piiramise järel langes linn kristlaste kätte (1099. a.). Jeruusalemmast ühes ümbritsevate maa-dega loodi Jeruusalemma kuningriik.

Türkklased ei tahtnud kaotusega leppida. Nad püüdsid korduvalt ristiusulisi Pühamaalt välja tõrjuda. Seepärast korraldasid kristlased uusi ristiõdu, millel polnud suuremaid tagajärgi. Isegi lapsed olla ühe ristiõja ette võtnud, mis lõppenud aga väga kurvalt. Nad langenud petiste kätte, kes nad orjadeks müünud. Vaatamata korduvatele ristiõdadele jäi Pühamaa siiski lõppeks muhamedi usku türklaste kätte.

Ristisõdade tähtsus. Ristisõjad ei andnud soovitud tagajärgi, kuid siiski oli neil väga suur tähtsus. Rüütliid, viibides Ida-Rooma riigis ja teistes hommikupoolseis mais, õppisid kõrgemalt hindama haridust. Igaüks püüdis vähemalt lugema ja kirjutama õppida. Samuti hakati Euroopas siitpeale huvi tundma teaduste (näit. arstiteaduse, astronoomia, matemaatika) vastu, millega tutvuti araablaste kaudu.

Ristisõdijaile meeldis väga idamaa toredus, millest neil seni polnud mingisugust kujutlust. Kodumaale jõudes hakkasid rüütliid paremini oma kodu korraldama. Muretseti toredaid vaipu, klaaspeegleid jne., mille tõttu elu muutus lossis mugavamaks. Euroopa rahvad said rikkamaks ka paljude uute viljasortide (näit. riis, kohv, mais) poolest, mida õpiti tundma ja kasvatama. Läänemaa aedades hakati siitpeale ka apelsine, sidruneid ja ploome kasvatama. Samuti tungib Euroopasse siid- ja puuvillriide valmistamine.

Jõudsasti hakkasid edenema ristisõdade tagajärjel linnad, eriti Põhja-Itaalia linnad. Kuigi ristisõdijaid Idamailt välja tõrjuti, lubati linnu edasi kaubelda. Hommikumaalt veefi Euroopasse Veneetsia ja Geenua kaudu puuvill- ja siidriiet, vaipu ja muid toredusasju. Euroopa andis vastu vilja, ehitusmetsa, metallasju ja villast riiet. Elava kaubitsemise tõttu edenes jõudsasti ka Euroopa tööstus.

Ristisõdade tagajärjel kasvas kiriku võim ja tähtsus. Valitsejad olid paavstile kuulekad, võtsid risti ja läksid sõtta. Samuti suurenesid kiriku sissetulekud. Ristisõdade heaks korjati raha ja samaks otstarbeks pani paavst suuri makse vaimulikkudele peale. Nii sattus Lääne-Euroopa kiriku mõju alla.

1. Kus ja millal hakkas Muhamed uut usku kuulutama? Mis oli selle sisuks? 2. Miks vaimustas uus usk araablasi sõdima? 3. Kelle kätte läks võim Araabias pärast prohveti surma? 4. Missugused maad langesid araablaste kätte? 5. Mida võid sa öelda araabia vaimsest ja ainelisest kultuurist? 6. Mida võiks sinu arvates sellest oletada, et euroopa keeltes esinevad sõnad algebra ja keemia on araabia keelest pärit? 7. Mis oli ristisõdade põhjuseks? 8. Missuguseid kõrvalsihte taotlesid ristisõtta minejad? 9. Millal oli esimene ristisõda? 10. Missugune oli esimene ristiväe koosseis, teekond ja saatus? 11. Missugune oli teise ristiväe koosseis, teekond ja saatus? 12. Missugune riik tekkis Pühamaal ristisõja tõttu? 13. Miks läksid sinu arvates lapsed ristisõtta? Kas sina oleksid läinud, kui sa oleksid elanud keskajal? Mispärast või miks mitte? 14. Missugune oli ristisõdade mõju Euroopa haridusele ja majandusele? 15. Missugune oli ristisõdade mõju paavsti ja kiriku võimule?

D. Muistne Eesti iseseisvuse aeg.

1. Meie esivanemad tulevad Läänemere- maadele.

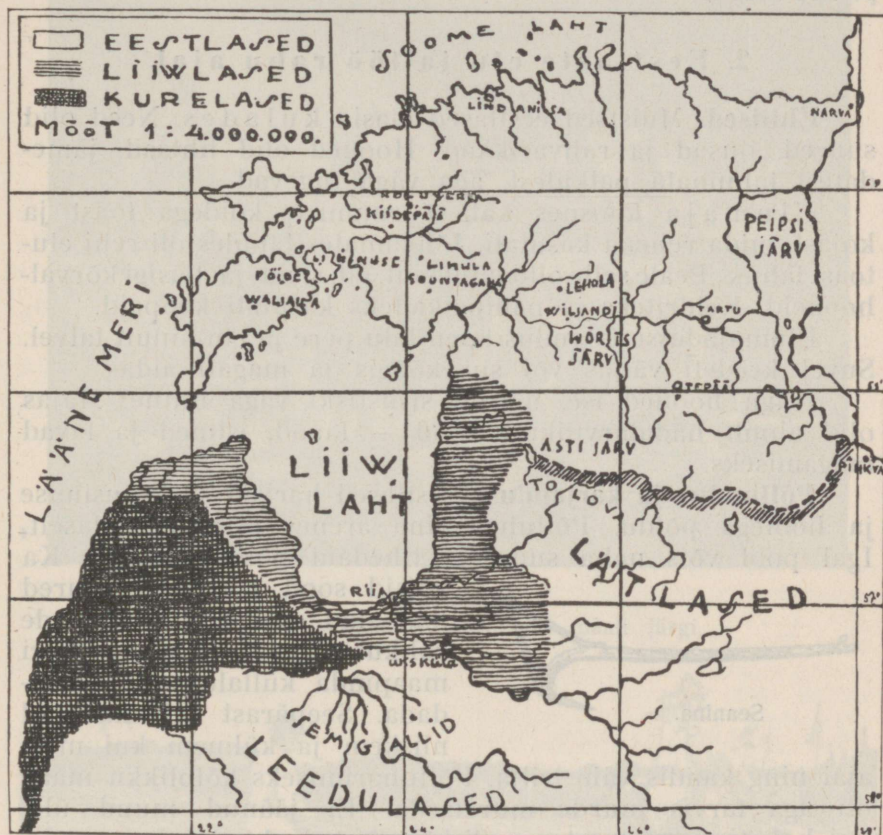
Esivanemate algkodu. Kiviajal meie esivanemaid Läänemere kallastel veel polnud. Nad elasid ühes teiste soome-ugri rahvastega Euroopa Venemaa põhjapoolses osas, kusjuures viimaste maa-alad ulatusid Uuralist Kirde-Poolani ja Ida-Preisimaani. Nende elujärg oli samasugune, nagu seda nägime kiviaja käsitluses.

Aastasajad möödusid. Rahva-arv kasvas alatasa ja senine kodu jäi kitsaks, ei suutnud rahvast enam toita. Väga võimalik, et mõni teine tugevam rahvas peale surus ja soomeugrilased sundis rändama. Ühed jäid endisse kohta elama, teised liikusid lõuna, kolmandad aga lääne poole. Lõuna poole liikusid ugrilased, praegused ungarlased, kes löid enesete suure ja tugeva riigi. Lääne poole rändajad, ühissoome rahvad, elasid vahepeal Volga ülemjooksu ja Ilmjärve piirkonnas. Siit jätkasid nad oma rändamist ja jõudsid viimaks Läänemere kallasteni. Ühissoome rahvaist asusid pärissoomlased Soome lahest põhja, kurelased, liivlased ja eestlased lõuna poole. Kurelased asusid Saaremaale ja Liivi (Riia) lahe äärde Kuramaale, liivlased Liivi lahe äärde Väina jõest Salatsi jõeni, kuna eestlased võtsid kogu maa Liivi ja Soome lahe ning Peipsi järve vahel eneste alla. Eestlastest lõuna pool asusid lätlased.

Rändamine ja selle iseloom. Meie esivanemate rändamine praegusse asupaika toimus väga pikaldaselt, aastasadade kestel. Kui maa aastate jooksul ühes kohas välja kurnati ja sügisene viljasaak napiks jäi, asuti uuele kohale. Asu-

mine toimus üsna hõlpsasti, sest rahvast elas tol ajal neil mail veel üsna vähe. Viimaks jõutigi Läänemere kallastele.

Nii said eestlased enestele jääva asupaiga, kus nad praegugi elavad. Arvatakse, et kas kõik või osa meie praegusest

Eestlaste, liivlaste ja kurelaste asukoht.

kodumaast läks juba mõned sajandid enne Kristuse sündimist meie esivanemate kätte. Siin elasid meie esivanemad juba iserahvana ja astusid mõnisada aastat hiljemini ajaloolisse aega. Ise nimetasid nad endid maa-rahvaks, kuna läänepoolsed rahvad neid hakkasid kutsuma hommikupoolseks ehk eesti rahvaks. Siin puutusid meie esivanemad mere kaudu enamharitud läänepoolsete rahvastega kokku ja võisid neilt palju õppida. Eesti rahva aremine läks nüüd hoogsamalt.

1. Kus elasid meie esivanemad kiviajal? 2. Miks hakkasid nad rändama? 3. Märgi Euroopa kontuurkaardil või joonistatud kaartvisandil soome-ugrilaste algkodu, rändamisteed, peatus- ja lõppasukohad! 4. Jutusta lühidalt, kuidas toimus rändamine! 5. Millal saabusid meie esivanemad Läänemerele? 6. Kuidas kutsusid end eestlased ise, kuidas nende läänepoolsed naabrid?

2. Eestlaste elu ja töö rahu ajal.

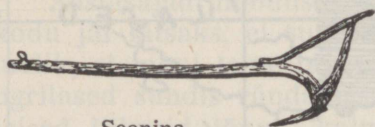
Ehitised. Muistsed eestlased elasid küladēs. Need olid suured, ilusad ja rahvarikkad. Hooned olid lihtsad, jämedatest tahumata palkidest, aga väga tugevad.

Elumaja koosnes kahest ruumist: koldega toast ja kojast, mida rehena kasutati. Jõukamates taludes oli rehi elu-toast lahus. Peale selle olid talul laut, ait, saun ja teisigi kõrvalhooneid. Keldriteks ja panipaikadeks kasutati koopaid.

Elumajadesse koondus kogu talu pere ja elu ainult talvel. Suvel keedeti väljas või suveköögis ja magati aidas.

Nagu hooned ise, nii oli sisustiski väga lihtne. Majas olid ainult hädatarvilikud asjad — lauad, istmed ja lavad magamiseks.

Põllundus ja karjandus. Eestlased harisid suure usinuse ja hoolega põldu. Põlluharimine arenes esialgu aeglaselt, Igal pool võis näha suuri ja tihedaid põliseid metsi. Ka võtsid sood ja rabad suured maa-alad eneste alla. Metsade rohkus ei lasknud päikesekiiri maapinda küllaldaselt soojendada. Seepärast oli maapind niiskem ja külmem kui meie

Seanina.

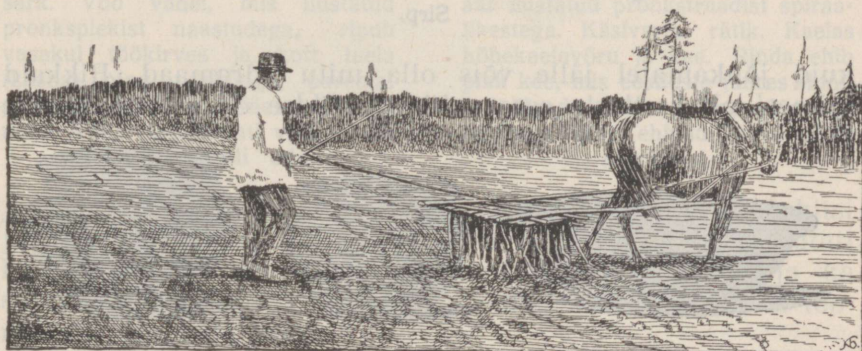
ajal ning kandis vähe vilja. Põlluharimiseks kõlblikku maad oli aga tarvis juurde muretseda. Ei jäänud muud üle, kui hakati metsi laastama. Tehti alet. Kohtadel, kus suuremat metsa ei kasvanud või kus asus sööt või põõsastik, tehti kütist. Maakamar lõigati lahti ja laotati haokubude peale. Oli see tehtud, pisteti haod põlema ja sel teel saadud tuhklööbiti laiali. Järele jäid ainult kännud, mis siin ja seal põlenud maapinnast välja vahtisid. Kütise ja ale tegemisest võtsid osa nii mehed, naised kui ka lapsed.

Ale ja kütis nõudis küll rohkesti aega, kuid tegi põllu palju viljakandvamaks. Kändude vahel vabaks saanud maa kisti seaninaga üles, külvati seeme peale ja äestati karuäkkega üle. Karuäkkega oli hea äestada, sest ta ei jäänud kändude taha kinni. Pikad ja painduvad pulgad libisesid

hõlpsasti kändudest ja kividest üle. Tol ajal külvati naerist, otra, rukist, kaera ja nisu. Kui suvi hakkas lõppema, algas

Alepõletajad.
Soome kunstniku E. Järnefelti maali järgi.

Karuäke.

vilja koristamine, mil tarvitati vikatit ja sirpi. Oli vili lõigatud, kuivatati see rehes. Terad peksti vartadega peadest välja ja jahvatati käsikivil. See oli igavaim töö, sest jahvatamine

läks väga aeglaselt. Osa vilja pandi hästivarjatud koobastesse, mis olid kaetud seestpoolt õlgede ja kasetohuga. Seda tehti seks, et vili vaenlase kätte ei langeks.

Töökirves.

Usina töö tõttu kasvasid põllumaad ja viljasaak ning rahvas elas jõukalt. Põllumaa mõõduks oli adramaa. See oli maa-ala, mida ühe adraga võidi üles harida. Harilik talu oli üks adramaa suur. Kehvemate põld ei ulatunud selleni,

Sirp.

kuid jõukamatel jälle võis olla mitu adramaad. Rikkaid inimesi oli eestlaste seas rohkesti. Üldse oli põlluharimine

Pronkskauss ja savipotte Eestist nooremalt raua-ajalt.

eestlastel enam arenenud kui naaber-rahvail, näit. lätlastel ja venelastel.

Meie esivanematel oli tähtsaks elu-ülalpidajaks veel kärjandus. Laialised metsad ja karjamaad andsid looma-

dele rikkalikku toitu. Karja- ja heinamaad olid külakondadel ühised. Ühistel karjamaadel söödeti kogu küla karja ja heinateole saatis iga talu vastavalt suurusele tööjõudu. Selle

Raua-aja (noorema) Soome Karjala mehe ülikond. Samasugused olid arvatavasti ka meie meeste rõivad. Seljas villane pikk-kuub, all sõlega rinnalt kinni pistetud särk. Vöö vahel, mis ilustatud pronksplekist naastudega, ripub vasakul töökirves ja kott taela (käsna) ning tulekiviga, paremal puss ja tuleraud. Käes vibu ja nool. Vööl rippus tihti veel mõök, kuna käes oli oda.

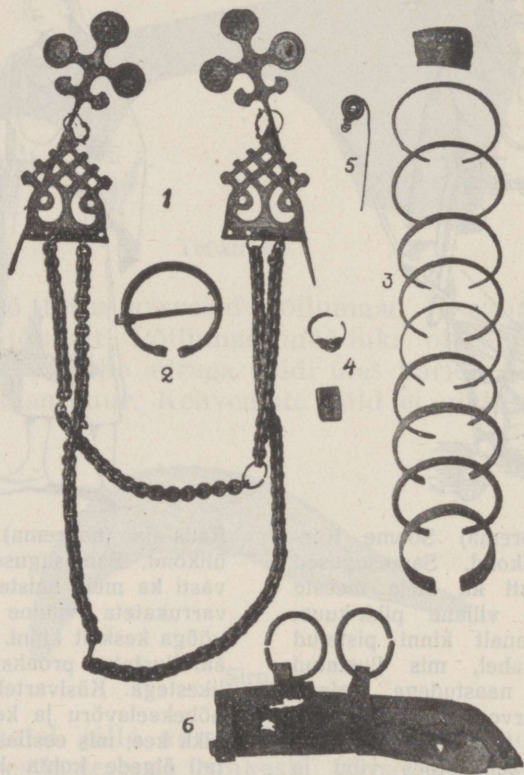
Raua-aja (noorema) Soome naise ülikond. Samasugused olid nähtavasti ka meie naiste rõivad. Seljas varrukateta villane ülikond, mis vööga keskelt kinni. Ees põll, mille äär ilustatud pronksraadist spiraalikestega. Käsivartel rätik. Kaelas hõbekaelavõru ja kee. Rinda ehib pikk kee, mis eestlaste juures kinnitati õlgade kohta kolmnurk-peaga nõeltega. Käsi ehivad käevõrud ja sõrmused.

järgi sai ka iga talu osa saagist. Kasvatati sigu, lambaid, kitsi ja lehma. Saadud piimast valmistati võid ja juustu. Kasvatati ka hobuseid. Need olid tarvilikud põlluharimiseks ja ka sõjakäikudel. Inimese esimese ja põlise seltsilisena võib loomadest nimetada koera.

Eestlastel oli karjandus hästi arenenud. Nende karjad olid väga suured. Üks tolle aja ajaloolane ütleb, et sakslased viinud kaasa sõjasaagina ikka palju kariloomi ja määratu palju hobuseid.

Küttimine. Kalandus. Mesindus. Üheks armsamaks tolle aja eestlaste tegevuseks oli jaht. Põlised metsad kubisesid

mitmesuguseist loomist. Seal elutses rohkel arvul põtru, jäneseid, karusid, rebaseid jt. Koguni metshärg elas tol ajal veel meie metsades. Jahilkäijail tuli sageli võitlusi pidada tigidate metsloomadega. Nii mõnigi kaotas jahil oma elu või

Eesti muistse vabaduseaja naise ehteid
(hauast Alatskivilt).

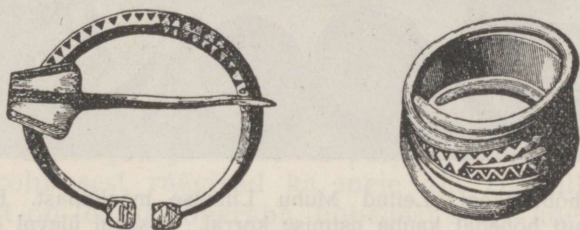
- 1 — pronksist rinnakee hõbetatud nõela-
peade ja keekandjatega, 2 — hobu-
raud-sõlg, 3 — rida käevõrusid, 4 —
kaks sõrmust, 5 — nõel spiraalpeaga,
6 — katkine noatupp.

pidi haavatuna end laskma koju kanda. Metsloomade liha läks osalt toiduks, nahad aga kaubitsemiseks või ümbertöötatud kujul kehakatteks. Samuti andsid rikkalikku saaki jõed, järved ja meri. See oli tol ajal rikas heeringaist. Kalu püüti näit. võrgu ja mõrraga. Saak oli enamasti hea, sest

kalu oli tole aja vetes palju, püüdjaid aga vähe. Nii olid meie esivanemad usinad kalurid.

Ka mesindus oli arenenud. Mesi läks toiduks ja maitseva joogi valmistamiseks, kuna vaha ära müüdi. Ka täitis vaha tihti raha aset. Tarudeks olid õõnestatud puud. Iga mesinik võis oma külale kuuluvast metsast puud õõnestada. Et hiljemini oma tarusid teistest eraldada, siis tähistati nad vastavate märkidega. See oli nn. metsamesinduse ajajärk.

Käsitöö. Kaubandus. Meie aja elukutselisi käsitöölisi sel ajal polnud. Leidus küll sageli väga osavaid käsitöötajaid. Inimesed valmistasid kõik tarvilikud asjad, nagu maja-, töö-

Sõlg ja sõrmus.

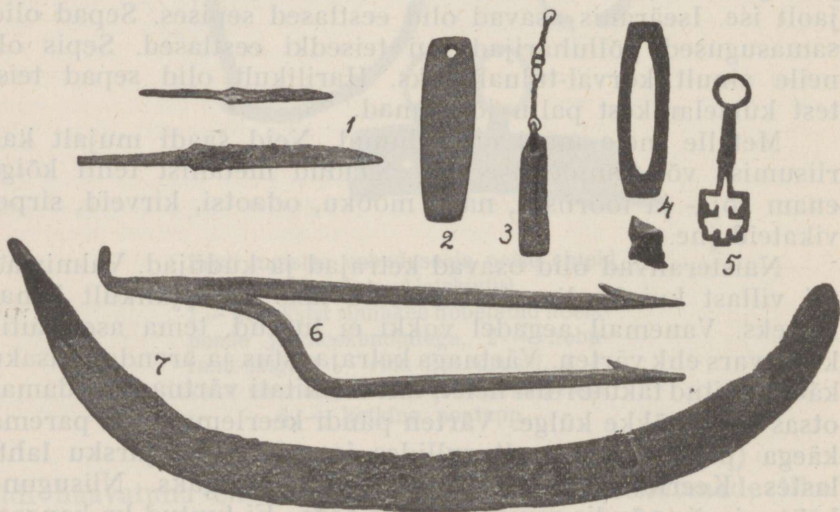
ja sõjariistad, kehakatted, vaibad, ehteasjad jne., suuremalt jaolt ise. Iseäranis osavad olid eestlased sepises. Sepad olid samasugused põlluharijad kui teisedki eestlased. Sepis oli neile ainult kõrval-tuluallikaks. Harilikult olid sepad teistest külaelanikest palju jõukamad.

Metalle meie maal ei leidunud. Neid saadi mujalt kas riisumise või kauplemise teel. Saadud metallist tehti kõige enam sõja- ja tööriistu, nagu mõõku, odaotsi, kirveid, sirpe, vikateid jne.

Naisterahvad olid osavad ketrajad ja kudujad. Valmistati nii villast kui ka linast riidet. Riie läks peaaesjalikult kehakatteks. Vanemal aegadel vokka ei tuntud, tema aset täitis kedervars ehk värten. Värtnaga ketraja istus ja arendas vasaku käega hoitud takutordist heiet, mis kinnitati värtna jämedamas otsas oleva tække külge. Värten pandi keerlema, seda parema käega (peoga) vastu reit rullides ja selle järel järsku lahti lastes. Keerlev värten keerutas heided lõngaks. Niisugune ketramisviis nõudis muidugi palju aega. Ei tuntud ka kangastelgi. Möödus palju aega, enne kui vokk ja korralikud teljed välja arenesid. Nendega toimus ketramine palju kiiremini ja kergemalt. Kuulsad olid meie käsitöösaadusist vaibad. Neid

Ehteid ja hõbedakaal. Leitud Muhu Linnuse maalinnast. Keskel kaal, millega kaaluti hõbedat kauba ostmise korral. Vasakul üleval 4 hõberinna-
raha, all 6 hõbekäevõru. Nende ja kaalu vahel sörmuseid ja hõbehelmi.
Paremal 2 käevõru: ülemises helmel, alumises rahad aasadega kaelas
kandmiseks. Ehted ja kaal maeti maapõue linna piiramise ajal 1227. a.

Töö- ja tarberiistu Eestist raua-ajalt (nooremalt).

1 — nuge, 2 — kõvasi (luisk), 3 — kõvasi varrasaheliku otsas, 4 — tuleraud
ja tulekivikild, 5 — võti, 6 — pool ahingit, 7 — vikat.

tarvitasid eestlased tihti võla tasumiseks ja kingituseks. Vaibad olid ka vaenlastele armsamaks sõjasaagiks. Õnneliku sõjakäigu korral ei jätnud nad neid kaasa võtmata.

Kaubeldi peajasjalikult läänepoolsete naabritega. Esialgu vahetati kaup kauba vastu. Hiljemini hakati müüma raha eest. Eestlased müüsid kalu, loomanahku, vaha, mett, vilja ja rasva; ostsid aga soola, metalle (peajasjalikult rauda), riiet jne. Eesti vili leidis ostjaid Venemaal ja ka Rootsis. Ka Soomega oli läbikäimine elav. Meil ei olnud tol ajal veel erilist kaupmeeste kihti. Kauplemine oli talupoegade kõrvaliseks elatusabinõuks. Kauplemiskohtadeks olid sadamad rannikul ja teatavad laadakohad sisemaal. Kauplemine oli rahvale suureks tuluallikaks. Üldse olid vanad eestlased iseisvuseajal Läänemeremail elades üsna arenenud rahvas ja elasid jõukalt. Seda tõestab asjaolu, et vaenlased lahkusid meie maalt tihti rikkaliku sõjasaagiga. Nad ajasid kaasa suured loomakarjad ja viisid ka palju hõbedat sõjasaagiks. Hõbeda rohkusest räägivad ka meie aja rikkalikud leiud. Maapõuest on leitud hõberaha, hõbedast sõlgi, kõrvarõngaid, sörmuseid ning muid ehteasju ja riistu.

Liiklemisteed. Teed olid kahesugused — suvi- ja taliteed. Tolle aja teed sarnanesid nüüdsete külavahe- ja metsateedega. Sillutatud teid muinasajal veel ei olnud. Teed rajati mõõda kõrgemaid ja kuivemaid kohti. Jõgedest käidi madalaid kohtades läbi või sõideti parvega üle. Kui oli tarvisoid ületada, siis laoti teele hagusid või kaeti see pakkudega.

Talvel olid liiklemisvõimalused märksa paremad. Vaba pääs oli kõikjale — üle vete ja soode.

Peagi kujunes meil teedevõrk kindlaks. Tähtsa osa sellest moodustasid veeteed. Teed olid tähtsad nii kaubanduslikult kui sõjaliselt. Suurematel teedel olid alati vahid välja pandud, et vaenlane ei saaks ootamatult peale tungida.

Rõivastis ja ehted. Juba õige varajasel ajal oskas eesti naine kududa ja kedrata villast ja taimekiududest lõnga ja riiet. See värviti metsavärvidega — taimedega. Argipäevärõivad olid lihtsad. Suvel kandsid nii mehed kui naised tihti ainult särki. Särgi peal kandsid naised seelikut, mida võõkeskelt koos hoidis. Piha kaitseks kanti rätti — sõba, mille ääri ehtisid pronksilustised. Eest kinnitati sõba toreda sõlega. Ka põll oli tuntud. Sukkade aset täitsid sääremähised. Jalas kanti pastlaid, viiske ja vahel ka nahkkingi.

Rõivad olid kaunistatud paljude äärelustistega, narmastega, kirjude lintide ja litritega.

Rinnal ja kaelas kanti keesid mitmesuguste ripatsitega. Käsi ehiti sõrmuste ja käevõrudega.

Mehed kandsid peale särgi pükse, naiseseelikuga sarnanevat pikka kuube ja külmal ajal kasukat. Rõivaste kooshoidmiseks kanti tugevat nahkvööd. Selle küljes rippusid mõõk ja nuga. Kirvest kanti vöö vahel. Jalanõud olid samad, mis naistelgi.

Ka mehed ehtisid endid sõrmustega, käevõrudega jne., kuid märksa väiksemal määral kui naised.

1. Missugused olid eestlaste külad? 2. Missugused hooned olid talul? 3. Kirjelda elumaja välimust ja sisemust! 4. Kuidas hangiti uut põllumaad? 5. Kuidas hariti põldu? 6. Loenda vilju, mida tol ajal kasvatati? 7. Missuguseid koduloomi eestlased omasid? 8. Missuguseid maid kasutati ühiselt, missuguseid eraldi? 9. Missugused käsitöö saadused olid kuulsad? 10. Kust saadi metalltarberiistu ja ehteid? 11. Kellega kaubeldi? 12. Mida müüdi, mida osteti? 13. Missugused olid tolle aja teeolud? 14. Kirjelda naise ja mehe rõivastist? 15. Missuguseid ehteid kanti?

3. Eestlaste usund ja ühiselu korraldused.

Usund. Eestlaste usundi peasisu moodustas surnud esivanemate hingede teenimine. Kui keegi perekonnast suri, maeti ta laip maa sisse hauda. Neid kohti nimetab rahvas tihti „kabelimägedeks“, „kooljamägedeks“ jne. Surnud maeti kas põletatult või põletanata maapinnale kivikalmetesse. Surnute põrmule aeti kivid ja muld peale, mis moodustasid kalme. Tol ajal pandi surnule kaasa sõjariistu, ehteasju ja koguni toitu. Arvati, et hing peale surma edasi elab oma keha läheduses, vahel isegi kehas endas.

Kuidas tekkis arvamus, et inimesel on hing?

Kogu loodus oli inimesele täis saladusi ja arusaamatusi. Nad nägid taevaalaotusel liikuvaid pilvi, panid tähele, kuidas välk tulinoolena puid purustas ja inimesi surmas. See kõik oli arusaamatu. Arusaamatud olid paljud nähtused tol ajal inimesele ka ta enese kaaslaste juures. Teda imestas kõige enam inimese surm. Aja jooksul hakati siiski looduse-nähtusi seletama, kuigi omamoodi. Surnu on elusa inimese sarnane, ainult ta ei hinga. Temast ei voola enam sooja hingeõhku, temast on midagi lahkunud. Lahkunud on hing, mis sooja tuule või auru sarnane. Hing võib ka ajutiselt kehast lahkuda. See sünnib siis, kui inimene magab. Unes näeb inimene teisi inimesi, räägib nendega, peab vaenlasega võitlust või teeb midagi muud. Tähendab, hing on mõneks ajaks keha maha jätnud ja rändab. Tuleb hing kehasse tagasi, virgub inimene. Ka näis surnud inimeste unes näge-

mine tõestavat nende edasielamist. Surnu hing ei pruukinud alati edasi elada sooja tuule või auru kujul, vahel esines ta varju ja viirastusena või unenäokujuna, mõnikord läks mõne linna või looma kehasse, vahel ka mõnesse hiiepuusse. Teinekord viirastus surnu hing eemal oma matusekohast, aga tavaliselt elas hing laiba läheduses, olgu hauas maa all või maa peal kalme lähedal.

Hauaküngas pidi olema surnule majaks, kodus. Sinna pandi surnu sõjariistu, rõivaid, ehteasju, nõusid jne., — üldse

Kalme.

kõike, mis surnu elusana tarvitas. Arvati, et surnu hing ehk vaim jätkab endist elu ja vajab kõike seda, mida ta maa-pealses elus tarvitas. Temale viidi ka toitu. See pandi kas kalmukünkale või teatud päevadel maja juurde välja.

Surnukeha kardeti väga, sest usuti, et teda on vallutanud mingid võõrad jõud, kes võiksid teha halba ka elavaile. Nende võõraste jõudude hävitamiseks põletatigi surnuid. Pärast põletamist võis hing segamatult edasi elada põrmu juures. Surnute eneste hingi eriti ei kardetud. Nende eest kanti hoolt nagu elavate perekonnaliikmete ja külakondsetegi eest. Hingede ajal, talvise põõripäeva aegu, arvati hingi kodus käivat. Pereisa avas hingede ajal õhtuti toa- või saunaukse, tervitas surnud „külalisi“ auväärselt ning palus nad tuppa või sauna sööma. Vahel pandi toit ka laudile või reheparsile. Vahel kõeti isegi hingede jaoks sauna ning pereisa palus nad vihtlema. Osalt koheldi vaime nii hästi sugulustunnete pärast, osalt aga ka kartes, et vaimud muidu pahanduksid ja halba teeksid.

Surnute hingi teeniti harilikult hiites. Need olid lehtmetsa-salgad. Seal pidi leiduma tingimata suuri käharaid tammi või pärni. Hiis oli püha koht. Sinna astumine ja püha puu külge puutumine oli keelatud. Isegi marju ei tohtinud inimesed korjata maa-alalt, kuhu ulatus püha puu vari. Siiski

Hiietamm Muhumaal.

toimetati mõnikord teisiti, kui selleks mõni häda kaasa mõjus. Püüti võtta püha puu lehti kas hambavalu või mõne haiguse arstimiseks. Et loomad pühasse paika ei pääseks, ehitati sellele aed ümber, mida kutsuti ohvriaiaks. Hiisi oli palju: igal kihelkonnal, külal ja isegi taludel oli oma hiis. Siin teeniti surnute hingi ja viidi neile ohvreid. Siin püüti mitmesuguste nõiatempude kaudu selgusele jõuda, mida esivanemad soovivad või elavate huvides soovivad teha. Mõned hiitest olid väga kuulsad ja suured. Seal käis kogu ümbruskond palumas ja ohvreid toomas. Ohvriks toodi mitmesuguseid asju, näit.

osa uudseviljast, tapetud loomast jne. Uudsest toodi osa ohvriks, enne kui ise maitsema hakati. Seda tegid vanad eestlased usus, et ohver hoiab karja kiskjate loomade eest ja virgutab viljakasvu.

Ohverdamiseks olid teatavad tähtpäevad, kuid ohverdati ka siis, kui mõni haigus juhtus või kui midagi ette võeti ja sooviti selle kordaminekut. Kõige kohasemaks ohverdamis-

Ohvrikivi Toomemäel, Tartus.

ajaks lugesid meie esivanemad neljapäeva õhtut¹. Ohvreid toodi surnutele ka kodus. Iga talu õues oli uku kivi ja iga talu aidas uku vakk ohvrite jaoks. Ukuk's nimetati maja esiisa, perekonna kõige vanemat surnut, kes pidi eriti kaitsema vastavat talu.

Muistsed eestlased, nagu teisedki rahvad, uskusid, et kogu loodus on täis vaime ehk hingi. Loomadesse ja taimedesse suhtuti kui omasarnastesse olevustesse. Jahile või kalastama minnes tervitati aupaklikult metsa või jõge ning lahkudes tänati teda saagi eest. Loodusenähtuste hingi nimetati haldjateks. Haldjad liikusid vabalt ühest kohast teise. Ühed olid head, kuna teised sünnitasid ainult kurja. Et haldjaid meelitada, toodi neilegi andeid, näit. linte, raha, naiste käsitöid, viljateri, meekärgi jne. Tähtsam neist oli siiski rahaohver. Viimast töid inimesed, nagu seda lubas nende jõukus. Ühed töid

¹ Vanadel eestlastel oli neljapäev viimane nädalapäev (esmas-, teisi-, kolma- ja neljapäev).

hõberaha või hõbepreesi, teised kaapisid aga preeside või kaelarahade küljest hõbevalget. Õige suure austuse osaliseks sai äikesevihma haldjas, kes jagas põldudele kosutavat vihma. Kord nimetati teda *Pikriks*, — sellena saatis ta taevast alla tuliseid välgunooli. Vahel hüüti teda *Kõueks*, — sellena ta kärkis ja tõreles valjusti halba teinud inimestega. Hiljemini hakati teda kutsuma *Taaraks*. Samuti austati väga taeva haldjat ehk jumalat, kes oli inimeste üldine kaitsevaim. Üksikuil vaimudel olid oma kindlad nimetused ja eri ülesanded. Mardus ennustas surma tulekut. Puuk muretses piima ja võid, kuna tuli- ehk pisuhänd kandis raha, vilja ja muid aineid kokku. Nad tõid igasugust varandust neile, kelle teenistuses nad seisid.

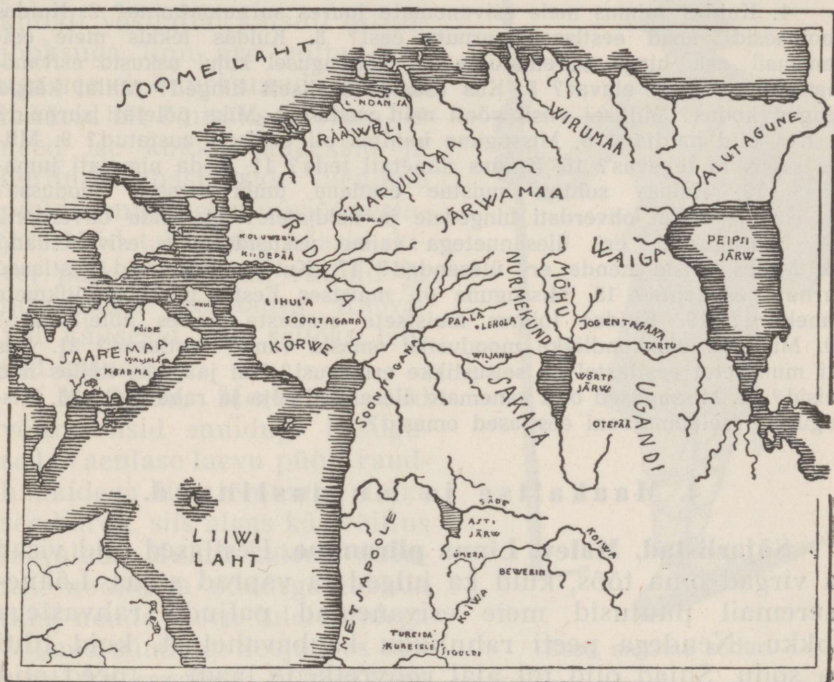
Surnute asulat nimetasid muistsed eestlased *Manalaks*. Selle asunikud, nagu arvatakse, ei moodustanud mingit surnute riiki valitseva jumalusega eesotsas, nagu teiste rahvaste juures.

Ühiselu korraldused. Vanade eestlaste ühiseluline kord oli läänepoolsete naabrite omaga võrreldes vähe arenenud. Rahvas jagunes kõigepealt perekondadeks. Võim perekonnas oli pereisa käes, kelle sõna kuulasid naine kui ka lapsed. Nooremate ja vanemate vahel valitses täielik usaldus ja lugupidamine. Suure au sees olid abielu, armastus ja truudus. Kes truudust murdis, langes kõige valjema karistuse alla — ta põletati. Lapsed kuulusid pereisa võimu alla kuni perekonnast lahkumiseni. Täiskasvanud tütreid läksid mehele ja lahkusid nii perekonnast.

Abiellumine toimus hoopis teisiti kui meie ajal. Naine kas osteti vanematelt või rööviti vägivallega, tõmmati. Tihti oli neiu kosijaga varemni kokku rääkinud, mõnikord aga ei teadnud ta tõmbamisest midagi. Siis püüdis ta röövija juurest põgeneda. Seejuures olid talle ka sugulased abiks. Minda röövitud neiu isegi relvadega tagasi tooma. Tekkisid verised kokkupõrked neiu ja noormehe poolehoidjate vahel. Esines sageli juhtusid, mil kokkupõrked lõppesid surma ja haavamistega.

Poegedae seisukord ja tulevik oli teissugune. Nad jäid isa juurde ka peale naisevõtmist ja moodustasid sel kombel ühise suurpere. Pojad perekonnaisadena olid küll vabamad ja iseseisvamad, kuid jäid siiski pereisa käsusalusteks. Üksteisele lähedal elavad perekonnad moodustasid küla. Igal külakonnal olid oma maad. Neid hariti kas ühiselt või jagati perekondade vahel ära. Külad kokku moo-

dustasid kas kihelkonna või maakonna. Nii üht kui teist valitses rahva valitud vanem. Vanemate ülesanne oli alal hoida korda ja rahu maakonnas, kohut mõista ja maa- või kihelkonda vaenlaste eest kaitseda ja naabritega lepinguid teha. Hästikorraldatud riiki tol ajal eestlastel veel polnud. Maakonnad mõnikord küll ühinesid, kuid harva. Seda juhtus

Vana-Eesti maakonnad.

ainult suuremate sõjakäikude ajal või kui maad oli tarvis kaitseda tugevama vaenlase vastu. Vapraim ja osavaim vane- maist juhatas sõja korral sõjaväge.

Eesti rahvas oli vaba ja vabadusearmastaja. Siiski pol- nud kõik eestlased üheväärsed. Oli kõrgem seisus, kuhu kuulusid vanemad, nende sugulased ja ka kaaslased. Nema- d etendasid juhtivat osa ja neil oli ka enam maid kasutada. Ka orjad polnud eestlastele võõrad. Neiks said sõjavangid. Sõjavangeks võeti mitte täiskasvanud mehi, vaid lapsi ja naisi. Need pandi osalt tööle, osalt müüdi ära, sest sel ajal oli viisiks inimesi müüa ja osta.

Eestlased olid ausad, karsked ja töökad. Vargus oli neile peaaegu võõras, lukk tundmatu. Tööd tegid nii noored kui vanad, ülemad ja alamad suure hoole ja usinusega. Antud sõnast peeti kinni, see oli püha. Kui oli tarvis oma rahva ja isamaa eest välja astuda, tehti seda täieliku kohusetruudusega. Sõdades näidati raugemata vahvust ja meelekindlust.

1. Kuidas toimus meie esivanemate juures surnumatmine? 2. Kuidas hoolitsesid vanad eestlased surnute eest? 3. Kuidas tekkis meie esivanemail usk hinge surematusse? 4. Missugusel kujul uskused esivanemad hinge edasi elavat? 5. Kus asusid tavaliselt hinged? Millal käisid hinged kodus? Millisel viisil võeti neid vastu? 6. Miks põletati surnuid? 7. Kes olid haldjad? 8. Missugune haldjas oli eriliselt austatud? 9. Milles seisis ta tegevus? 10. Kuidas nimetati teda? 11. Keda nimetati jumalaks? 12. Kuidas suhtus muistne eestlane ümbritsevasse loodusse? 13. Kus ja millal ohverdati hingedele ja haldjatele? 14. Mida ohverdati? 15. Missuguseid eri ülesannetega vaime uskused meie esivanemad? 16. Milles seisid nende eri ülesanded? 17. Kuidas nimetasid eestlased surnute asukohta? 18. Missugune oli muistses Eestis perekonnaliikmete vahekorv? 19. Kuidas toimus muistsete eestlaste juures abiellumine? 20. Milliseid ühiskondlikke moodsusi omasid vanad eestlased? 21. Kas oli muistsetel eestlastel ka seisuslikke erinevusi? Kui jaa, siis milles nad seisid? 22. Missugused olid vanemate ülesanded sõja ja rahu ajal? 23. Missuguseid iseloomujooni eestlased omasid?

4. Maakaitse ja muinaslinnad.

Sõjariistad. Malev. Linna piiramine. Eestlased olid visad ja virgad oma töös, kuid ka julged ja vaprad sõjas. Läänerememal puutusid meie esivanemad paljude rahvastega kokku. Nendega peeti rahulikku kaubavahetust, kuid tihti ka sõdu. Sõjad olid tol ajal röövretkede laadi — need olid saagi- või kättemaksu-sõjad. Neid ei peetud häbiasjaks, vaid see oli igale auks, kes teiste varandust röövis ja külasid põletas.

Sõjariistuks olid eestlasil mõõgad, odad, taprid ehk kirved, ahingid, sõjanuiad, ammud ja nooled. Kaitseks oli rattakujuline kilp. Sõjakäik võeti ette harilikult talvel, mil maa külmunud ja hõlpsam igas suunas liikuda. Hea meelega tehti seda kevade poole talve, kui lumehulgad vähenenud ja külm kahanenud. Sõjasõnum anti edasi mitmel viisil. Saadeti välja käskjalad või tehti kõrge mäekünka otsa tuli. Seepeale kogunes sõjavägi ehk maleva kindlaksmääratud kohta, mida kutsuti majaks. Siin peeti kõigepealt nõu. Oli sõda otsustatud, läks malev oma juhatajaga kiiresti teele. Malev koosnes kahest osast: jala- ja ratsaväest. Ma-

lev astus lahingusse enamasti kolmes osas, et vaenlast hõlpsamini purustada. Võitlusse mindi suure käraga: taoti vastu kilpe, kisendati jne. Seda tehti selleks, et vaenlase ridades hirmu äratada ja end julgustada. Linna või kantsi piiramisel laoti puud valli taha kokku, pisteti tuli otsa ja püüti linn põlema panna. Kui kaitsejaid oli juba küllalt väsitatud, katsuti tormijooksuga linn ära võtta. Kui aga see ei õnnestunud, katsuti müürid alt õõnsaks kaevata, et need ise kokku langeksid ja tee linna vabastaksid. Vaenlane püüdis muidugi müüriõõnestajate tööd takistada, odasid, kive, palke, põlevaid rattaid ja muud alla veeretades. Kaevajad kaitsesid end selleks tehtud katustega.

Merisõda. Merisõjas olid võitlusviisid muidugi teisugused. Vaenlase laevu püüti raudhaakidega ligi tõmmata. Läks see korda, siis algas käsivõitlus laevalael. Muidu katsuti vaenlasi noolte ja odadega tabada ning nende laevu tulelontidega põlema süüdata. Seejuures tarvitati ka kavalust. Et vastasest

kergemini jagu saada, asetati kõik raskused laeva pärasse, mille tõttu laeva nina tõusis tunduvalt kõrgemale. Kõrgemalt laevalt oli palju soodsam vaenlast tabada ja teda hävitada.

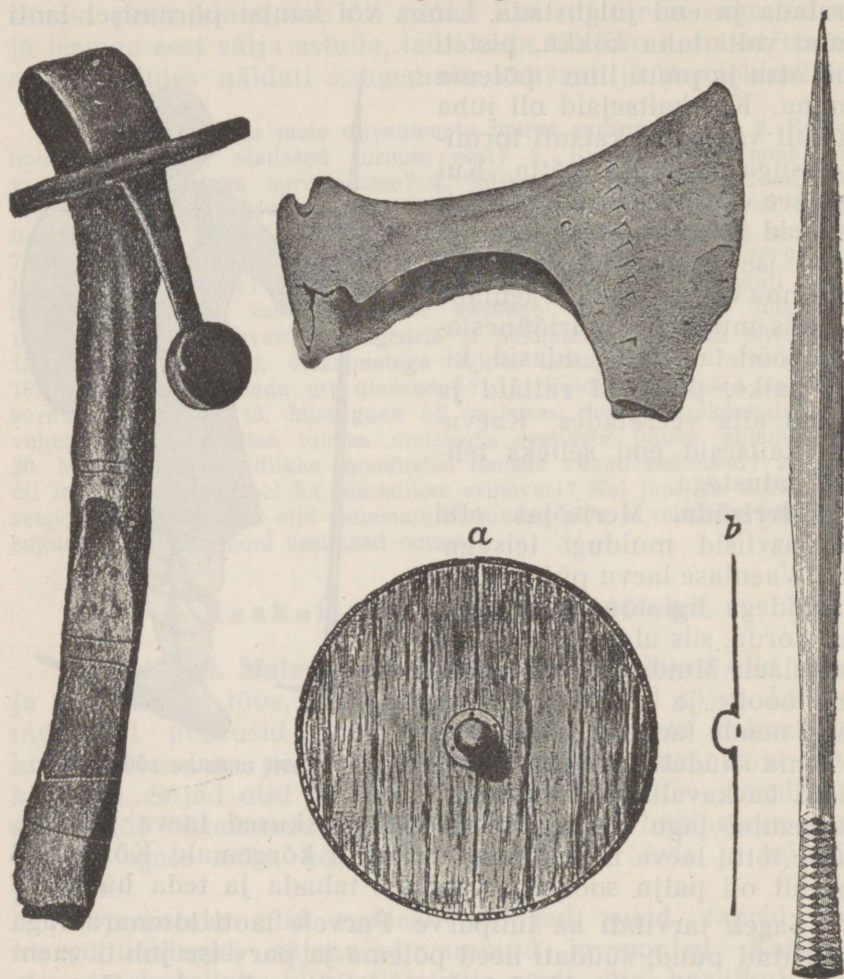
Sageli tarvitati ka tuliparve. Parvele laoti loomarasvaga määratud puud, süüdati need põlema ja parv ise juhiti vaenlase laeva juurde. Merivõitluses olid eestlased, eriti saarlased, väga visad ja julged. Võideldi viimse võimaluseni. Kaotuse korral ei andnud end keegi vangi. Kes põgeneda ei suutnud, hüppasid parema meelega merre ja läksid seega ise surma.

Maalinnad. Linnamäed. Kui vaenlane ootamata eestlaste piiridesse tungis, põgeneti varjupaika. Lihtsamaiks varjupaiguks olid metsad, soosaared, koopad jne. Sinna viidi ühes vara, mida võimalik oli kaasa võtta, nagu loomad ja vili. Tõsisemat kaitset pakkusid rahvale juba meie muinaslinnad,

Eesti muistne sõdur.

maalinnad ja linnamäed. Neid leidis igas maa- ja kihelkonnas. Esimesed ehitati peaaegu ilma looduse abita. Nende peatunnuseks on hiiglaringvall tasasel maal. Teiste

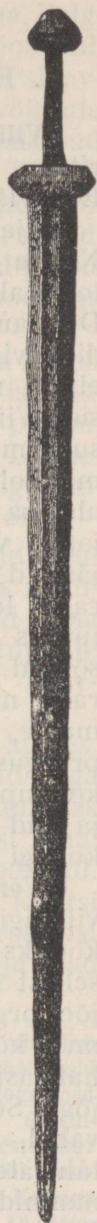
Raua-aja (noorema) relvi: ratsaniku mõök, odaots, sõjakirves ja kilp.

ehitamiseks on inimene suurel määral tarvitanud looduse abi. Linnamäed ehitati eraldiseisvale mägedele, pikemaile seljandikele, jõgedevahelisele kõrgemale maaninale, kõrge- maile soosaarile jne.

Maalinnade (Valjala, Linnuse jne.) varemed ja linna- mägede (Otepää, Lõhavere jne.) jäänused on püsinud

meie ajani. Ühed maalinnad ja linnamäed olid väiksemad, teised suuremad. Nende ehitamine nõudis palju aega ja vaeva. Linnamäge ehitades tehti kõigepealt mäeküljed järsuks. Mäe peale ehitati kividest ja mullast vall, mis oli tihti üsna kõrge ja lai. Valjala maalinna vall näiteks on 4—7 m kõrge, 20—30 m lai ja kaunis järsk. Kivide vahed täideti saviga, sest lubja tarvitamine oli veel tundmatu. Selles seisiski meie maalinnade ja linnamägede suurim puudus: vaenlasel oli kerge seesugust valli purustada ja linna ära võtta. Tihti olid vallid kahe- või kolmekordsed. Valli peale maalinnade juures ehitati ka palkidest püsttara. Kõik see ei pakkunud iga kord tõsist kaitset. Maalinnu ja linnamägesid piiras sageli sügav veega täidetud kraav, mis tegi linna piiramise tihti väga raskeks. Kõigele sellele vaatamata ei suutnud meie maalinnad kaua vastu panna sõjakunstis tugevemale vaenlasele. Kaitselinnade õued olid prügitatud. Ümber õue valli ääres seisis väikesed mätastest katustega majakesed. Nendes leidsid pagulased ühes oma varaga varju. Linna võeti kaasa kõik, mis suudeti: väärtasjad, vili, loomad jne. Tähtsaim ehitis linnas oli kaev. Neid oli vahel rohkem kui üks, sest vett pidi küllaldaselt piisama nii inimestele kui ka loomadele. Vett oli tarvis ka linna kaitsemisel. Kui vaenlane valli alla oli jõudnud ja piiramist algas, heideti vallilt alla kive, palke, põlevaid rattaid, keeva vett, tulist tõrva jne. Isesuguste kaitseabinõudena esinesid siilid — kärbisekujulised palgid —, mis piirajaile vallilt peale visati või veeretati. Samal ajal püüdsid teised tabada piirajaid odade ja nooltega. Üldiselt kaitsesid eestlased oma maalinnu väga vapralt. Meie vanad linnused olid ühtlasi majanduselu- ja halduskeskused, kust valitseti maad.

1. Missugusel ajal mindi harilikult sõjakäigule ja mispärast siis? 2. Kuidas toimus väe kogumine sõjakäiguks? 3. Loenda eestlaste relvi! 4. Mis laadi sõdu peeti tol ajal? 5. Mis tead sa eestlaste lahingukombeist ja kantsipiiramise viisist? 6. Missuguseid lahinguvõtteid tarvitasid eestlased merisõjas? 7. Miks eelistasid sinu arvates eestlased merilahingus surma vangilangemisele? 8. Missuguseid varjupaiku omasid vanad eestlased sõja puhuks? 9. Mille poolest erineb maalinn linnamäest? 10. Loenda neid takistusi, mis tuli ületada maalinna tungijal! 11. Missuguseid kaitsevõtteid tarvitasid maalinnas olijad piiramise korral?

Mõök.
(Keila
Saue
leid.)

E. Eestlaste vabadusvõitlus.

1. Eestlaste suhted naabritega. Viikingid.

Viikingid. Eestlastel oli sageli kokkupuuteid oma naabritega, küll sõdides, küll kaubeldes. Oma asendi tõttu oli Eesti läbikäimise läveks lääne ja ida vahel.

Ajastut VIII—XI sajandini iseloomustavad viikingiretked. Nende järgi nimetatakse ajastutki viikingiajaks. Nimelt elasid tol ajal germaani tõugu rahvad mitte ainult Reini, Elbe ja Doonau jõe piirkonnas, vaid ka Jüüti poolsaarel ja Skandinaavias, kus neid tuntigi normannide nime all. Siin elasid nad väikestes riikides, mis üksteisega alaliselt sõdisid. Viimaks kujunes hulga väikeste riikide asemele kolm suuremat riiki — Taani, Rootsi ja Norra (900. a.). Normannide maa oli võrdlemisi vaene ega jõudnud rahvast, mille arv alatasa kasvas, toita. Algas väljarändamine. Väljarändajate, viikingite, juhatajaiks hakkasid troonist ilma jäänud valitsejad, kes ei tahtnud tekkinud seisukorraga leppida. Välja sõideti mõnikord 300 paadiga, kusjuures igas paadis oli ligi 70 inimest. Alul kandsid välja sõidud röövretkede iseloomu, hiljemini jäid viikingid aga võõraile maile elama. Nii asusid nad elama Põhja-Prantsusmaale, Inglismaale ja Itaaliasse. Ka itta tungisid nad, aimelt praeguse Venemaa piiridesse. Eestlastel oli nendega sageli kokkupuutumisi. Nad kannatasid viikingite röövretkede all ja olid ajutiselt ka maksualused. Püsivalt ei olnud aga Eesti kunagi viikingite võimu all.

Venelased. XI s. keskel tuleb toime tähtis sündmus viikingite tegevuses: Vene riigi rajamine. Slaavi rahva algkoduks loetakse Karpaatide piirkonnas olevaid maid. Osa sellest rahvast (praegused venelased) rändasid suure Dnepri jõe orgu, kus leidis palju viljakandvat maad. Põlluharimise kõrval teotsesid nad ka kaluritena ja küttijatena. Varsti hakkasid nad hoogsalt kauplema, mida soodustas suur Dnepri jõgi. See oli tähtsam kaubatee Läänemere ja Musta mere vahel, mille äärde tekkisid linnad. Mõned neist arenesid tähtsateks kaubanduslinnadeks. Slaavlased kauplesid normannidega, araablastega ja Bütsantsi (Ida-Rooma) riigiga. Dnepri jõe piirkonnast tungisid slaavlased põhja ja kirde poole, asudes elama Ilmjärve ja Volga ülemjooksu piirkonda, Ühis-Soome rahvaste maadele. Siia asusid ka normannid ehk varjaagid elama kas kaupmeestena või kaupmeeste kaitse-

vägedena. Suuremad varjaagide asundused olid Laadoga, Valgjärve ja Ilmjärve rannamail ning Volga ja Dnepri ülemjooksul.

Nähes, et suguharudena elavad ühissoomlased ja slaavlased olid nõrgad, püüdsid varjaagid nende maades võimule pääseda. Nii asutasid nad kolm vürstiriiki: Rjurik asunud valitsema Novgorodi (862), Sineus Valgjärvele ja Truvor Irboskasse. Neljanda riigi asutanud Askold ja Dyr Kiievisse. Rjuriku järeletulija asus Kiievi ja alistas paljud slaavi rahvad. Nii kujunes suur Vene vürstiriik Russ¹, mille pealinnaks oli Kiiev. Sellega taandus Vene riigi keskus lõuna poole ja muutus eestlastele vähem kardetavaks.

Sõja- ja kaubaretki üritasid eestlaste alale norra ja rootsi viikingid. Eestlased suutsid siiski säilitada oma iseseisvuse. Nad ei leppinud ainult enesekaitsega kodumaa pinnal, vaid hakkasid ikka sagedamini ise retki ette võtma Läänemere rannikule. Eestlaste retked kestavad XIII saj. alguseni. Seda aega on hakatud nimetama eestlaste viikingiajaks.

Eesti viikingid. Eestlaste viikingiretked suundusid peamiselt Venesse, Taani ja Rootsi. Eestlaste idapoolseiks naabreiks olid väikesed Vene vürstiriigid. Need püüdsid oma piire laiendada Eesti alale, aga leidsid siin tugeva vastupanu. Igale sõjakäigule järgnes Eesti poolt vastulööök — röövretk venelaste alale.

Palju aktiivsemalt teotsesid aga Eesti viikingid läänes. Siin võtsid retkedest osa peamiselt saarlased. Nad olid väga hädaohtlikud Taani rannikule. Kord pidi Taani kuningas neile terve oma laevastiku vastu saatma, et neid tagasi lüüa.

Rohkesti sai ka Rootsi kannatada eestlaste retkede all. 1187 hävitasid eestlased ühes kurelastega tähtsama Rootsi kaubalinna Sigtuna. Linn tehti maatasa ja suuri varandusi viidi kaasa. Siitpeale kasvas eestlaste mõju merel ja nad olid Läänemere peremeesteks saamas.

1. Kus elasid keskajal germaani tõugu rahvad? 2. Kuidas nimetati Skandinaavia ja Jüüti poolsaarel elutsevaid germaanlasi? 3. Miks hakkasid viikingid välja sõitma ja kuhu? 4. Kus elasid slaavlased ja millega nad teotsesid? 5. Kus asusid viikingite tähtsamad asukohad Venemaal? 6. Kuidas ja millal asutasid kolm viikingi vürsti Venemaale suuremaid vürstiriike? 7. Kuidas tekkis Vene suurvürstiriik? 8. Miks polnud suur Vene riik eestlastele kardetav? 9. Kuidas tasusid eestlased venelastele? 10. Kellega oli eestlastel kokkupõrkeid? 11. Kuhu suunasid nad oma retked? 12. Misesugused tagajärjed olid eestlaste retkedel?

¹ Soome sugu rahvad kutsusid normanne ruotsilasteks, slaavlased aga russideks. Seepärast hakatigi uut riiki kutsuma Russiks.

2. Sakslased ilmuvad liivlaste maale.

Saksa kaupmehed. Esimesed piiskopid. Sakslased, nagu mõned teisedki rahvad, tungisid ida poole, mida põhjustasid rahvaarvu kasvamine ja ka kaubaturgude otsimine. Uut hoogu võttis väljarändamine XII ja XIII sajandil, nimelt slaavlaste maadesse Läänemere lõunaranniku piirkonnas. Asja etteotsa astusid võitlushimulised rüütlid ja ka vürstid. Slaavlased suruti kehvematesse kohtadesse ja vabaksjäänud maa läks saksa asunikkude kätte. Aegade jooksul slaavlased kaotasid oma vabaduse täielikult. Nad langesid pärisorjusse ja saksastusid.

Läänemeri pakkus sakslastele häid võimalusi kaubitsemiseks. Põhja-Saksamaale tekkis rida tähtsaid kaubalinnu. Need löid kuulsa „Hansa lepingu“ ja võtsid kogu Läänemere oma võimusesse, sattudes kaubitsemise alal vastuollu Skandinaavia riikidega. Normannide kaubateeks oli Läänemeri, Neeva jõgi, Laadoga ja Ilmjärv. Viimaselt mindi Volga ja ka Dnepri ülemjooksule. Volga jõge mööda liiguti Kaasani linnani, kus kaupu vahetati araablatega. Samu kaubateid hakkasid tarvitama ka sakslased, kelle kätte läks XII sajandist peale kaubandus Läänemerel. Tõsiselt hädaohtlikuks saidki meie esivanemaile lääne poolt ilmuvad sakslased.

Nad olid meie esivanemaist ees nii sõjakunstis kui ka hariduses. Linnades võis leida juba korralikke koole. Seal õitsesid ka käsitöö ja kaubandus. Tähtsaks keskpunktiks oli Ojamaa saar oma kuulsa Visby linnaga. Kaubanduse soodustamiseks vajati lühemat teed, mis ka leiti.

Niisuguseks teeks oli kohane Liivi (Riia) laht ja Väina jõgi, mida varem tundsid ka normannid. Arvatakse, et sakslased algasid kaubitsemist siin XII sajandi teisel poolel. Nad ilmusid tihti liivlaste juurde kaupa müüma ning ostma. Liivlased ostsid neilt soola, relvi, riidet ja ehtesaju, müüsid nahku, mett, vaha ja ka vilja. Kaupmeestele järgnesid varsti vaimulikud Rooma paavsti ja Saksamaa kõrgemate vaimulikkude toetusel. Breemeni linna peapiiskop saatiski kaupmeestega kaasa munk Meinhardi, kes siin ristiuskus pidi kuulutama. Meinhard ostis Ükskülas tüki maad ja ehitas sinna kiriku, hiljemini ka kivikantsi. Ta tööol oli esialgu edu. Paljud liivlased võtsid ristiusu vastu, nende hulgas ka vanem Kaupo. Oma eduka töö eest ülendati Meinhard liivlaste piiskopiks.

Hea vahekord usukuulutajate ja liivlaste vahel ei kestnud kuigi kaua. Liivlased teadsid väga hästi, et vaimulikud

tulid nende maale omakasu pärast. Nad toimisid ühiselt saksa kaupmeestega, kel olid suured kaubakontorid Visbys Ojamaal. Viimaks pidi Meinhard Rooma paavsti poole pöörduma ja temalt abi paluma, mida ka lubati. Paavst lubas kõigile neile patud andeks anda, kes Liivimaa paganate vastu ristasõtta lähevad. Enne kui ristasõdijad jõudsid Lääne-meremaile, suri aga Meinhard. Tema järeletulijal Bertholdil oli veel vähem õnne. Ta tuli Liivimaale ristasõdijatega, kuid langes varsti lahingus ühe liivlase käe läbi.

Piiskop Albert. Mõõgavendade ordu. Liivlased alistuvad. Kolmandaks Liivimaa piiskopiks sai Albert. Ta oli osav ja kaval mees, raudse tahtjõuga ja kindla iseloomuga. Albertil oli täiesti selge, et pole võimalik sihile jõuda sõjalise jõuta. Tema oligi see, kes liivlastele, eestlastele ja lätlastele ristiusu peale sundis, nad orjastas ja oma poliitikaga aluse pani sakslaste võimule meie maal. Aastal 1200 ilmus Albert ristasõdijatega ja vaprate ning osavate rüütlitega Väina jõe suudmesse. Üksküla kantsist leidis ta veel mõned vaimulikud vennad, kes siin Meinhardi ajast saadik elasid. Liivlased aimasid paha ning olid nende vastu täis umbusaldust ja väga vaenlikud.

Liivlaste vaenlikkus sundis sakslasi kindlat toetuspunkti ehitama. Aastal 1201 asutas Albert Väina jõe kaldale Riia linna. Riia linnal oli kaks ülesannet. Ta pidi olema sakslastele kindlaks asupaigaks ja toetuspunktiks võimu maksmapanekul ja paganausulistele ristiusu levitamisel. Teiseks pidi uus linn saama suureks kaubalinnaks, mis piiskopile ja teistele kristlastele annab häid sissetulekuid. Kõigepealt ehitati piiskopiloss. Lossi külje all tekkisid varsti kaupmeeste ja käsitöölise majakesed. Kaupmehed ja käsitöölised tulid sinna Saksamaalt osalt vabatahtlikult, osalt kutse peale. Ehitati ka tore peakirik, kus piiskop jumalateenistust pidas. Et sakslaste elu kodupaigas oleks hästi kaitstud, ehitati linnale kõrge müür ümber.

Selle käputäie ristasõdijate jõud, kes kaasa tulid piiskopiga, oli väga nõrk, et alistada liivlasi ja teisi rahvaid. Pealegi oli ristasõdijail viisiks üürikest aega siin viibida. Nad olid harilikult ühe suve ja pöördusid selle järel kodumaale tagasi. Piiskop Albert taipas, et väga tarvilik on alaline sõjavägi, kes aitaks kindlustada sakslaste võimu Liivimaa. Ta asutaski 1202. a. sõjameeste ühingu Mõõgavendade ordu nime all.

Orduvennad polnud harilikud, vaid vaimulikud rüütlid. Igaüks neist andis tötutuse, et ta ei abiellu, sõnakuulelikuks jääb ja paganate vastu võitleb. Nad kandsid valget mantlit, mille õla kohale õmmeldi punane rist ja selle alla mõök. Need olid orduvendade välised tunnused.

Ordurüütlike ja ristisõdijate abil alustaski piiskop Albert järjekindlat võitlust kõigepealt liivlaste ja lätlastega. Ristisõdijaist ja ordurüütlikest polnud puudu. Kõik, kes end ei viitsinud elatada korraliku tööga, nagu igasugused õnneotsijad, sageli ka kurjategijad (tulesüütajad, mõrtsukad ja muud), tungisid Liivisse. Nad vabastati karistusest, kui lubasid paganate vastu minna võitlema. Paganate vastu võideldes ja nende vara riisudes oli kerge üleõõ rikkaks saada.

Võrdlemisi ruttu vallutati liivlaste maa. Lätlased alistusid peaaegu ilma võitluseta. Võidetud liivlased ja lätlased olid siit peale kohustatud ühes sakslastega eestlaste vastu võitlema.

1. Miks hakkasid ka sakslased itta tungima? 2. Millal läks kaubitsemine Läänemerel peamiselt nende kätte? 3. Mispärast olid sakslased eestlastele senistest vastastest hädaohtlikumad? 4. Miks hakkasid sakslased ilmuma Väina jõe suudmesse? 5. Kes olid esimesed Liivi piiskopid? Missuguseid tagajärgi andis nende töö? 6. Millal ilmus kolmas piiskop Liivimaale? Kes ta oli? 7. Miks asutas Albert Riia linna? 8. Milleks oli ordu asutamine vajalik? 9. Kellest moodustus ordurüütelkond? 10. Mille poolest erines vaimulik rüütel ilmlikust? 11. Kas käis sinu arvates vaesuse tötutus ainult ordurüütli või ka ordu kui ühingu kohta? 12. Millega põhjendad oma arvamust? 13. Missugused rahvad alistusid sakslastele varsti? Mispärast?

3. Eestlaste vabadusvõitlus.

Otepää maalinna hävitamine. Eestlaste alistamine nõudis palju aega, sest nad olid naabritest vapramad ja sõjakamad. Võitlus algas 1208. a., mil sakslased tungisid Otepää maalinna kallale. Kants oli ehitatud kõrgele mäekünkale. Kivist ja mullast vall, millele oli ehitatud veel palkidest püsttara, andis nii mõnigi kord head kaitset seesolijaile. Sakslastel oli aga tarvitada rida sõjariistu, nagu müürilõhkumis- ja kiviheitemasinad ja piiramistornid, mida eestlased tol ajal veel ei tundnud. Hõlpsa vaevaga võeti eestlaste kants ära ja pisteti põlema. Selle järel rüüstati ümbruskonda ja mindi riisutud varaga ja sõjavangidega tagasi. Sellele sõjakäigule järgnesid teised. Eestlased ei jätnud kätte tasumata.

Ümera lahing. A. 1210 asusid eestlased suure väega teele ja piirasid Võnnu kantsi ümber. Veeti hulk puid kantsi ette

kokku ja pisteti need põlema, püüdes tuld ja suitsu kantsi juhtida, et sundida seesolijaid alistuma. Puud metsas kisti juurtega välja, seati need kantsi juurde püsti ja kinnitati tugevasti üksteise külge, et nende varjus kantsi kaitsejaid nooltega tabada. Kui juba mitu päeva piiramistööd oli tehtud ja kants langemas, ilmusid ordurüütlid, lätlased ja Kaupo liivlastega. Eestlastel ei jäänud muud üle kui põgeneda. Nad liikusid üle Koiva Ümera jõe suunas. Seal saatsid vaenlased salakuulajad välja, et nad järele vaataksid, kus eestlased on ja mis nad teevad. Luuresalk teatas, eestlased põgenevat üle Ümera. Nüüd tõttasid rüütlid ühes teistega Ümera poole, ilma et oleksid teadnud, kus asub eestlaste malev. Eestlased olid enda metsa ära peitnud ja tungisid siit vaenlastele ootamatult peale. Varsti langesid mitmed rüütlid ja Kaupo poeg, kuna teistest said paljud haavata. Kui liivlased seda nägid, pöördusid nad kohe põgenema ja jätsid sakslased üksinda. Ka need pidid taganema. Eestlased ajasid ratsa nii sakslastele kui ka lätlastele järele, löid neist paljud maha ning võtsid vange. Sõjavangele raiuti ristiusu pilkeks ristid selga. Nii lõppes Ümera lahing eestlaste täielise võiduga. Nad tulid võidurõõmsalt tagasi ja töotasid ühiselt, kui „üks süda ja üks hing“ vaenlase vastu sõdida. Lätlased ja liivlased olid aga väga kurvad, et nemad kui ristiinimesed ikkagi paganatelt lüüa saanud.

Vastastikused rööv- ja sõjaretked kestsid edasi, riisuti karju ja rööviti muud varandust. Neil sõjakäigel osutasid iseäranis suurt julgust sakalased ja ugalased.

Viljandi langemine. Pinnuks silmas oli sakslastele vaprate sakalaste kants Viljandi. Selle vastu algatataksegi 1211. a. suurem sõjakäik. Kants oli hästi kindlustatud ja sakslased piirasid seda mitu päeva. Piiramisest võtsid osa ka liivlased ja lätlased. Ümberkaudselt maalt olid sakslased võtnud hulga vange. Nad ähvardasid need tappa, kui kantsi kaitsejad ei alistu ja end ristida ei lase. Eestlased ei tahtnud viimastest teadagi. „Aga nemad (eestlased) põlgasid Jumalat ja kristlase nime üldse kuulmast, ähvardasid rohkem sõjaga, hooplesid kantsi ülemisel äärel ja pilkasid oma kisaga teotades sõjaväge.“ Siis tapsidki sakslased piiratute silma all kõik vangid. Piirajad ehtasid tormikatuse ning püüdsid sellelt kantsi tungida. Kord oleks see neil peaaegu õnnestunud. Samuti tegi kantsis olijaile palju kahju piirajate kiviheitemasin. „Sakslased seavad masina üles, millega nad ööd ja päevad kive visates purustavad kindlustatud kohad ja tapavad kantsis

inimesi ja loomi lugematul arvul, sest et eestlased kunagi sellesarnast polnud näinud ega oma maju säärase hoopide vastu polnud kindlustanud.“ Palju kaitsejaid langes, aga ellujäänud püüdsid vaprasti võitlust jätkata. Et kantsis oli aga palju langenuid ja haavatuid ning veest tuli suur puudus, siis lubasid eestlased lõppeks ristiusu vastu võtta. Nüüd läksid vanemad kantsist välja ja lasksid preestrid linna tulla, kes kõik majad ja kantsi, mehed ja naised pühitsetud veega piserdasid. Vaevalt said sakslased sellega toime, kui nad kiiresti tagasi pöördusid. Nad kartsid Lembitu vägede tulekut.

Lembitu. Kolme maleva manööver. Nii lubasid eestlased häda sunnil ristiusu vastu võtta. See ei võinud aga lõsist rahu tähendada. Varsti läksid eestlased kuulsa Sakalamaa vanema Lembitu juhatusel sakslastele ja nende abilistele kätte maksma. Lembitu oli mees, kes tekkinud seisukorrast õieti aru sai. Temale oli selge, et ühes ristiusu vastuvõtmi-segā rahvas vabaduse kaotab ja võõra vaenliku rahva ikke alla langeb. Samal, 1211. a. liigubki Lembitu vägi lõuna poole. Sellest sõjaretkest võtsid osa sakalased ja ugalased, ridalased ja saarlased.

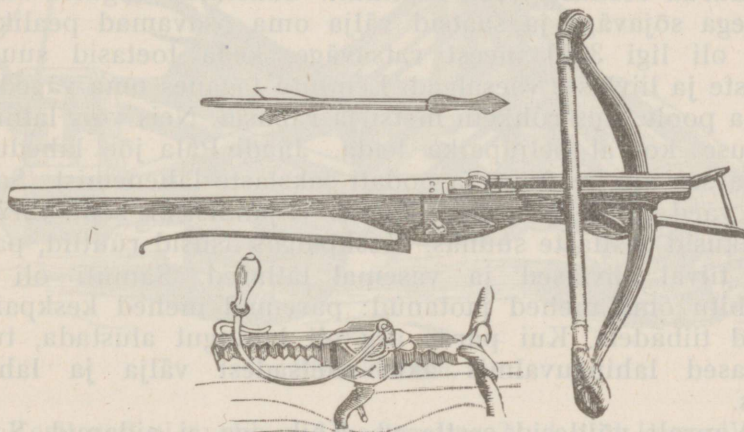
Jõudes üle praeguse Säde jõe, hävitasid sakalased ühes oma ustavate kaaslastega ugalastega seal oleva ristiusu-kiriku. See rahaldas eestlasi vähe. Selle järel käisid nad külast külla ja viisid kaasa hulga kariloomi, hobuseid ja muud vara. Naised ja lapsed võeti vangī, mehed aga surmati. Nii olid toiminud korduvalt ka sakslased ja lätlased. Saarlased ja ridalased kimbutasid liivlasi, kellele sakslased ei suutnud seekord abi anda. Saarlased ilmusid oma laevadega Koiva jõe kaudu liivlaste vanema Kaupo kantsi Turaida alla ja laastasid seal ümbruskonda, võttes kaasa hulga sõjasaaki ja viies vangī naise ja lapsi. Vähestel õnnestus Riiga põgeneda. Nii said sakslaste abilised hirmsasti lüüa. Eestlaste edukas sõjategevus ei saanud aga kuigi kaua kesta, sest varsti ilmusid vaenlaste suured abiväed Saksamaalt.

Vastastikused sõdimised kestsid edasi. Rängalt said kannatada nii ühed kui teised. Samal ajal puhkes maal katk, mis tegi kohutavat hävitustööd. See raskendas sõjategevust, eriti aga ugalaste olukorda, sest siin oli taudi hävitus kõige suurem.

Vahepeal tehti rahu 3 aasta peale (1212–1215), mille järel Sakala pidi sakslaste ülevõimu tunnustama ja ristiusu lubama vastu võtta. Juba enne rahuaja lõppu tungisid sakslased eestlaste maale, Sakalasse, ja piirasid Lembitu Leole kantsi ümber. Viimane asetses keset sood ja oli küllaldaselt

tugev. Kahjuks oli seekord Leole kantsis vähe kaitseväge. Piirajad vedasid valli juurde suure hulga puid ja süütasid need põlema. Tuli ulatus juba üle valli. Seisund oli äärmiselt raske, ja Lembitu ühes teistega lubas end ristida lasta. Selle järel tungisid sakslased ühes oma abiliste lätlastega kantsi, võtsid kõik kaitsejate vara ja rikkuse kaasa ning jägasid saagi omavahel ära.

Sündmus pani eestlased kihama. Peeti nõu, mis teha. Arvati kõige kohasemaks suurem sõjakäik ette võtta ja kolme malevaga korruga peale tungida, et vaenlast hävitada. Kevadel 1215. a. liikus kolm eesti malevat lõuna

Amb ja nool.

poole: saarlased pidid Riia ümber piirama ja Väina sadama kinni panema, ridalased Turaida liivlastele ja sakalased ühes ugalastega lätlastele peale tungima. Sõjakäik oli küll väga hästi mõeldud, kuid vaenlast hävitada siiski ei jõutud. Saarlased pidid Riia alt, kus nad kividega täidetud laevu, paate ja kaste jõesuudme sulgemiseks põhja lasksid, kiiresti lahkuma, sest uued ristisõdijate salgad jõudsid kohale ja sundisid nad põgenema. Ridalased, kes liivlastega sõdisid ja nende maad laastasid, pöördusid saarlaste põgenemist kuuldes tagasi omale maale. Kõige enam said kannatada lätlased ja nende maa. Püüti kõik paha, mis lätlased kunagi teinud, kätte maksta. Vaenlased ei jäänud vastust võlgu. Nad võtsid rea rõõv- ja sõjaretki ette, et eestlasi nõrgestada ja nende maad alla heita.

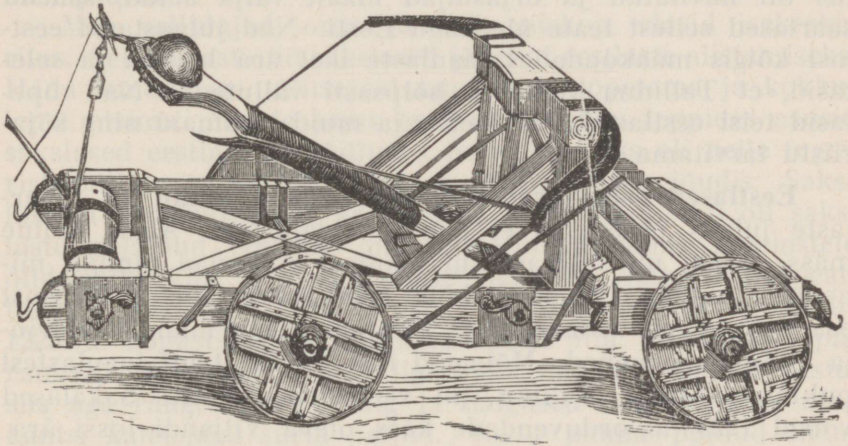
Madisepäeva lahing. Pikapeale laastati maa, kurnati rahvas. Rahulik töö ja kaubitsemine halvati. Kõige enam kannatas Lõuna-Eesti, Sakala ja Ugandi. Ikka enam ja enam tunti, et tarvis on maad vaenlasist vabastada ning need tagasi paisata mere taha.

Asja etteotsa astus Lembitu. Ta sõitis maakonnast maakonda ja kutsus kogu rahvast otsustavale võitlusele sakslastega. Võidu kindlustamiseks paluti abi venelastelt ja saadeti neile suuri kingitusi. Venelaste abi aga jäi hiljaks. Eestlaste malev, 6000 meest suur, kogunes Viljandi lähedale. Ka sakslased valmistusid otsustavaks löögiks. Nende sihiks oli murda eestlaste jõud lõplikult. Sakslased kogusid suure hoolega sõjaväge ja saatsid välja oma osavamad pealikud. Neil oli ligi 3000 meest ratsaväge, keda toetasid suured lätlaste ja liivlaste väesalgad. Lembitu taganes oma vägedega põhja poole, kus rohkem metsi ja rabasid. Neis võis lahingu kaotuse korral peljupaika leida. Jäädi Pala jõe lähedusse metsa servale peatuma ja oodati sakslaste lähenemist. Sakslaste väed lahkusid lahingu korras Viljandist 21. sept. 1217. a. ja liikusid eestlaste suunas. Keskpäigas asusid rüütlid, paremal tiival liivlased ja vasemal lätlased. Samuti oli ka Lembitu oma mehed jaotanud: paremad mehed keskpäika, teised tiibadele. Kui paras aeg oli lahingut alustada, tulid eestlased lahinguvalmis äkki metsadest välja ja lahing algas.

Vapralt võitlesid eestlased. Kõik aga ei aidanud. Sakslaste parem sõjakunst murdis nende jõu. Pealegi langes keset ägedat lahingut Lembitu, eestlaste osavaim väejuht ja rahvavanem. Langes ka mitu teist eesti vanemat. Oma vanemate, eriti aga Lembitu langemist nähes kaotasid eestlased julguse. Nad taganesid, jättes lahinguväljale ligi 1000 surnukeha. Vaenlaste kätte langes umbes 2000 hobust, palju sõjariistu ja muud saaki. Kõik röövitud vara jagati võitjate vahel ühetasaselt. Paar päeva hiljemini, kui võitjad olid tublisti rüüstanud ja põletanud, palusid eestlased rahu. Nii lõppes kuulus Madisepäeva lahing 21. sept. 1217. a. eestlaste suure kaotusega. Eestlaste võim polnud sellega aga veel murtud.

Taanlaste ilmumine. Tallinna asutamine. Vallutatud maakonnad ootasid head juhust võõra võimu kukutamiseks, sest et Ugandi, Saare- ja Virumaa ning teised veel olid võitmata. Piiskop Albert teadis väga hästi, et ta ei suuda oma jõududega eestlasi alistada. Pealegi polnud tal enam

nii kerge läänest ristsõdijaid saada. Seepärast pöördus ta Taani kuninga poole ja palus sellelt toetust. Kuningas Waldemar II lubas abi anda, nõudis aga, et kõik taanlaste poolt siin võidetud maad jääksid Taani riigile. Piiskop Albert pidi selle nõudmisega leppima, sest abi oli tingimata tarvis. 1219. a. tuli Taani kuningas suure sõjalaevastikuga Eesti randa „Kalevi kalmu“, maalinn Lindanisa kohal ja asus selle piiramisele.

Kiviheitmasin.

Eestlased ei avaldanud vastupanu. Nad olid koguni väga sõbralikud taanlaste vastu. See aga osutus eestlaste kavalaks võtteks. Nad tahtsid aega võita oma sõjajõudude kogumiseks. Mõni päev hiljem ründasid nad ootamatult Taani laagrit. Eestlased sunniti aga taganema — nad kaotasid üle tuhande mehe. Eesti maalinn võeti üsna kerge vaevaga ära, lõhuti maha ja ehitati „Taani linn“, Tallinn, asemele. Tallinn oli taanlaste kindlaks toetuspunktiks. Siit püüdsid nad oma võimu eestlaste üle maksma panna. Taanlased pörkasid aga seejuures sakslastega kokku, kes põhja poole tungisid. Nii tekkis taanlaste ja sakslaste vahel äge tüli. Viimaks jõudsid taanlased siiski nii kaugele, et neile sai Tallinn ühes Harju- ja Virumaaga.

Rootslaste ilmumine ja nende vägede hävitamine. Viimaks ilmusid ka rootslased Läänemaad võitma ja rahvast ristima. Vabad ja julged saarlased, kes sellest said kuulda, tulid 1220. a. suure sõjaväega ja purustasid rootsi väesalga täielikult. See sündmus julgustas ka teisi eestlasi. Järgmisel

aastal läksid saarlased, harjulased ja virulased Tallinna alla ning piirasid seda ligi 2 nädalat. Kantsi vallutamiseks ei jätkunud neil siiski jõudu. 1222. a. võttis Taani kuningas sõjakäigu ette Saaremaale, et saarlastele kätte maksta. Ta laskis siia kindluse chitada. Selle lõhkusid aga saarlased mõne kuu pärast maha, kusjuures ei jäetud kivi kivi peale. Kantsi ründamisel tarvitasid saarlased juba kiviheite- ja muid masinaid. Neid õppisid nad tundma varbolastelt. Kui kindlus oli hävitatud ja orjastajad maalt välja aetud, saatsid saarlased sellest teate üle kogu Eesti. Nad julgustasid eestlasi kõigis maakondades taanlaste iket ära heitma ja selatasid, et Tallinna võidavat hõlpsasti vallutada. Nad õpetasid teisi eestlasi ka kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu tarvitama.

Eestlased vabastavad oma maa võõra võimu alt. Saarlaste julgus ja õpetus ei jäänud tagajärjeta. Algas üldine mäss. Püüti nii sakslasi kui taanlasi kodumaa pinnalt minema kihutada. Peaaegu kõik maakonnad võtsid mässust osa. Kõigepealt astusid välja rõhujate vastu mandril Harju ja Läänemaa mehed. Mõlemad maakonnad tehti taanlastest puhtaks. Ainult Tallinn jäi veel nende kätte. Sakalased võtsid 1223. a. orduvendade käes oleva Viljandi lossi ära. Kõik sakslased lossis ja kirikus, kus parajasti jumalateenistust peeti, võeti kinni ja surmati. Nende raha, hobused ja muu vara jagati omavahel. Samal päeval saatsid sakalased teate sündmusest Otepäasse ja soovitasid seal samuti teha. Nad saatsid võidulähena oma verised mõõgad tartlastele, et neidki julgustada võitlusele. Võidusõnumid võeti Tartus ja kogu Ugandis suure rõõmuga vastu. Algas orjastajate hävitamine. Nad surmati või seoti kinni, kuna raha ja muu vara omavahel ära jagati. Kes orduvendadest, preestritest ja muist vaimulikest ning kaupmeestest ellu jäid, põgenesid. Nii oli kogu eestlaste maa jälle vaba ja igal pool pandi endised olud maksma. Võitjad pesid endid, oma maju ning kantse veega ning küürisid luuaga, et ristiusust jälgegi järele ei jääks. Ka kaevasid nad omaste surnukehad, mis kirikuaedadesse olid maetud, haudadest välja ja põletasid need oma endise paganliku kombe järgi. Saadikute kaudu lasti sakslastele Riias öelda, et eestlased ristiusku enam vastu ei võta ja nii kaua vastu panevad, „kuni nende maal veel ainuski aastavanune või küünrapikkune poisike järele on jäänud“.

Vabadusvõitluse lõpp. Viljandi ja Tartu langemine.

Eestlaste võidurõõm ja vabadus ei kestnud kaua. Sakslased valmistasid uut sõjakäiku. Ka eestlased tegid ettevalmistusi ja kutsusid venelasi appi. Neile saadeti osa sakslastelt saadud saagist. Appitulnud vene sõjaväed paigutati Tartu, Otepäässe ja Viljandisse. Kindlustati hoolega kantse ja õpiti usinasti tarvitama kiviheitemasinaid ja muid sõjariistu. Neid olid eestlased ordurüütlitelt palju saagiks saanud. Ka tehti uusi juurde.

Maa vallutajad, ordu ja Riia piiskop, elasid isekeskis riisus. Sellepärast olid sakslased jõuetud eestlaste alistamiseks. Häda sundis aga tülitsejaid oma riidu lõpetama ja kokkulepet otsima. Maade asjus omavahel kokku leppides asusid sakslased eestlastega võitlusse. Suureks abiks oli neile tugev ristisõdijate parv, mis 1223. a. meie maale jõudis. Sakslastega võitlesid kaasa ka lätlased ja liivlased. Nii oli sakslaste sõjajõud eestlaste omast palju tugevam. Eestlastele olid abiks küll venelased, kuid neid oli vähe. Kõigepealt tungisid sakslased Sakalamaale. Nende suur sõjavägi ilmus 1223. a. augustikuul Viljandi kantsi alla. Algas selle piiramine. Sakalased panid ligi kaks nädalat vapralt vastu, siis aga rauges jõud. Nälg ja haigused võtsid maad, ning kantsi kaitsejaist surid paljud. Vastu panna polnud enam mõtet. Nii pidid julged sakalased oma kantsi sakslastele andma ja ristiisu vastu võtma. Alles nüüd ilmusid suuremad vene väed, kuid oli hilja. Pealegi ei alanud nad võitlust otseteed sakslastega, vaid asusid ühes saarlaste, järvalaste ja virulastega Tallinna piirama. Viimane oli hästi kindlustatud ning selle vallutamine äpardus. Olles siin-seal ümbrust rüüstanud, pöördusid vene väed koju tagasi. Ainult Tartut jäi 200-meheline väesalk kaitsema.

Niipea kui vene väed lahkusid, tungisid sakslased Ugandisse ja asusid 15. augustil 1224. a. Tartu piiramisele. Nad olid selleks ajaks Saksamaalt veel uut ristiväge juurde saanud. Tartu tagasivõtmise nõudis sakslastelt palju vaeva. Kants oli hästi kindlustatud ja asus kõrgel Taara mäel. Kaitsejad panid mehiselt vastu. Siia oli kogunenud tervest Eestist ellujäänud vapramad mehed, et „viimase vere tilgani“ kaitseada oma ainustki ülejäänud vabadusepaika. Pealegi oli loota suuremate vene vägede tulekut. Vene abi jäi ka seekord hiljaks. Sakslased võtsid tarvitusele kõik paremad piiramisabinõud: piiramistorn, siilid, ammud jne. Kantsikraav täideti ja siis hakati torni üle kraavi linnamäele

lähemale nihutama. Piirajad kaevasid õöd ja päevad, et osa mäge kõrvaldada ja torni linnamüürini lükata. Samal ajal töötasid kiviheite- ja muud masinad ning viskasid linna tulist rauda ja tulekatlaid, mis põlevate ainetega olid täidetud. Usinasti töötasid ka linna kaitsejad. Nad valmistasid samuti kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu. Eesti kütid surmasid ambude ja vibupüssidega palju sakslasi. Viimaks süütasid eestlased kantsi suure tule ja tegid augu kindlusemüüri. Selle kaudu veeretasi nad tulega täidetud rattaid alla, et nii torni põlema süüdata. Sakslased aga ajasid tule laiali, lõid rattad puruks ja päästsid torni sel teel lekidest. Nii sõditi järgemööda hulk päevi. Viimaks otsustasid sakslased torni joosta, lubades suurt tasu vallile ronijaile. Tormijooks algas. Eestlaste ja venelaste mehisest vastupanekust hoolimata pääsesid siiski mõned ordurüütlid mööda tormiredelit vallile. Teised tungisid aga kantsi läbi augu, mille kaudu kaitsejad olid tulirattaid alla veeretanud. Kui sakslasi juba küllalt kantsi oli tulnud, järgnesid neile lätlased ja liivlased, kes ka siin kaasa võitlesid. Nüüd algas verine võitlus. Ligi 1000 eestlast ja 200 venelast tapeti maha. Ei antud armu ka naistele ega lastele. Linn ise riisuti paljaks ja pisteti viimaks põlema. Ainult ühele venelasele jäeti elu. Temale anti tubli hobune ja sõjamunder ning saadeti oma vürstile sündmusest teatama.

Tartu langemisega läks Eesti mandril võim täiesti sakslaste kätte. Linnad ja külad olid rusuhunnikuiks tehtud ning kogu maa laastatud. Maa oli rahvast lage ja vastuhakkamist polnud enam karta.

Saarlaste alistamine. Vabad olid veel ainult saarlased. Neid lahutas meri mandrist ning sakslastel polnud hõlpus sinna tungida. Pealegi olid saarlased julged sõja- ja merimehed. Siiski tuli järg ka nende kätte. Tarvis oli ka saarlaste võim murda ja kaubitsemine merel täielikult enese kätte saada. 1227. a. jaanuarikuul, mil kare külm kattis väina paksu jääga, liikus suur saksa sõjavägi Pärnu alt üle mere. Sellest sõjakäigust võtsid osa peale sakslaste ka lätlased, liivlased ja osalt koguni mandri eestlased. Kõigepealt mindi Muhumaale Linnuse maalinna alla ja võeti see kuuepäevase võitluse järel ära. Linn ise põletati maha. Seda kuulnud, andsid saarlased alla ka Valjalas, mis oli suuremaid Eesti maalinnu. Tunti selgesti, et mitu korda tugevemale vaenlasele vastupanek on asjatu ja palju ohvreid nõudev. Nüüd algas suur saarlaste ristimine. Kuus preestrit oleval

rahvast ristitud mitu päeva hommikust õhtuni. Peale seda lahkus sakslaste sõjavägi saartelt. Nii langesid viimased vabad eestlased sakslaste võimusesse. Sakslased said maa ja mere peremeesteks ning rahva isandaiks. Saksa kaubalaevad võisid siit peale julgesti Läänemerel liikuda. Polnud enam vabu saarlasi, kes neid oleksid kimbutanud.

Soomlaste saatus. Soomlased, kes asusid Soome lahest põhja pool, elasid nagu eestlasedki põlluharimisest, kusjuures tähtsat osa etendas aletamine. Põlluharimise kõrval olid nad ka osavad kütid ja kalurid: leidus ju Soomes metsi ja kalarikkaid järvi rohkesti. Käsitöös (ketramine, kudumine) olid soomlased samuti hästi vilunud, eriti aga sepises. Asudes suure kaubatee ääres, võtsid soomlased ka oma aja kaubandusest osa, kusjuures Soomemaalt välja veeti loomade nahku, sisse veeti riiet, sõjariistu jne.

Soomlaste usk oli samasugune kui eestlastelgi.

Nii soomlastel kui ka eestlastel oli varakult kokkupuutumisi lääne- ja idapoolsete naabritega. Slaavlased püüdsid ka Soome kaudu oma piire Läänemereni nihutada. Lääne poolt omakord tungisid ida poole rootslased. Nii olid soomlased nagu kahe tule vahel. Lõppeks jäi võit siiski rootslastele kui Lääne-Euroopa kultuuri kandjatele ja rohkemarenenuile. XIV sajandi alguses tegid rootslased ja venelased rahu, mille põhjal jäi Soome lõplikult Rootsi ülemvõimu alla.

Peale soomlaste alistumist kadusid paganausu kombed aegamööda. Kirikud ehitati kõigepealt linnadesse, siis rannamaadesse, kus rahvas tihedamalt elas. Metsarikkal sisemaal oli alul vähe kirikuid. Mõnes kohas pidid talupojad 15—20 penikoormat käima, kuni kirikuni jõudsid. Sellepärast käidi harva kirikus ja esivanemate usu kombed püsisid kaua. Lapsed viidi kirikusse ristimisele alles siis, kui nad ise (suuskadel) ühes vanematega suutsid kirikusse minna.

Alludes riiklikult Rootsile, ei kaotanud soomlased siiski oma isiklikku vabadust ja maad, nagu see meie kodumaal toimus. Nad pidid Rootsi valitsust tunnustama, makse maksma ja end Rootsi seaduste alla painutama. Maksud olid igas maakonnas isesugused. Kus oli rohkem arenenud põlluharimine, seal maksti maksu viljaga, karjakasvatajad tegid sedasama karjasaadustega (või).

Ka Rootsis anti maid lääniks, kuid läänimaa pidajal polnud seal niisugust võimu nagu meie kodumaal ja Saksamaal. Vasalli maadel asuvad talupojad olid küll ta alamad, kuid mitte orjad. Nii sattusid soomlased lahedamatesse olu-

desse kui eestlased. Pealegi olid kõrgemateks ametnikkudeks sageli soomlased. Ka enamik piiskopest oli soomlased, kes oma rahva huve silmas pidasid ja kaitsesid. Kuigi soomlased oma iseseisvuse kaotasid, jäi neile siiski võimalus kultuuriliseks arenemiseks.

1. Millal algas sõda eestlaste ja sakslaste vahel? 2. Miks õnnestus sakslastel kergesti Otepää maalinna vallutamine? 3. Millal oli Ümera lahing? Milline oli selle mõju eestlaste võitlustaatele? 4. Millal langes Viljandi sakslaste kätte? 5. Kuidas maksid eestlased kätte Viljandi lange-mise eest? 6. Milline oli eestlaste ja sakslaste vahekord a. 1212—15? 7. Millal oli kolme maleva pealetung ja kuidas see toimus? 8. Millal oli Madisepäeva lahing? Kirjelda lühidalt lahingu käiku! 9. Milline tähtsus oli Lembitul Eesti vabadusvõitluses? Iseloomusta ja too näiteid! 10. Kellelt palus Albert abi ja missugustel tingimustel lubati seda? 11. Kes vallutasid Lindanisa, Harju- ja Virumaa? 12. Millal asutati Tallinn? 13. Kes püüdsid aa. 1220 ja 1222 vallutada Saaremaad ning milliste tulemustega? 14. Millal toimus vabadusvõitluses viimne suur vastuhakkamine võõrastele? 15. Ela mõttes kaasa vastuhakkamine Viljandis, Viljandi tagasivõtmine sakslaste poolt, põgene siis Tartu ja viibi seal kantsi langemiseni! Kirjelda oma elamusi! 16. Missugust osa mängisid venelased Eesti vabadusvõitluses? 17. Mispärast püüsid saarlased kauemini vabad kui mandrieestlased? 18. Millal vallutati Muhu ja Saaremaa? Millised maalinnad langesid sel puhul? 19. Mis oli meie vabadusvõitluses tähtsat aa. 1208, 1211, 1215, 1217, 1219, 1220, 1222, 1223, 1224, 1227? 20. Kui kaua kestis meie vabadusvõitlus? Miks ei ole kõige uuemal ajal enam nii pikki sõdu? 21. Millega teotsesid muistsed soomlased? 22. Milliste naabritega võitlesid soomlased? 23. Kelle alla sattus lõppeks Soome? Millal? 24. Võrdle meie esivanemate olukorda soomlaste omaga pärast vabadusvõitluse lõppu! Kumb oli parem ja mispoolest?

G. Olud ordu ja piiskoppide ajal.

1. Maa lõplik jagamine. Seisused.

Maa lõplik jagamine. Tülid võimu pärast. Ordu ja Riia piiskopi vahel puudus juba algusest peale sõprus ja rahu, sest nad tülitsesid maade pärast. Ordu nõudis enesele (1207) tasuks oma töö eest $\frac{1}{3}$ võidetud ja võidetavaist maist. See nõudmine oli Riia piiskopile üsna vastumeelt. Siiski pidi ta ordule järele andma ja $\frac{1}{3}$ võidetud maast lubama. Senivõitmata maade kohta ei andnud ta aga mingisuguseid lubadusi. Ordu ihkas aga enesele võimalikult rohkem maid. Ta jõudiski eestlaste vabadusvõitluse alul (1210) nii kaugele, et ei tarvitsenud enam võidetud maade pärast Riia piiskopile aru anda. Võrdlemisi suur osa Liivimaast läkski ordu kätte. Teine osa jäi vaimulikele. Harju- ja Virumaa said pikemaks

ajaks taanlastele. Liivimaal tegelikult maksma hakanud maa-jaotust tunnustas Rooma paavst, kellele allusid siinsed vaimulikud, ja ka Saksa keiser, kelle riigist sakslased olid pärit ja kes maade vallutamist toetas. Eesti-, Liivi- ja Kuramaad, mis hiljemini vallutati, hakati nimetama ühise nimega Liivimaaaks. Saksa keiser oli kuulutanud Liivimaa koguni Saksa keisririigi osaks. Mõõgavendade ordu ühendati Saksa orduga ja selle osana Liivimaal kutsuti teda Liivimaa orduks. Riia piiskopp tõsteti peapiiskopi ausse. Peale selle olid veel teised piiskopid: üks Tartus, teine Lihulas, kes Lääne- ja Saaremaa üle valitses, kolmas Tallinnas ja neljas Kuramaal.

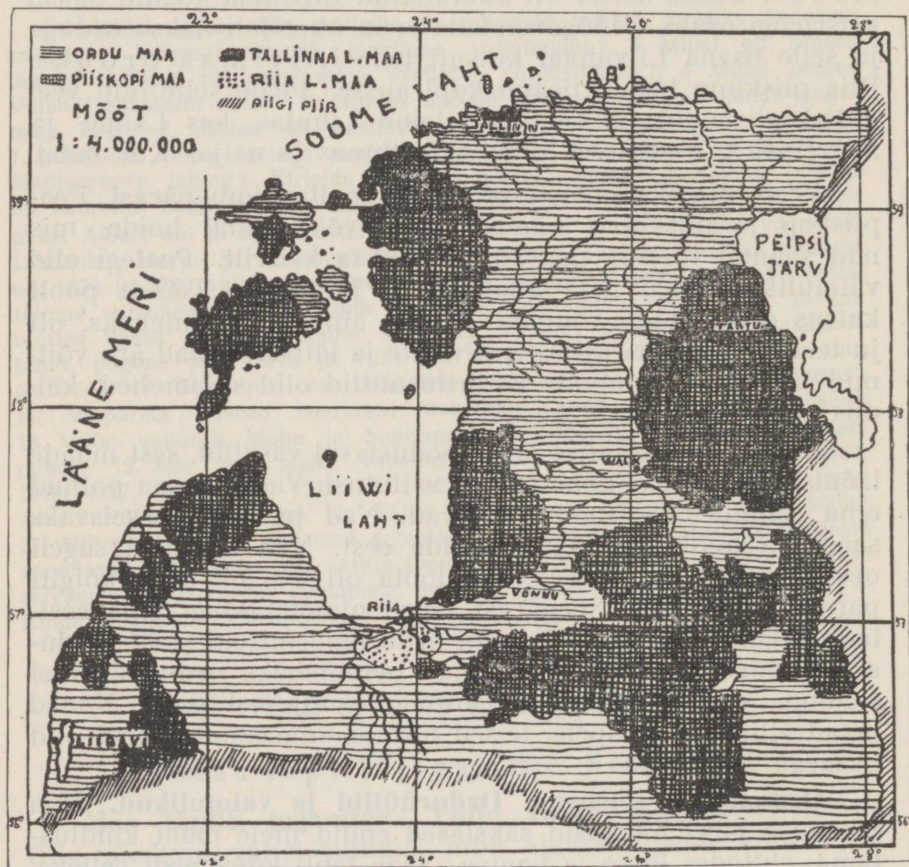
Peale maade tülitseti veel ägedamalt võimu pärast. Peapiiskop ja piiskopid püüdsid oma võimu alal hoida, mis nad saanud Rooma paavstilt ja Saksa keisrilt. Pealegi olid vaimulikud kogu maa allaheitmist juhtinud. Teiselt poolt katsus ordu saada võidetud maade ainsaks peremeheks, oli ju tema tegelikult eestlaste, liivlaste ja lätlaste maad ära võitnud ja rahva alistanud. Et ordurüütlid olid sõjamehed, kaldus võim sageli ordu kasuks.

Piiskoppide sõjalise jõu moodustasid vasallid, sest maade läänistamine algas kohe pärast vallutusi. Vasallid aga polnud oma senjööridele sugugi ustavad. Nad püüdsid iseseisvaks saada ja hoolitsesid oma huvide eest. Nad kaldusid sageli ordugi poole, kui sellest kasu loota oli. Nii oli ordu kõigiti paremas seisundis. Seepärast sageli nimetataksegi aega eestlaste allaheitmisest (1227) kuni ordu langemiseni (1561) ordurajaks. Päris kindlaks kogu maa peremeheks ordu siiski ei saanud. Vana-Liivimaa jäi mitme isanda valitseda. Mõned maad allusid piiskopele, teised ordule, suuremad linnad olid peaaegu iseseisvad.

Orduaegsed seisused. Ordurüütlid ja vaimulikud. Maa jagamise järel hakkasid sakslased endid meie maal kindlustama, ehitades losse ja kantse. Seda tehti kõigepealt selleks, et kergem oleks maa pärisrahva üle valitseda.

Kogu Liivimaa rahvastik jagunes sel ajal mitmesse seisusse. Ordurüütlid, tegelikud maa vallutajad, elasid lossides, mis ehitati sageli eesti maalinnade asemele. Linnus asetses vallidega ümbritsetud alal ja oli enamasti kahe nurgatorniga. Linnusel oli üks või kaks eelkantsi, kus asetsesid kõrvalhooned. Eestlasi linnustesse elama ei võetud. Rahvuselt olid ordurüütlid enamasti sakslased, aga ka üksikud maa päriselanikest kuulusid ordusse.

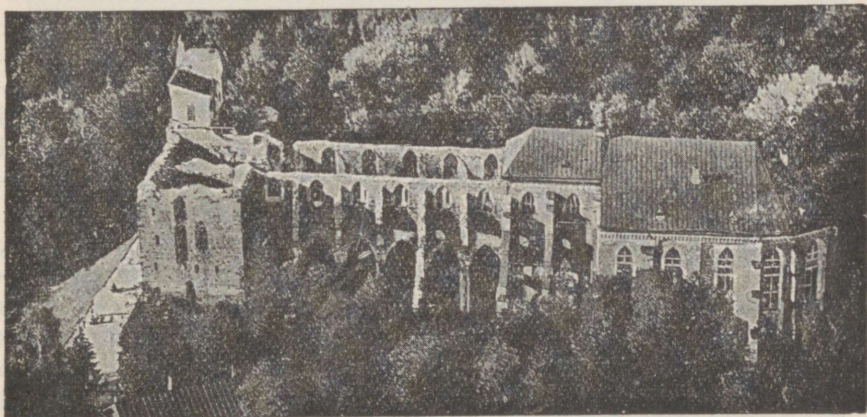
Ordurüütlitega riidles võimu pärast alatasa vaimulik seisus, piiskopid ja teised vaimulikud. Tähtsamaks vaimulikuks Läänemere mail oli Riia peapiiskop, kes elas, nagu kõik piiskopid, hästikindlustatud lossis. Peale tema olid veel teised piiskopid ja muud vaimulikud, nagu preestrid,

Orduaege Liivimaa kaart.

mungad, kloostrite ülemad jne. Igal piiskopil oli pea- ehk toomkirik. Siin pidasid jumalateenistust piiskop ja toomhärрад. Toomhärраdeks nimetati peakiriku vaimulikke. Nendega pidas piiskop oma piiskopkonda valitsedes ka nõu. Kõige ilusam ja suurem toomkirikuist oli XIII sajandil ehitatud Tartu toomkirik, mida mitu korda ümber ehitati ja täiendati. Selle varemed on veel praegugi kõrgel Toomemäel.

Jumalateenistust peeti igal pool rahvale võõras ladina keeles. Sellepärast jäigi ristiusk eestlastele üsna tumedaks. Mõned palved ja pühakirja tükid olevat küll ka eesti keelde tõlgitud, kuid neist olnud vähe tulu. See ongi arusaadav. Prestrid, kes kihelkondades rahvale jumalateenistust pidasid, olid ise harimatud ega viitsinud eesti keelt õppida. Pealegi nõuti rahvalt vähe: issameie palve mõistmisest oli küllalt. Sedagi palvet ei nõutud kõigilt, vaid ainult abiellujailt. Hilise ajani püsis mõnes maakonnas ütlus „paadert lugema“. Issameie-palve algab ladina keeles sõnadega „Pater

Tartu toomkiriku varemed praegusel kujul.
Katusega kaetud osas asetseb ülikooli raamatukogu.

noster“. Sellest tulidki ütlused, nagu „paadert lugema“, „paaderdama“ ja „paaterdama“.

Kirik polnud mitte üksnes vaimulikuks, vaid sageli ka sõjaliseks keskuseks. Talupoegadel oli sõja ajal õigus hoida oma vilja ja väärtasju kirikus, sest siin oli vaenlase ees kindlam.

Peale nimetatud vaimulikkude elas meie maal ka munki ja nunni, kes elasid teistest eraldatult kloostrites. Kuidas tekkisid kloostrid?

Armastuse ja vendluse vaim, mida nõudis Kristus ja ta õpilased, hakkas pikapeale kaduma ristiusu kirikust. Piiskopid ja teised kirikuülemad leidsid, et igav on elada kristlikus vagaduses. Neid hakkas huvitama ilmlik elu, väline au, hiilgus ja maine rikkus. Rahva kasvatamine ja õpetamine

jäi seega sageli üsna unustusse. Oli aga küllalt neid, kes risti-usu nõuetest kinni pidasid, kuid seejuures teise äärmusse sattusid. Nad hakkasid ilmlikku elu ja tegevust põlgama, lootes sel teel enesele kindlustada igavese õndsuse. Et patust ilma maha jätta, asusid nad elama kas metsadesse, kuhu ühegi inimese silm ei ulatunud, või isegi kõrbedesse. Seal elasid nad äärmises vaesuses. Varsti hakati neile vaatama, kui pühadele inimestele. Nende juurde asus ka teisi sama-suguseid usklikke elama. Üksiklaste elamut, mis oli ümber piiratud näit. aiaga, nimetati kloostriks, üksiklasi endid aga munkadeks. Mungad elasid kloostrites kindlate seaduste järgi oma ülema — abti juhatusel. Nad andsid töötuse, et elavad vaesuses, vallalistena ja alistuvad oma ülemale. Ka naised ei jäänud sellest liikumisest puutumata. Naiskloostrite elanikke kutsuti nunnadeks. Kloostritel oli suur tähtsus. Nad olid head risti-usu levitajad, sest mungad tutvustasid ümbruskonna rahvast risti-usuga ja selle õpetusega.

Mungad pidid oma elu mööda saatma palves ja töös, sest töö ei lase hinge hukka minna. Juba kella 2 paiku helisesid kloostri kellad, kutsudes munki palvetama. Mõnes kloostris palvetasid mungad päeva kestel seitse korda. Juhtus aga munk palvetunnil näit. põllul olema, siis jättis ta töö seisma, laskus põlvili ja luges teatava palve, mille järel asus uuesti tööle. Kloostri-le lähenedes võis juba kaugelt näha selle külasid ja põlde. Suure osa oma maadest said kloostrid kingitusena krahvidelt, vürstidelt ja teistelt. Seal töötasid nii talupojad kui ka mungad. Viimased olid väga agarad maid kuivatama ja metsa põllumaaks tegema. Samuti olid nad osavad uute viljasortide tarvituselevõtmisel ja iga-suguste uuenduste ja katsete teostamisel. Eeskujuliku põllu-majanduse ja karjakasvatuse arendamisel oli kloostritel määratu suur tähtsus. Mungad olid osavad ka muudes töödes. Nad tegid ilusat käsitööd, teotsesid ehitajatena, maalikunstnikudena, muusikutena.

Keskaja kloostrites peale töö- ja teiste ruumide olid veel erilised ruumid raamatukogu, lugemise ja kirjutustööde tarvis. Mungad uurisid hoolega vanu kirju, kirjutasid neid ümber, ja märkisid üles ka oma aja sündmusi. Munkadel oli mõnus hästikaitstud kloostrites järjekindlat vaimset tööd teha. Kloostrid olid nagu lossidki müüri ja kraaviga piiratud.

Suuremad ja tähtsamad kloostrid olid meie maal Padise ja Pirita klooster Harjumaal ja Kärkna Tartumaal. Mungad

harisid meil peasjalikult põldu ja tegid aiatööd. Tehti ka käsitööd. Valmistati mitmesuguseid raudtarbeasju ja -riistu, puunõusid, kooti villast ja linast riidet jne. Tööd tehti suure usinuse ja hoolega. Kloostri põldudel kasvatatud vilja ja

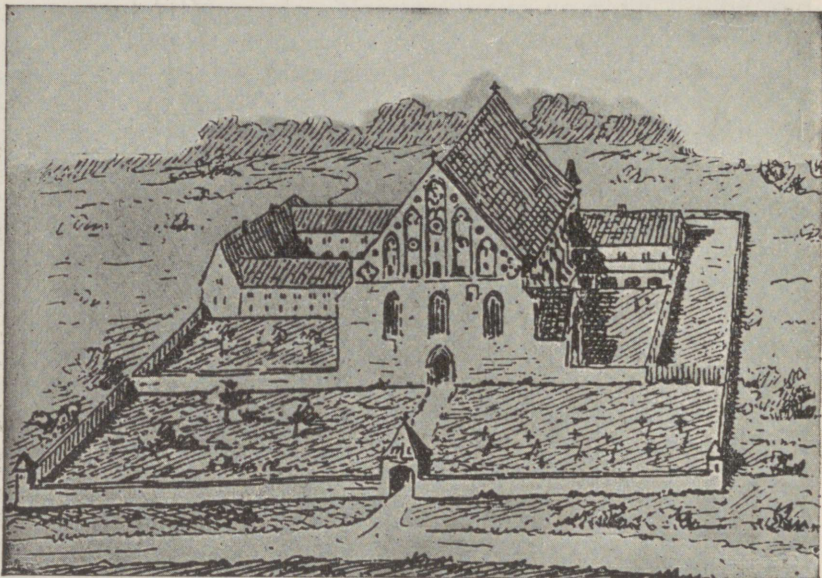

Mungad kloostrit ehitamas.

töökodades tehtud asju saadeti tihti ka müügile. Selleks peeti kloostrite juures isegi turgu. Esimesed vesiveskidki meie kodumaal on munkade poolt ehitatud. Mungad olid ainukesed, kellelt eestlased midagi võisid õppida. Neilt õpiti häid põlluharimisviise ning mitmesuguseid käsitöid. Kloostrite kaudu levisid meil ka mitmed senitundmatud viljapuu-sordid.

Oma rahvuselt olid vaimulikud enamasti sakslased, kuid ka üksikuid eestlasi oli nende keskel, eriti alamate vaimulikude seas. Mõni eestlane tõusis aga isegi toomhärja kohale.

Linnakodanikud. Ühed ehitatud lossidest olid suuremad, teised väiksemad. Mõnede, iseäranis tähtsamate losside ümber kujunesid aegamööda linnad.

Pirita klooster.

Kõigepealt asusid lossi ümber elama saksa kaupmehed, käsitöölised ja teised, kes elatasid end enamasti juhuslikust tööst. Ordurüütlid ja piiskopid ise hoolitsesid selle eest, et meie kodumaale tuleks rohkem mitmesuguseid ametimehisakslasi. Mida enam neid siin, seda kergem eestlaste üle valitseda. Oli lossi ümber ehitatud majadest juba kujunenud alev, ehitati ka sellele müür ümber. Nii saigi lossist ja ta ümber olevast alevist linn. Tallinn, Viljandi, Pärnu, Kuresaare ja veel mõned teised linnad on ordulossi, Tartu ja Haapsalu aga piiskopilossi ümber tekkinud. Linna ehitamisel hoiti ruumi väga kokku. Majad ehitati ligistikku (näit. Tallinnas), mitmekordsed ja nende pealmised korrad

tihti alumistest laiemad. Tänavad tehti kitsad ja kõverad, turuplatsid väikesed¹.

Kõik see tehti selleks, et linna müür saaks võimalikult lühem. Linna müüri ehitamine oli kallid ja võttis palju aega. Pealegi oli linna seda kergem vaenlase vastu kaitseda, mida lühem müür. Sisepoole müüri jäeti üsna avar ruum ringtänava jaoks. Seda mööda saadeti kaitsejaid ruttu sinna, kus hädaoht kõige suurem. Niisugune ringtänava osa on näit. veel praegu Tallinnas näha, kus ta kannab Müürivahe tänava nime. Nii lossid kui linnad ühendati isekeskis teedega, millel oli nii sõjaline kui ka kaubanduslik tähtsus. Neid mööda

Mungad, Karistamisstseen XV s.

liikusid kaubavoorid linnast linna. Kõige suuremaks kasvasid need linnad, mis olid mere või käidavamate teede ääres, näit. Tallinn, Pärnu, Tartu, Narva ja Viljandi.

Elanikke oli meie linnades keskajal vähe. Isegi suuremais linnus, nagu Tallinnas ja Tartus, ei ulatunud elanikkude arv üle 10 000. Kuid oma aja kohta olid meie linnad päris rahvarikkad, sest Lääne-Euroopa suurlinnadki ei omanud rohkem kodanikke kui paarkümmend tuhat. Mõnes suhtes meie linnad isegi ületasid paljusid Lääne-Euroopa omi. Enamasti olid keskaegsed linnad väga mustad ja räpased, Tallinnas oli aga üsna hästi hoolitsetud puhtuse eest. Keskajal varustati Tallinna Ülemiste järve puhta veega. Üle 4 kilo-

¹ Vt. J. Adamson, Ajaloo lugemik nr. 7 (L. Vilmre, Linnaelu keskajal), K./Ü. „Loodus“.

meetri pikkust veejuhett pidi voolas järvest vesi linna kaevudesse. Vett tarvitati isegi tänavate puhastamiseks. Reovee ärajuhtimiseks oli olemas maa-alune kanalisatsioon. Sellised seadised olid keskajal haruldased.

Tartu plaan. Plaanil on näha (all) kaks järve ja jõgi. Linna piirab vall ja 2 veega täidetud kraavi (a — üks paremalt, teine vasemalt poolt). Piiskoploss (b) ühes teiste ehitistega asub vasemal pool ja on valliga all-linnast eraldatud. Pildi ülemisel poolel on näha suur toomkirik (d). Raekoda (e).

Linnakodanikud moodustasid kolmanda seisuse meie kodumaal. Sesse kuulusid kaupmehed ja käsitöölised. Linna valitsemine oli kõige jõukama kihi — kaupmeeste — käes. Nende hulgast valiti raehärrad ja pürjermeistrid.

Raehärrad moodustasid linna raekogu, mille juhatajaiks olid pürjermeistrid.

Raekogu valitseski linna, ajades selle jooksvaid asju. Ta valvas korra järele, hoolitses linna tervishoiu ja hariduse eest, juhtis linna majapidamist ja mõistis kohut. Et raekogu oli ülemaks kohtuks, siis nimetati teda ka raekohtuks.

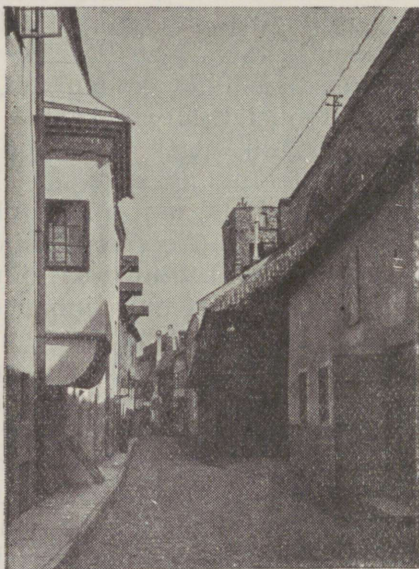
Sel ajal oli vajalik, et linnaelanikud pidid olema mingi ühingu liikmed. Iga ühing kaitses oma liikmete huvisid. Kaupmehed ühinesid suureks, käsitöölised väikeseks gildiks. Suurel gildil oli õigus osa võtta ka linna valitsemisest. Ta pidi kaitsema ka väikese gildi huvisid. Nende liikmeiks olid linna täisõiguslikud kodanikud, kellena salliti ainult sakslasi. Käsitöölistel oli veel hulk teisi ühinguid, tsunfte ehk ametiühinguid. Kõik need kokku moodustasid käsitööliste gildi. Nende liikmeiks võisid olla ka eestlased (peaasjalikult mustatöötajate, näit. õllekandjate, laevataadijate tsunfti liikmeiks). Üksikud eestlased olid siiski tulutoovamais ameteis, mõned neist olid isegi jõukad suurkaupmehed. Ametiühinguid oli suuremais linnades palju. Nii olid luku- ja kingseppadel, tisleritel, pagaritel, kangruil, nahkureil, lihunikel ja paljudel teistel oma ametiühingud. Kes ei olnud ametiühingu liige, sel polnud õigust töökoda avada. Töökoda võis avada igaüks, kel oli meistritunnistus. Seda võis saada ainult pika õpiaja ja meistritöö esitamise järel. Nii polnud meistritunnistuse saamine sugugi kerge.

Linnakodanikkude elu oli hoopis teissugune kui ordu- rüütlite ja vaimulikkude seisusel. Viimased elasid teiste tööst ja vaevast: alistatud rahvas pidi neid toitma. Muidugi võttis selle tõttu laiskus ja kõlvatus nende keskel maad. Linnakodanikel polnud võimuga kellelki midagi nõuda, nagu rüütliid ja vaimulikud võisid teha talupoegadega. Kodanikud olid kõik vabad ja iseseisvad inimesed. Neil polnud puudu ettevõtlikkusest ja julgusest. Nad tegid usinasti tööd, sest ainult töö võis neid toita. Ühed kauplesid, teised tegid käsitööd. Hoolsa tööga löid kodanikud uusi rikkusi ning linnad muutusid jõukaks ja tugevaks. Suuremad neist, nagu Tallinn ja Riia, ei tahtnud ordu ega piiskoppide võimu tunnustadagi. Nad andsid kaitset ka talurahvale. Kui talupojal korda läks üle ühe aasta linnas elada, siis ei antud teda oma valjule isandale enam välja. Öeldi: „Linna õhk teeb inimese vabaks.“

Hansa leping ja meie linnad. Keskajal puudus lääniolu tõttu üldine riiklik kaitse. Sigis rohkesti röövleid, kes kimbutasid kaupmehi nii merel kui maal. Linnad kui ka vürs-

tid ja teised suurnikud kaitsesid end nagu suutsid. Asutati mitmed linnade lepingud, neist kõige tähtsam oli Põhja-Saksamaa „Hansa leping“. Lepingusse astunud linnad ühendasid oma sõjaväed ja kindlustasid sel teel kaubavooride korralliku kaitse. Sageli pidid nüüd röövrüütlid suurte kaotustega tagasi lossi põgenema.

Hansa liidul oli hästi välja kujunenud juhatus, kes pidas oma koosolekuid Lüübekis. Kui mõni linn ei täitnud lepingu

Müürivahe tänav Tallinnas.

üldisi määrusi, heideti ta liidust välja. Liitu kuulusid XIV s. lõpul ligi 80 linna (näit. Lüübek, Breemen, Hamburg, Danzig, Köln jt.). Hansal olid kaubakontorid paljudes linnades, näit. Londonis, Brügges, Amsterdamis, siis Novgorodis ja Smolenskis. Meie kodumaa linnadest olid Hansa liikmed Tartu, Tallinn ja Pärnu. Hiljemini, XIV s. keskel olid peale mõningate Põhja-Eesti väikelinnade ja Vana-Pärnu kõik Hansa liikmed. Eriti tähtis oli Hansale Tallinn. Ta oli Novgorodi kaubakontori ligidal ja väga kättesaadaval kohal.

Hansa leping oli niivõrra tugev, et ta valitses Põhja- ja Läänemerel ja kauples neil vabalt. Läänemeremaadesse toodi riidet, relvi, ehtesaju ja suhkrut, veeti aga välja tooraineid, nagu vilja, mett, loomanahku ja merivaiku. Hansa

kaupmehed kauplesid ka Põhja-Itaalia linnadega. Alul liikusid kaubavoorid mööda mandrit lõunasse, hiljemini aga hakati meriteed tarvitama. Kaubalaevad liikusid läbi Gibraltar-i merekaitsuse Vahemerre. Nii oli Hansal ühendus oma aja tähtsamate kaubaturgudega.

Eestlastest vasallid. Läänimehed. Meie kodumaal kujunes veel üks seisus. Sesse kuulusid läänimehed ehk vasallid.

Läänemere kaldal võidetud maadest läks kõige suurem osa vaimulikele. See jagati veel omakord piiskoppide vahel. Piiskopid ei suutnud aga ise oma suuri maid valitseda ja kasutada. Nad andsid need suuremate või väiksemate tükkidena lääni viisil sakslastele eluajaks tarvitada. Sedasama tegi Taani valitsus ka Põhja-Eestis. Maad anti ühes nendel elavate talupoegadega. Neid, kes said lääniks maid, nimetati läänimeesteks ehk vasallideks, lääniaandjaid läänihärradeks ehk senjöörideks. Nii hakkas meie maal nagu mujalgi maksma lääniolu ehk feodalism. Et läänimees ka sõjamees pidi olema, siis anti maid lääniks peajasjalikult Saksamaalt tulnud rüütlitele. Meie maale tulnud rüütlite hulgast võis leida koguni krahve ja teisi suurtsugu inimesi, sest nende kodumaal tuli maast juba puudus. Nii tekkis eestlastele uus isandateliik. Vahel anti ka eestlastele, peamiselt vanemaile, maid lääniks. Nii saanud näit. Lüganuses jõukas eestlane Hinke Maydell suuremaid maid lääniks. Siit tekkinudki parun Maydellide suguvõsa. „Maidel“ on eesti keeles teatava väikese kala nimetus ning selliseid kalu on parun Maydelli vapil kolm.

Esiolgu anti maid lääniks ainult eluajaks. Aegamööda läks läänimeestel aga korda oma õigusi laiendada. Nad hakkasid läänihärra loaga läänimõisu oma järeletulijaile edasi pärandama. See sai nende eesõiguseks. Et läänimehed olid sõjamehed, siis hakati neid rüütliteks kutsuma.

Maapäevad. Kindlaks seisuseks kujunedes hakkasid läänimehed enesele ka maa valitsemisel õigusi nõudma. Nad saatsid, nagu teisedki vabad seisused, oma saadikud maapäevale, kus tähtsamais maavalitsemisse puutuvais küsimusis otsuseid tehti. Maapäeval olid esindatud neli seisust: vaimulikud, ordurüütlid, läänimehed ja linnakodanikud. Ainult eestlastest talupoegadel polnud maapäeval esindust.

Maapäeval arutasid seisused asju, mis olid kogu maa seisukohalt tähtsad. Siin lepitati riidusid piiskoppide ja ordu

vahel ning kaaluti, kuidas üheskoos kaitseda Vana-Liivimaad välisvaenlaste vastu. Maapäeval selgus, et suuri maakaitse ülesandeid ei suuda täita ordu, piiskopid, läänimehed ega linnad üksikult, vaid ainult kõik üheskoos. Siin õppisid riiklikult iseseisvad ordu, piiskopid ja linnad koostööd, nii et nad moodustasid otsekui mingi riikide seose (konföderatsiooni).

1. Kuidas jagasid vallutajad Liivimaa? 2. Kas see toimus rahulikult, kokkuleppe teel? 3. Kummal oli tegelikult suurem võim Liivimaal, kas peapiiskopil või ordul, ja mispärast? 4. Millised seisused olid Liivimaal orduajal? 5. Kus arutasid vabad seisused maavalitsemisse puutuvaid asju? 6. Kirjelda ordurüütlike losse? 7. Miks ja kus tekkisid kloostrid? 8. Kuidas nimetati kloostrielanikke ja nende ülemat? 9. Milles seisis munkade vaimne ja ilmlik tegevus? 10. Loenda mitmesuguseid orduaegseid vaimulikke! 11. Kes olid toomhärрад? 12. Miks jäi ristiusk eestlastele arusaamatuks? 13. Millega tegelesid meie kodumaal mungad? 14. Kus asusid tähtsamad kloostrid? 15. Kellelt õppisid eestlased rohkem, kas kiriku või kloostrivaimulikelt? Mida? 16. Kuidas kujunesid kodumaal linnad? 17. Mille poolest erinesid orduaegsed linnad praegustest? 18. Miks olid tolleaegses linnas kitsad tänavad ja väikesed turuplatsid? 19. Kuidas oli korraldatud linnavalitsus? 20. Missugustes ühingutesse olid koondatud linnakodanikud? 21. Mille poolest olid linnad eestlastele orduajal tähtsad? 22. Miks tekkisid linnade liidud? 23. Milline kujunes keskajal kõige tähtsamaks? 24. Missugused meie kodumaa linnadest kuulusid Hansa liitu? 25. Kuidas kujunesid meie läänilolud? 26. Kas läänirüütlid olid ka ordurüütlid? 27. Missugune oli 1) vasallide, 2) ordurüütlike, 3) vaimulikkude, 4) linnakodanikkude rahvus? 28. Loenda orduaegsete vabade seisuste tegevusalasid! Kelle tegevusest oli sinu arvates kõige vähem kasu? 29. Missugused seisused olid maapäeval esindatud? 30. Mida kujutas endast Vana-Liivimaa riiklikult?

2. Eestlaste seisukord uutes oludes.

Esimesed tööd võõraste kasuks. Vabadusvõitluse ajal langesid eestlased raskesse seisukorda. Majad ja külad hävitati, põllud jäid sööti. Kes ellu jäid, tulid pärast maa alistumist tagasi küladesse ning hakkasid korraldama oma majapidamist. Endine eesti rahva poliitiline iseseisvus oli aga kadunud. Eestlased ei tohtinud enam oma algatusel teha sõjakäike naabrite juurde ega otsustada maavalitsemise küsimusi. Ainult väiksemaid, kohaliku tähtsusega asju võisid korraldada eestlasist külavanemad. Peale poliitilise vabaduse kaotasid eestlased ka usuvabaduse. Nad kõik pidid tunnustama ristiusku. Isegi kohut hakkasid eestlaste kõrval mõistma sakslased.

Isiklikult jäid eestlased siiski vabaks ega muutunud orjadeks. Nad pidid küll sakslaste käsul käima sõjas ning aitama neid losside ehitamisel. Eestlased tegid siin kaevamistööd, valmistasid telliskive, kandsid ja vedasid neid ning toimetasid kohale muud ehitusmaterjali. Samuti ehitasid nad võõraste juhatusel korralikke teid, mida mööda sõjavägi võiks kiiresti liikuda. Sõtta mindi ning losse ja sildu ehitati maa kaitseks, seepärast ei saa siin tehtud tegu nimetada orjuseks, sama vähe kui meie ajal kaitseväeteenistust võib nimetada selleks.

Maksud. Võõraste kasuks töötgemise kõrval pidid eestlased maksma uutele maahärradele makse. Esialgu nõudsid piiskopid ja ordu endile ühe kümnendiku kõigist põllusaadustest. See oli kümnes maks. Igal sügisel mõõdeti peremeeste viljasaak üle ja võeti kümnes osa ära. Hiljemini määrati maks enamasti maapinna suuruse järgi kindlaks, — see oli hinnuse maks. Esialgu suutsid talupojad kaunis kergesti oma makse maksta, kuid hiljemini muutus see neile järjest raskemaks. Uued isandad armastasid tõsta makse. Varsti ei võtnud nad makse ainult viljalt, vaid ka kariloomadelt ning nõudsid isegi osa eestlaste jahisaagist endile.

Kui maksudekoguja külla saabus, pidid talupojad korraldama talle toreda peo. Seda nimetati vakusepeoks. Maksudekoguja ja tema saatjad lõbutsesid siin koos talurahvaga. Söödi maitsevaid roogi ja joodi õlut puukaussidest, mis olid vahel nii suured, et neis võis vannitada lapsi. Vakusepidusid peeti vähemalt kaks korda aastas: sügisel kümneise kogumiseks ja talvel rahamaksude vastuvõtmisel. Mõlemal korral peeti ka kohut.

Mõisade tekkimine. Sakslased olid vallutanud meie kodumaa. Ühiskonna päralt olevad maad, nagu linnamäed ja maalinnad, läksid nüüd võõraste vallutajate omandusse. Kuid ülesharitud põllumaad jäid eestlastele alles. Ordurüütlitel ja läänimeestel ei olnud esialgu põlde ega mõisu. Nad elatusid ainult maksudest, mida nad said talupoegadelt. Kuid hiljemini püüdsid nii ordu kui ka läänimehed teha endile põldu ja asutada mõisu. Maad selleks said nad mitmel teel. Kõigepealt said nad põllumaad uudismaad tehes. Meie kodumaal oli veel vähe inimesi ning küllaldaselt ülesharimata maad, mis ei kuulunud kellelegi. Kuid ka muul viisil suurendasid läänimehed oma põlde. Tolleaegsete seaduste põhjal omandasid nad kõik need talud, mis olid tühjaks jäänud pärijate puudusel. Suurte sõdade,

näljahädade ja taudide ajal juhtus tihtigi mõni talu elaniketa jääma. Mõnikord ostsid läänimehed endile maid. Vahel pidid eestlased andma oma talusid läänimehele võlgade katteks. Laastava sõja järel või ikaldusaastail laenasid talupojad vahel seemevilja läänimehelt, kuid ei saanud seda mõne uue õnnetuse tõttu õigel ajal tasuda. Sel korral võis läänimees talu endale võtta.

Lisaks kõigele sellele hankisid läänimehed endile maid ka ähvarduste ja vägivalla teel. Seda juhtus eriti sageli kodumaa Taani osas — Harjus ja Virus. Taani kuningas elas kaugel ja ei suutnud hästi valvata oma läänimeeste järele. Harju- ja Virumaal hakkasidki mõisad tekkima kõige enne. Siin leidus neid juba XIII sajandil palju, mujal tekkisid nad alles XIV ja XV sajandil. Mõisade tekkimisel hakati talupoegadelt nõudma tegu, tööd mõisapõldudel.

1. Missugused õigused kaotasid eestlased pärast vabadusvõitlust? 2. Missugust osa etendasid eestlastest külavanemad? 3. Missuguseid kohustusi pidid eestlased kandma vallutajate vastu? 4. Kas muutusid eestlased pärast maa vallutamist sakslaste poolt pärisorjeks? 5. Mille poolest erineb kümnisemaks hinnusemaksust? 6. Kuidas tulid talupojad toime maksude maksmisega? 7. Mis oli vakusepidu? 8. Missugustel teedel omandasid läänimehed endile maad? 9. Kus hakkasid mõisad kõige varemini tekkima ja millal? 10. Miks võisid Taani läänimehed kõige vabamalt talitada?

3. Suur Jüriöö vabadusvõitlus 1343—44.

Mässu põhjused. Taanile alluvais mais oli eestlaste seisukord üldiselt kõige raskem. Läänimaad olid siin palju väiksemad ja kehvemad kui Lõuna-Eestis ja läänimehi oli palju rohkem kui seal. Mõisnikud, enamasti sakslased, püüdsid läänide väiksusele vaatamata oma seisuse kohaselt laialt elada. See tegi talurahva seisukorra siin viletsamaks kui mujal. Pealegi toimisid läänimehed siin julgemalt kui piiskopi mais. Taani kuningas valitses Harju- ja Virumaal selleks määratud asevalitseja kaudu. Kaugelt mere tagant ei suutnud Taani riigi nõrk keskvoim end soovitatavalt maksmata panna. Seda tundsid mõisnikud, läänimehed, väga hästi. Nad läksid viimaks nii kaugemale, et ei täitnud enam kuninglikke määrusi. Nimetatud asjaoludel said mõisnikud siin maa ja rahva peremeesteks varemini kui kuski mujal. Siit kuuldu eriti sageli, et mõisnikud talupoegi nende maadelt minema kihutanud vägivalla ja ähvardustega. Eestlased kaebasid ordumeistrile, et neid pekstavat, varandus ära võetavat ja neid kui orje koheldavat. Ka Taani kuningale saatsid nad

kaebuskirja, et see neid kaitseks suure rõhumise vastu, sest nad tahtvat ennemini surra kui seesuguses ikkes elada. Üks saksa ajaraamatu kirjutaja ütleb eestlaste kohta järgmist: „Õnnetuid rõhus nii raske pärispõli, et nad jälle hakkasid vabadust otsima, sest meie koertega käiakse paremini ümber kui nende inimestega.“

Mässu algus. Viletsast seisundist, millesse oli rahvas aegade kestel langenud, hakati väljapääsuteed otsima. Ainukeseks väljapääsuteeks osutus mäss, mis puhkes 1343. a. Eestlased palusid abi rootslastelt ja venelastelt-pihkvalastelt. Nad kavatsesid kogu maa rõhujatest vabastada ja Rootsi ülemvalitsuse alla anda, sest Rootsis valitsesid vabamad olud.

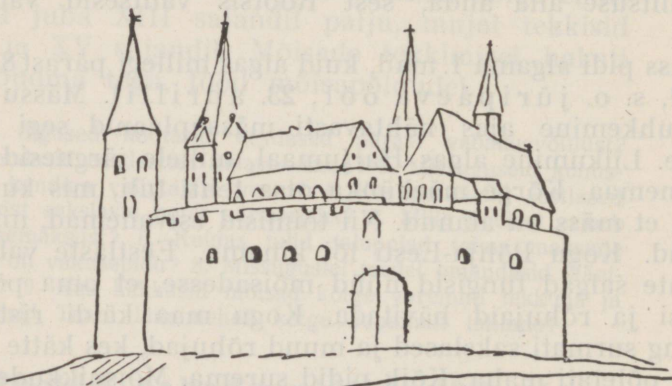
Mäss pidi algama 1. mail, kuid algas millegi pärast 8 päeva varem¹, s. o. jüripäeva ööl, 23. aprillil. Mässu varajane puhkemine ajas nähtavasti mässuplaanid segi ja lõi kaotuse. Liikumine algas Harjumaal, millele järgnesid Viruja Läänemaa. Kõrge mäekünka otsa tehti tuli, mis kuulutas kõigile, et mäss on alanud. Nii toimisid esivanemad, nii tehti ka nüüd. Kogu Põhja-Eesti löi kihama. Eestlaste vabadusvõitlejate salgad tungisid nüüd mõisadesse, et oma põliseid vaenlasi ja rõhujaid hävitada. Kogu maa käidi risti-rästi läbi ning surmati sakslased ja muud rõhujad, kes kätte saadi. Mõisad põletati maha. Kõik pidid surema. Mõisnikkude vägi- vald ja rasked orjused olid rahva hinges sünnitanud ääretu viha. Kel korda läks põgeneda, need surid soodes ja rabades näljasurma või hävitati mässusalkade poolt. Mõnedel läks siiski korda eluga Tallinna pääseda. Ka Padise klooster võeti ära, pisteti põlema ja mungad hukati. Nii oli maa jälle sakslastest vaba.

Nüüd asuti Tallinna piiramisele. Valiti neli juhti ehk kuningat. Neile pandi kirjud kuued selga, kuldvööd võõle, kuld kannused jalga ja kullatud kroonid pähe. Juhtide käsutada oli üsna suur sõjavägi. Eesti malev läks Tallinna alla ja asus linna piiramisele. Võidu kindlustamiseks oli Rootsi valitsuse all olevast Soomest abi palutud. Sealt lubati suur sõjavägi appi saata, ja eestlased jäid seda ootama. Abi aga viibis, sest mäss algas varemini:

Paide läbirääkimised. Kuningate surmamine. Teada saades eestlaste mässust, ruttas Liivi ordumeister Paidesse, et

¹ Käesolev küsimus, nagu palju teisiigi Eesti ajaloo alalt, on veel lahline. Ajaraamatud ei räägi siin ühte keelt.

mässu vaigistada, kuigi Põhja-Eesti ei kuulunud tema võimusesse. Ta kutsus eestlaste juhid-kuningad oma juurde läbirääkimisele. Kuningad ilmusidki paha aimamata kolme sulase saatel ordumeistri juurde, sest saadiku isik oli seni olnud ikka puutumatu. Pealegi ootasid eestlased abivägesid. Algasid läbirääkimised. Ordumeister küsinud, miks nad kõik sakslased surnuks lõõnud. Selle peale vastanud üks kuningaist: „Me oleme sulle kaevanud oma häda ja raskusi ja ülekohut, mida me oleme kannatanud rüütlite ja aadli poolt, ning ermine tahame tõesti kõik surra, kui niiviisi end lasta hävitada, ning tõusime kättetasuks, mida aga ialgi poleks sündinud,

Padise klooster.

kui sa meile vähegi õigust oleksid lasknud osaks saada.“ Selle asemel, et eestlaste kuningatega antud ausõna kohaselt kui endaväärilistega ümber käia, andis ordumeister käsu neid vangistada. Seda kuuldes said kuningad vihaseks ja nõudsid, et neid vabastataks ning lastaks oma sõjaväe juurde. Ordumeister ei mõelnudki kuningate soovi täita. Nad hukati ühes oma kaaslastega. Arvatavasti piinati neid enne, et nad avaldaksid sõjasaladused. Nii langesid eestlaste kuningad valelikkuse ja inetu sõnamurdmise ohvriks, ning eesti malev jäi juhatajateta. Sakslased seda õieti ihkasidki: juhatajateta eestlaste sõjaväest polnud raske jagu saada.

Mässu lõpp. Samal ajal viibis eesti peavägi Tallinna all ja piiras linna. Sinna liikusidki nüüd ordumeistri väed. Tugeva vaenlase üle teateid saades lõid eestlased kartma. Rootsi abiväed, mis olid tulemas, polnud ka veel pärale jõudnud. Nii ei võinud eesti malev võidu peale lootagi. Lahing

1
1
-

8

1

Eesti kuningate tapmine
Eesti kuningad ja nende sõdurid keskel, Vasakul

...e tapmine Paides 1343.
...asakul langenud sakslane, kes kaitses Järva foogti.

E. Lepsi maal.

lõppes eestlaste kaotusega. Nad kaotasid mitu tuhat meest. Paljudel läks korda põgeneda. Alles nüüd ilmusid rootsi laevad sõjaväega Tallinna alla. Sündmusest kuulda saades pöördusid rootslased tagasi. Enneaegse kaotuse tõttu polnud mingit kasu ka venelaste abist. Lahingu kaotusega Tallinna all lõppeski eestlaste vabadusvõitlus, millele alul pandi suuri lootusi.

Vabadusvõitlust alustasid ka saarlased, kuid tulemusteta. Tagajärjetuks jäi ka sakalaste omapärane mässukatse 1345. a. toomapäeval. Peale suuri kaotusi langes rahvas veel raskemasse seisukorda. Peagi kustusid vabaduse lootused jäädavalt. Arvatakse, et kogu mässu ajal on eestlased kaotanud ligi 30—40 tuhat meest. Palju langes ka eestlasist läänimehi. Neist meie hiljemini palju enam ei kuule.

Taani kuningas, kel raske oli Põhja-Eestit valitseda, müüs selle varsti ordule ära. Nii lõppes ka taanlaste valitsus Eestimaal.

1. Miks oli Taanile alluvais mais eestlaste olukord eriti raske? 2. Millal oli Jüriöö vabadusvõitlus? 3. Missugused maakonnad võtsid osa vabastuskatses? 4. Kirjelda võitluste käiku! 5. Loenda Jüriöö mässu ebaõnnestumise põhjusi? 6. Mis sa arvad, mispärast algasid eestlased mässu varemini, kui kavatsitud? Kuidas mõjus mässu enneaegne algus tema saatusse? 7. Mille poolset oli Jüriöö vabadusvõitluse puhul sakslaste tegevus inetu? 8. Kuidas lõppes saarlaste vabadusvõitlus? 9. Kuidas sattus Põhja-Eesti ordu alla?

4. Eestlaste seisukord pärast Jüriöö vabadusvõitlust.

Eestlased langevad sunnismaisusse. Peale ebaõnnestunud Jüriöö vabastusvõitlust langes rahvas veel raskemasse seisukorda. Maksude ja orjuste arv kasvas ühes mõisade arvu suurenemisega. Kõik läänimehed muutusid aja jooksul mõisnikeks. Maksud läksid kirikule (kümnis) ja mõisnikule. Viimasele maksude maksmine toimus vakuste kaupa, kusjuures tarvitati vakuraamatuid, kuhu nõutavad maksud üles tähendati. Vakuseks nimetati sellist talude või ka külade gruppi, mis pidi üheskoos õiendama oma maksud. Üleskirjutamise eest olid talupojad kohustatud erilist tasu (kirjutusraha) maksuma. Vakuraamatutest on näha, et talupoeg maksis mõisnikule makse nii rahas kui ka loonus.

Kümnist maksti endiselt, aga kümnendiku asemel pidi talupoeg andma ära veerandi oma põllusaagist. Vilja kõrval maksis talupoeg ka karjakümnist. Edasi olid talupojad

kohustatud andma mõisale puid ja heinu. Hiljemini hakati nõudma ka isikumaksu. Peale nende maksude, mis läksid mõisale, oli talupojal veel kohustusi kiriku ja maahärra vastu. Viimasele maksti nn. meistriraha, mis läks sõjaliste kulutuste katteks. Teo hulk hakkas kiiresti suurenema. Enne Jüriöö vabastusvõitlust tegi talupoegade enamik ainult mõne päeva tegu aastas. XV s. aga pidid talupojad mitmel pool juba aasta otsa teol käima. Peale hariliku teotegemise mõisus olid talupojad kohustatud veel vooris käima, sõjaväeteenistusest osa võtma ja mõisa ka käsitöölisi saatma. Talupoja kitsikust kasvatasid sagedased viljaikaldused ja nälja-aastad. Ta hakkas nüüd mõisniku käest kord vilja, kord loomi laenama. Selle tõttu langes ta ikka suuremasse sõltuvusse mõisnikust, kes ei lubanud teda teisale elama asuda enne võla tasumist. Talupoegade põgenemine muutus sagedamaks. Hea meelega põgeneti suurematesse linnadesse (Tallinna, Riiga), sest seal oli neid raske kätte saada. Kord kirjutanud üks piiskop, et „linnaelanikud tulevad maale kaupu müüma ning kalu püüdma ja meelitavad meie talupoegi linna, eriti aga võlgnikke. Kui meie hakkame aga neid tagasi nõudma, siis nõutakse meilt igasuguseid tõendusi ja andmeid. Meie ei tea, kuidas peame vastama, sest meie kirju ja sõnu ei usta.“ Talupojad põgenesid ka teistesse mõisadesse, kus elutingimused paremad. Mõisnikud jõudsid varsti otsusele, et nad niisugusel teel talupoegadest ilma jäävad. Olid ju talupojad ainukesed mõisamaade harijad ja mõisniku toitjad. Põgenemise ärahoidmiseks leppisid mõisnikud viimaks kokku ja lubasid jooksikuid talupoegi tagasi nõuda. Nii kinnitati talupoegmaa külge ja kaotati täielikult tema liikumisvabadus. Seega sai talupoeg sunnismaiseks. Samal ajal omandasid mõisnikud koguni õiguse talupoja elu ja surma üle. Kõige sellega käis kaasas kurikuulus rauaproov. Kaebealune pidi tulise raua kätte võtma ja selle tüki maad edasi viima. Jäi paljas käsi rauast kõrvetamata, siis oli kaebealune süütu. Paavstide keelust hoolimata pidasid isandad rauaproovist, koledast inimeste piinamisest, ikkagi kinni.

Eestlaste majanduslik ja hariduslik olukord. Uutes oludes muutus rahva elu võrdlemisi kitsaks. Orjused ja maksud kasvasid. Nälg tungis sageli majja. Üks loss, kirik ja klooster ehitati teise järele. Mõisa põllud laienesid alatasa. Talupoeg pidi leppima metsa- või madalate soomadega. Orjus võttis rahvalt aja ja jõu. Iseseisvuseajal eestlased puudust ja nälga ei tundnud, nüüd said nad seda tihti tunda.

Muutusiid ka eluruumid. Iseseisvuse ajal olid eluruumid rehetoaat lahutatud, nüüd asuti pimedasse ja suitsusse rehetarre elama, mis ähvardas rahvalt võtta silmanägemise ja kogu tervise. Kitsais oludes püüti ka kitsaste ruumidega läbi ajada. Suuremate ja lahedamate hoonete ehitamise jaoks ei jätkunud jõudu. Kohati ei ehitatud üldse vaesuse tõttu saunagi. Seesugusel korral viheldi rehetoaas. Iseseisvuse aja suurist, ilusaist ja rahvarikkaist küladest, millest jutustavad ajaraamatud, jäid järele ainult varjud.

Sakslaste meie maale tulek ei tõstnud eestlaste haridust kuigi palju. Rängas sunnismaisuses elades jäi eestlaste edenemine seisma. Pealegi olid rahva ja maa vallutajad sakslased ise vähese haridusega, iseäranis ordurüütlid ja läänimehed. Neilt polnud midagi õppida. Rohkem haritud olid küll vaimulikud, kuid ka need hoolisid rahvast vähe. Rahva keelt nad ei tundnud ega tahtnudki seda õppida. Nii jäi usuõpetus rahvale päris võõraks ja paganausu kombed püsisid edasi. Paganausu jumalaid, pühi hiisi, puid jne. austati nüüd salaja. Eestlased õppisid sakslastelt küll üht ja teist, kuid sellest polnud tegelikult mingit kasu. Nad tegid telliskive, õppisid seinu müürima, nägid, kuidas suuremaid maju ehitati jne., kuid enesele paremaid elamuid ehitada nad ei suutnud. Kõik tarbeasjad tehti endiselt puust. Kui iseseisvuse ajal olid eestlastele Lääne-Euroopa kaubad kättesaadavad, siis nüüd mitte. Oma vaesuse pärast ei jõudnud nad neid osta. Tõsiselt õppida võisid eestlased ainult munkadelt. Nende juures nägid nad paremat põlluharimist, õppisid kasvatama aed- ja puuvilja ning tegema mõningaid käsitöid. Linnakodanikelt õppisid nad samuti vähe, sest nendega puututi vähe kokku. Ei olnud midagi müüa, ei suudetud ka midagi osta.

1. Missugused olid talupoegade kohustused mõisniku vastu? 2. Mispärast langesid eestlased majanduslikesse raskustesse? 3. Mispärast tehti eestlased sunnismaiseks? 4. Mis oli rauaproov? 5. Kuidas mõjus pärisorjus eestlaste elujärjesse? 6. Kas ja mida võisid eestlased õppida valitsevalt rahvalt? 7. Mis sa arvad, kas oleks riikliku vabaduse juures eestlaste oskused ja teadmised kasvanud kiiremini kui võõraste valitsuse all või mitte? Katsu põhjendada oma arvamist!

5. Wolter von Plettenberg.

Tülid. Wolter von Plettenberg. Ordu läks uusi maid juurde saades veelgi tugevamaks. Tülid vaimulikkude ja ordu vahel keetsid vanaviisi ikka edasi. Neid uuendati iga pise-magi asja pärast. Seepärast on orduaeg igasuguste tülide

ja nägelemiste aeg. Samal ajal, kui Liivimaal tülid ei tahtnud lõppeda, kasvas Venemaal tugevaks Moskva suurvürsti-riik. Moskva valitsejad vallutasid rea teisi väikesi vene riike, nende hulgas ka Pihkva ja Novgorodi. Viimased asusid ordumaade naabruses. Üks Moskva riigi valitsejaist, Joann III, ehitas 1492. a. Narva jõe kaldale ordulossi vastu kindluse, Ivanlinna. See pidi heaks toetuspunktiks olema sõja korral orduga. Venelaste sihiks oli vallutada Liivimaa ja välja jõuda Läänemereni, mis võimaldaks läänepoolsete rahvastega kergemat suhtlemist ja kauplemist.

Venemaa poolt läheneva hädaohu suutis kõrvaldada mõneks ajaks ordumeister Wolter von Plettenberg. Tema vaigistas Liivimaa seisuste tülid ja laskis maa kaitseks rea kindlusi ehitada. Plettenbergi mõjul lubasid peapiiskopp ja piiskopid maa kaitseks oma sõjamehed välja saata. Kui vene väed Liivimaa piiresse tungisid, löödi nad orduvägede poolt tagasi. Pihkva ligidal Smolina järve kaldal kaotasid vene väed 1502. a. otsustava lahingu. Rahu tehti esialgu 6 aastaks, mida hiljemini pikendati mitu korda. Nii algas Liivimaal pikem rahu-aeg.

Pärast Plettenbergi surma puhkesid tülid vaimulikkude ja ordu vahel uuesti. Neid suurendas veel usu-uude, mis levis ka Liivimaal.

1. Miks oli orduaeg Liivimaal kestvate sisetülide ajaks? 2. Milline vürstiriik muutus Venemaal võimsaks? 3. Millist sihti taotles Joann III? 4. Milline oli Plettenbergi tähtsus ordu ajaloo? 5. Millal said Vene väed otsustavalt lüüa?

IV. Uus aeg.

A. Suured leiutused ja avastused.

1. Suured leiutused.

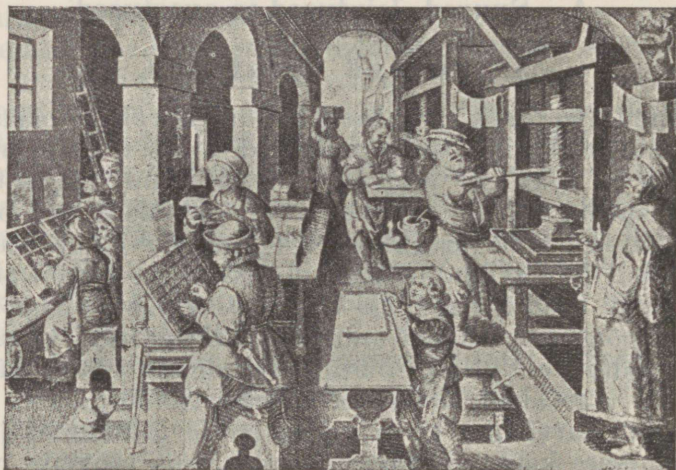
Samal ajal (XV s.), kui meie kodumaal rahvas orjastati ja maa isandad võimu pärast tülitsevad, algas Lääne-Euroopas leiutuste ja avastuste aeg, mis tõi palju uut rahvaste ellu.

Püssirohi. Sõjapidamisviisi muutis hoopis teiseks püssirohi, mida hakati (araablase eeskujul) tarvitama Euroopas arvatavasti XIV sajandil. Keskaja loss ei pakkunud siitpeale enam kuigi head kaitset sõja korral, sest püssirohuga purustati ka kõige tugevamad müürid. Alul tarvitati püssirohtu ainult kahurites. Need oleval teinud nii suurt müra, et kardetud „taevalaotuse kokkuvarisemist“. Hiljemini hakati püssirohtu tarvitama ka püssides, mille tõttu nool ja amb oma tähtsuse kaotasid. Samuti kaotas oma tähtsuse rüütlite ratsavägi, mille asemele astus püssidega jalavägi. Püssid olid küll alul väga rasked ja suured, kuid siiski oli nende abil võimalik vaenlast tabada kaugema maa tagant. Püssirohul oli suur tähtsus ka majanduslikus elus, näit. kaevandustes.

Meresõit, kompass. Kompassi leiutamisel oli suur tähtsus laevasõidu alal. Seni liikusid laevad ainult ranna läheduses. Magnetnõela tundi küll üsna varakult (araablase kaudu), tegeliku tähtsuse omandas ta alles XIV sajandist peale. Alul pistetud magnetnõel korgist läbi ja heidetud vette, mis ei andnud aga mingisuguseid tagajärgi: vee liikumine ei lasknud magnetnõelal võtta kindlat sihti. Viimaks paigutas itaallane Gioja (1. dzooja) magnetnõela kinnisesse karbikesse, mille peale olid tähendatud neli ilmakaart. Siit peale hakkasid merimehed sõitma ka lahtisele merele, mille tagajärjel laevasõit muutus tihedamaks ja kaubitsemise elavamaks. Uus kompass näitas sõitjatele alati kindlat sihti ja oli neile abiks teelt eksimise puhul. Nüüd hakati täpsemaid maakaarte valmistama.

Trükikunst. Trükikunsti leiutamisel oli määratu suur tähtsus rahvaste vaimses elus. Loomanahest pärgamendi ase-

mele võeti ristsõdade ajast peale küll paber tarvitusele, kuid siiski olid raamatud liiga kallid, sest käega kirjutamine nõudis palju aega. Seetõttu polnud laiemale rahvahulgale raamat üldse kättesaadav. Nõudmine kirjanduse järele kasvas aga järjekindlalt. Keskajal oli olemas peaaesjalikult vaimulik kirjandus, mis rääkis usust, usklikeudest ja inimese õndsakssaamisest. Usk ja vaimulik kirjandus võis inimesi köita ainult teatava ajani. Keskaja lõpul tekivad uued vaated ja huvid —

Raamatuid trükkimas.

kõigepealt Itaalias, kus õitses omal ajal vana rooma haridus ja kus võrsus rikas kaupmeestekiht. Põhja-Itaalia kaupmehed liikusid Euroopas ja Idamaal, mille tõttu nende silmaring laienes ja nende huvid usust võõrdusid. Ühes jõukusega ja elava suhtlemisega kujunesid uued vaated ka teistel linnakodanikkudel. Nõuti vabamat elu ja tunti huvi vaimse töö järele. Eriti suur oli seltskonna huvi vana aja kirjanduse ja kunsti vastu, mis vaba usu mõjust. Uued haridusesõbrad kogusid suure usinusega vana aja kunstiteoseid (näit. kujusid, ehteasju, nõusid) ja käsikirju, mis olid laiali pillatud mööda kloostreid. Eriti huvitas neid ilukirjandus ja ajalugu, sest nende uurimine teeb inimese täielikumaks, vabamaks. Nii kasvas haritlaste arv ja tarvidus raamatute järele.

Kuidas hõlbustada raamatute paljundamist? See oli küsimus, mida püüti lahendada. Alul lõigati terved leheküljed puusse. Need kaeti musta värviga ja suruti pargamendile

või paberile. Siiski jäi raamat kalliks, sest väljalõikamine oli raske töö ja lehekülgede kaupa koos lõigatud tähti võidi ainult ühe raamatu trükkimiseks tarvitada. Hiljemini hakati tähti üksikult lõikama. Sellele mõttele tuli Johan Gutenberg (1450. a.), kes alul valmistas üksikuid tähti puust, siis tinast. Samuti hakkas ta ka trükipressi tarvitama, mille abil oli võimalik tähti ühetasaselt paberile suruda. Esimene raamat, mis Gutenberg oma kodulinna, Mainzis, trükkis, on piibel. Siitpeale langesid raamatuhinnad tunduvalt ja raamat sai kättesaadavaks kõigile. Mis üks inimpõlv kirjan-duse, kunsti ja teaduse alal saavutas, selle võis ta nüüd raama-tute abil järgnevale põlvele edasi anda. Nii oli trükikunsti leiutamisel hiiglasuur tähtsus.

1. Millal hakati Euroopas tarvitama püssirohtu? 2. Millise murrangu tekitas see sõjaasjanduses? 3. Missugune tähtsus on püssirohul majandus-elus? 4. Millal hakati tarvitama kompassi ja milline on selle tähtsus? 5. Miks hakati enam huvituma kirjandusest ja kunstist? Miks olid raamatud väga kallid? 7. Kuidas ja millal leiutati trükikunst? Kes oli leiutaja? 8. Kujutle, milliseid muutusi tekiks meie elus, eriti koolielus, kui kaoks äkki maailmast trükkimiseoskus?

2. Suured avastused.

Portugallaste leiukäigud. Teatavasti muutus risticõdadega kaubanduslik suhtlemine Lääne-Euroopa ja Idamaade vahel väga elavaks. Suuremal arvul voolas igasuguseid kaupu Euroopa turule. XV sajandil hävitasid türklased Bütsantsi (Ida-Rooma) riigi, tungisid Balkani poolsaarele ja tõrjusid itaalia kaupmehed Idamailt peaaegu välja. Kaubahinnad kasvasid mitmekordseks. Hakati otsima uut teed Idamaale, nimelt rik-kasse Indiasse, millest räägiti kui imemaast, kus olevat küllus-es kulda, kalliskive, elevantluid jne. Arvati, et on võima-lik Indiasse pääseda ümber Aafrika ida poole purjetades. Meretee Indiasse leiti portugallaste poolt.

Portugallased jõudsid Madeira saarteni, kust edasi sõita ei julgetud. Arvati, et ekvaatori piirkonnas on hirmus kuumus, meri täis koletisi ja inimesi ei ela seal üldse. Lõppeks saadi neist kartusist üle. Julge merimees Bartholomeus Diaz sõitis poolitaja sihis edasi, jõudes Aafrika lõuna-neemeni, millele nimeks anti Healootuse neem.

Mõne aja pärast kujunes mõte tüürida Aafrikast ida poole, kus asub India. Vasco da Gama lahkuski 1497. a. Lissabonist, jõudes Healootuse neemeni, ja purjetas sealt ida poole, jõudes pika, vaevalise reisu järel Indiasse Mosambiki randa. Siit jõudis ta Kalkutta sadamasse (1498). Tagasi jõudnud Lissaboni, tõstis kuningas Vasco da Gama aadliseisusse. Esimesele India reisule järgnesid teised. Portugallased vallutasid Indias ühe linna

teise järel, mille tõttu India kaubandus läks nende kätte. Ka Moluki saared läksid hiljemini portugallaste võimusesse.

Lissaboni voolas nüüd määratul arvul mitmekesiseid kaupu: kalliskive, metalle, kulda, vürtse ja maiustoite. Siia ei jäänud need kaubad peatuma, sest Portugali ja teiste maade kaupmehed vedasid need laiali üle kogu Euroopa.

Ameerika avastamine. Kolumbus. Kolumbus oli itaallane. Ta sündis Genuas (1446) ja käis juba poisikesena kaugeil merereisudel. Meheas asus ta Madeira saartele elama, kus saarla-

Kolumbuse laevad: „St. Maria“, „Pinta“, „Nina“.

sed temale jutustasid, et meri lääne poolt ajavat randa puid, mida saarel ei kasvavat. See kinnitas tema arvamust, et lääne poole sõites võib jõuda Aasia idaranda. Tema ja paljud teised uskusid tol ajal juba, et maakera on ümmargune. Kolumbus valmistas hästi läbimõeldud plaani ja esines ettepanekuga Genua valitsuse ees. See jäi tagajärjetuks. Sama saatus sai osaks ta ettepanekule ka Portugali kuninga juures. Viimaks leidsid Kolumbuse kavatsused poolehoidu Hispaania kuninganna Isabella juures, kel korda läks oma abikaasat, kuninga Ferdinandi, uue mõtte poole võita. Kolumbus nimetati nende maade asekingaks, mis ta mõtles lääne poole sõites leida. Temale anti kolm väikest laeva, millega ta lahkus

1492. a. augustis Palose sadamast Kanaari saarte suunas. Mida kaugemale jõudsid laevad saarest, seda suuremaks kasvas laevameeste kartus: nad tundsid hirmu tundmatu ulgumere ees. Madrustel, kes tahtsid laevadega tagasi koduvettesse sõita, tekkis isegi kavatsus oma juhti merre heita, kui see nende soovidele vastu seisis. See otsus jäi õnneks teostamata, sest Kolumbus oli neile tarvilik tagasisõidulgi. Pealegi uskus madruste enamik oma juhi osavusse. Kolumbuses eneses tekkis ka pettumustunne, sest Jaapani (Zipangu) kallast, kuhu nad pidid jõudma oktoobri alguseks, polnud ikka veel näha. Tema arvamusel järgi pidi maakera olema palju väiksem kui ta tõepoolest on, ja mereteel Indiasse lühem kui tee mannermaad mööda. Varsti nähti linde, mis merimeeste meelega tõstis. Meeste julgustamiseks ja tähelepanu mujale juhtimiseks lubas Kolumbus suure tasu esimesele, kes märkab maad. Nii vahtisid madrused ööd ja päevad tundmata kaugusse. „Maa! Maa!“ kõlas 11. okt. ühe madruse suust. Järgmise päeva hommikul jõudsid avastajad Guanahani saarele, mille Kolumbus nimetas San Salvadoriks (lunastaja, päästja). Rõõm oli üldine ja piiritu. Saare elanikkude hulgas võttis aga maad hirm, sest valged inimesed olid neile tundmatud. Niipea kui nad nägid, et võõrad on nende vastu heatahtlikud, kadus hirm jalamaid. Nad sammusid lähemale ja silmitsesid eurooplasi suure huviga. Kolumbus ja ta madrused nimetasid punanahkseid pärismaalasi indiaanlasteks, sest nad arvasid, et viibivad Aasia idarannal. San Salvadori saarelt sõitis Kolumbus teistele saartele (näit. Kuuba, Haiti). Varsti peale seda reisis Kolumbus tagasi Hispaaniasse, kus ta suurte auavaldustega vastu võeti.

Kolumbus võttis veel mitmed reisid ette ja käis ka Lõuna-Ameerikas. Huvi uue maailma vastu oli Hispaanias väga suur. Väljarändajaid oli palju. Need olid Kolumbuse peale kadedad ja tõstsid tema vastu rea süüdistusi. Kuningas lõi kartma, et Kolumbus väga võimukaks ja hädaohtlikuks muutub. Tagajärg oli see, et Kolumbus kuninga usalduse kaotas. Oma viimased päevad elas ta vaesuses, vaatamata oma suurtele teenetele. Ta suri 1506. a. kaasaeglasest unustatuna.

Kolumbus ja kaasaeglased arvasid, et on üles leitud Aasia idarannik. Varsti aga selgus, et leitud maa taga on veel suur meri, ookean. Hispaanlane Ferdinand Magalhães (l. mögõljaiš) sõitis Tulemaa saarest mööda ja tegi esimese reisu ümber maailma (1519—22). Amerigo Vespucci

(1.: vesputši) nime järgi, kes avaldas esimese Uus-maailma kirjelduse, hakati Uus-maailma nimetama Ameerikaks.

Ameerika avastamise tähtsus. Ameerika avastamisel oli suur tähtsus rahvaste elus. Kaubandus muutus siitpeale palju elavamaks. Palju kulda ja hõbedat voolas Euroopasse, mis soodustas kaubavahetust, sest Euroopas oli keskajal rahast suur puudus. Elava kaubanduse tõttu arenes kiirsammul ka tööstus. Euroopa rahvad muutusid seetõttu palju rikkamaks. Uus-maailm pakkus häid võimalusi väljarändamiseks. Maa oli rikas, aga peaaegu elaniketa. Keegi ei takistanud eurooplasi sinna asumast. Õpiti tundma merd, uute maade taimestikku ja loomastikku, rikastades sel teel loodusteadust. Esimene reis ümber maailma tõendas kõigile, et maakera on ümmargune, mida sel ajal väga paljud ei uskunud. Ka see oli suur samm edasi inimsoo vaimses arengus.

1. Miks otsiti XV s. mereteed Indiasse? 2. Loenda suuri avastajaid ning nende avastusi! 3. Millal avastati Ameerika? 4. Millise sihiga sõitis Kolumbus üle ookeani läände? 5. Milliseil saartel ja maadel käis Kolumbus? 6. Mispärast nimetas Kolumbus Ameerika pärismaalasi indiaanlasteks? 7. Mispärast suri Kolumbus vaesuses? 8. Missugune oli maade avastamise mõju Euroopale? 9. Kes tegid esimese reisu ümber maailma? 10. Kust on tulnud nimi Ameerika?

B. Usu-uude ja Vana-Liivimaa.

1. Kirikuelu rike. Martin Luther.

Kirikuelu rike. Suurte leiutiste ja avastustega algas vaimne ja majanduslik tõus, mis kestis pikemat aega. Uued vaated kujunesid ka usu- ja kirikuelu suhtes. Vaimulikud, nagu ordurüütlid ja läänimehedki, elasid alistatud rahva tööst. Jumalateenistus vaimulikke palju ei huvitanud. Hoolitseti eeskätt selle eest, et saada rahvalt rohkem sissetulekuid. Käidi hoolega ühe mõisniku juurest teise juurde ja lasti end hästi sööta ja joota. Meeleldi nähtud külalisteks olid harilikult need kirikuõpetajad, kes mõistsid hästi lõbusalt aega viita. Rahva harimine ja ristiusus kasvatamine jäi sel kombel üsna kõrvaliseks asjaks. Lõbusat ilmlikku elu elasid kõik, nii ülemad kui ka alamad vaimulikud. Samasugune oli lugu ka teistes maades, näit. Saksamaal. Ka siin oli kirikuelu rikki läinud. Vaimulikud hoolitsesid kõigepealt oma sissetulekute ja lõbusa elu eest. Piiskoppide käes oli palju maid. Neid harisid talupojad, kes piiskopile ka makse maksid. Vaimulikud ise

aga riigile oma maade pealt mingisuguseid maksusid ei maksnud. Küll pidid kõik maaomanikud ja põlluharijad kirikule veel kümnist maksma. Kõik see sünnitas pahameelt.

Pahameelt tekitasid ka teised asjaolud. Nagu meie maal Riia peapiiskop ja piiskopid võitlust pidasid orduga, nii pidasid Rooma paavstid võitlust võimu pärast kuningate ja keisritega. Nad sundisid valitsejaid oma sõna kuulma ja tahtsid sel teel saada kogu ilma juhtijaiks. Võitlus võimu pärast ja lõbus tore ilmlik elu nõudsid suuri summasid. Kuidas neid saadi? Piiskoppidelt võeti makse ja kirikuameteid müüdi raha eest. Kes rohkem maksis, sai kohe. Et kõigest sellest ei jätkunud, hakati ka patte raha eest andeks andma. Valmistati pattude andeksandmise ehk päästukirju, mida mungad müüsid ja rahvas hea meelega ostis. Igal patul oli oma kiri ja hind. Mida raskem patt, seda suurem maks. Andeksandmiskirju müüdi isegi nende pattude jaoks, mis inimene vahest kunagi hiljemini juhtub tegema. Sel teel said paavst ja piiskopid suuri sissetulekuid. Kerge vaevaga rikkusi saades hakkasid kõrgemad vaimulikud toredat ja kõlvatut elu elama. Lodevus ja kõlvatus valitses ka alamate vaimulikkude — preestrite juures. Kõlvatu elu tungis ka kloostri müüride vahele munkade juurde. Rahvas jäeti aga üsna unustusse. Selle õpetamine ja kasvatamine oli vaimulikkude arvates igav töö. Nõuti ainult väliste usukommete täitmist. Õpetati, et inimene võib õndsaks saada, kui ta nii- ja niipalju palveid päevas loeb, Pühamaal käib ja Jeesuse haua palvetab, pühade inimeste rõivaid ja luid ostab. Pühade inimeste jäänustel pidi olema imet-tegev jõud. Viimaks tuli siis ka veel õpetus, et raha eest võib patte andeks saada. Kõik need väärnähtused tekitasid usklikkude juures suurt pahameelt.

Usu-uute algus Saksamaal. Martin Luther. Saksamaal Wittenbergi linnas elas ülikooliprofessor Martin Luther, kes kauemat aega oli olnud mungana kloostriis. Kui ka Wittenbergis hakati müüma pattude andeksandmise kirju, ei võinud Luther enam vaikida. Ta seletas avalikult, et inimene võib õndsaks saada ainult usu läbi ja oma patte kahetsedes. Rahvast õpetatagu ainult pühakirja põhjal. Lutheril oli palju vastaseid. Neid kutsus ta enesega vaidlema ja lõi 1517. a. 95 vaidluslauset üles Wittenbergi kiriku uksele. Tol ajal oli viisiks vastaseid avalikult vaidlema kutsuda. Lutheril oli ka palju poolehoidjaid. Neile toetudes hakkas ta väärõpetusi ja -pruuke kirikust välja heitma ning nõudis, et

jumalasõna õpetatakse rahva keeles. Seni oli see sündinud enamasti ladina keeles. Lutheri õpetuse poolehoidjaid kutsuti protestantideks, sest nad vaidlesid ehk protestisid riigivõimu vastu, mis ära keelas uue usuõpetuse levitamise. Nii saigi alguse usu-uude.

Martin Luther.

Usu-uude leidis laialist poolehoidu kõigi seisuste juures. Vürstid, krahvid ja rüütlid lootsid uuest usust enesele majanduslikke paremusi. Nad püüdsid saada kõrgemate vaimulikkude ja kloostrite maid, sest Luther niisuguseid maid ei tunnustanud, lugedes neid ülearusteks ja usuga vähe kokku-

kõlas olevateks. Haritud linnakodanikud olid samuti huvitatud kloostrite varandustest. „Halvad ajad! Aastast aastasse läheb elu ikka viletsamaks!“ seletasid orjustega koormatud talupojad. Talupoegadelt oli võetud õigus metsast puid raiuda, kala püüda ja heinamaid vabalt tarvitada. Kui Luther rääkis rahvale ristirahva vabadusest, siis said sellest talupojad aru maises mõttes. Kihutajate mõjul hakkasid talupojad mässama, püstitades rea nõudmisi, mis olid kokku võetud 12 punkti. Olgu neist siin nimetatud ainult järgmised: 1) kümnisemaksu vähendatagu, 2) küttimise ja kala-püügi õigus antagu tagasi, 3) maksusid vähendatagu ja päris-orjus kaotatagu jne. Viimases punktis oli öeldud, et talupojad taganevad neist nõudmistest, mis pole kokkukõias pühakirjaga. Talupoegade mäss, nagu seda arvata võis, suruti maha. Suur osa saksa vürstidest võttis Lutheri õpetuse omaks, pani selle oma riikides maksma ja sai vaimulikude maade omanikuks. Küllalt leidus ka neid, kes katoliku kirikule truuks jäid. Nii jagunes Saksamaa kahte leeri: ühelt poolt katoliiklased, teiselt poolt protestandid. Vahekorrad muutusid ikka teravamaks, mille tõttu puhkes verine kodusõda, mis 30 a. jooksul laastas killustatud Saksamaad.

Peale Lutheri, kuid temaga ühel ajal, alustasid võitlust katoliku kirikuga Ulrich Zwingli ja Johann Calvin. Mõlemad teotsesid Šveitsis. Calvini õpetusele rajatud usku hakati nimetama reformitud usuks. See levis Šveitsis, Hollandis ja kohati Inglis- ja Prantsusmaal. Lutheri usk leidis laialist poolehoidu Põhja-Saksamaal, Rootsis, Taanis ja teistes Põhja-maades.

1. Milles avaldus kirikuelu rike keskaja lõpul? 2. Millal esineb Luther oma vaidlusalusetega? Mille vastu olid need sihitud? 3. Mida õpetas ja nõudis Luther? 4. Miks pooldasid Lutherit: a) vürstid, krahvid, rüütlid, b) linnakodanikud, d) talupojad? 5. Mispärast tõstsid saksa talupojad mässu ja millega see lõppes? 6. Milliseid usu-uuendajaid tead sa peale Lutheri? 7. Kus levis Lutheri ja kus reformitud usk?

2. Usu-uude Eestis.

Usu-uude tungib meie maale. Mõne aasta pärast tungis uus usk ka Liivimaale ja leidis elavat poolehoidu. Vaimulikkudega oldi siin sama vähe rahul kui Saksamaalgi. Isegi pattude andeksandmise kirju müüdi siin, näit. Piritu kloostri juures, suuremate kirikupühade ajal. Uus usk leidis tõsist poolehoidu kõigepealt linnades. Linnakodanikud elasid karskemat elu kui vaimulikud ja teised seisused. Laiskust, hooletust või kõlvatut elu võis nende juures vähe leida. Sellepärast lõid nad ka kohe usu-uute poole, mis hukka mõistis

kõlvatu elu. Pealegi olid linnakodanikud teistest enam haritud. Kõrgema hariduse tõttu leidis uus usk siin suuremat arusaamist ja vastuvõtmist. Ka ihkasid linnad kloostreid maid ja muid varandusi enestele saada. Nad teadsid, et uus usk ei tunnustanud kloostreid ja luges nad täiesti ülearusteks.

Usu-uude Tallinnas. Riia oli kõige suurem ja rikkam kaubalinn Liivimaal. Ta asus lõuna pool ja oli nõnda Saksamaale lähemal kui Tartu ja Tallinn. Riias leviski

Melchior Hoffmann.

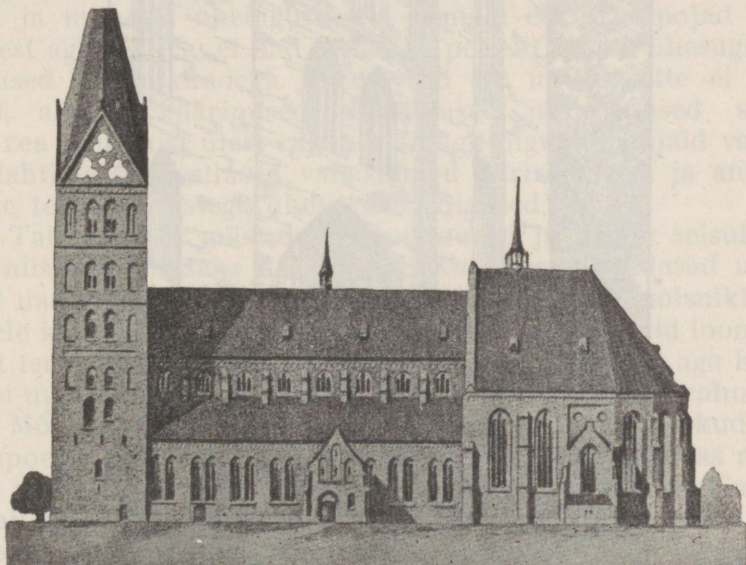
kõigepealt usu-uude ja tungis sealt põhja poole, Tallinna ja Tartu. Tallinnas hakkas 1524. a. endine munk Johann Lange oma kaaslastega luteri usku kuulutama. Ta nõudis, et väärpruugid kirikust kaoksid, rahvast pühakirja põhjal õpetatakse ja jumalateenistust ka eesti keeles peetaks.

Uut usuõpetust kuuldes vololaskid inimesed hulgana kirikutesse. Nad purustasid seal altarid, pühad pildid, kujud ja ristid. Osa kirikuvarandust võeti kaasa. Taheti hävitada endine usk. Ainult Niguliste kirik jäi puutumata, sest rahvas

ei pääsenud sinna sisse. Kiriku-eestseisja oli kiriku ukسلukku-
desse lasknud tina valada.

Linnavalitsus oli usu-uute poolt, kuid nõudis valjult, et
kirikute varandused toodaks tagasi. Ta pani linnas kerge vae-
vaga rahu maksma, ja uus usk sai kiiresti kogu linnarahva
usuks. Kloostrid pandi kinni, nende varandus võeti linnale ja
mungad pidid linnast lahkuma.

Usu-uude Tartus. Palju mässulisemalt levis uus usk Tar-
tus. Siin hakkas jumalateenistust uues vaimus pidama kasuk-
sepp Melchior Hoffmann. Tema rääkis lihtsalt ja arusa-

Tartu toomkirik endisel kujul.

davalt, kuid üleskihutavalt. Ta oli vähese haridusega, kuid
suurte vaimuannetega. Ta tundis hästi piiblit ja omas suure-
pärasat kõneannet. Hiljemini sai ta endale „Liivimaa prohveti“
nime. Kui piiskopi lossiülem tahtis vangistada Hoffmanni,
sai rahvas vihaseks ja hakkas all-linna kirikuid ja kloost-
reid üle võtma. Preestrid aeti välja, pildid ja kujud
purustati või põletati turuplatsil, ja Hoffmann pandi
jutlust pidama. Kloostrites tehti samuti. Mungad ja nunnad
sunniti lahkuma. Nunki kästi peale selle veel mehele
minna ja teiste inimeste moodi elama hākata. Viimaks tuli
järg ka tugeva toomkiriku kätte. Seda oli kaitsemas lossi-
ülem. Rahvahulgad liikusid Toomele. Algas kiriku piiramine.

Võitluses said mitmed sakslased ja eestlased surma. Viimaks taganes lossiülem oma meestega lossi ja jättis kiriku saatuse hooleks. Rahvas purustas kiriku ukse, see ei pidanud löökpalgi tugevaile hoopidele kuigi kaua vastu. Algas rüüstamine. Jeesuse ja pühade meeste kujud hävitati. Pildid ja muud kaunistised kas purustati või põletati. Sellega ei lõppenud

Usu-uuendajad Tartu toomkirikut piiramas.

veel rahva viha. Loss oli veel võitmata. Kahurid seati üles ja ähvardati loss maatasa teha. Nüüd astus linnavalitsus vahele ja võttis lossi oma kaitse alla. Rahva vaigistamiseks kutsuti Tartu uus jutlustaja, kes ligi kuu aega uue õpetuse kohta seletusi andis. Hoffmann kaotas poolehoidu ja pidi Tartust lahkuma.

Siitpeale hakkas linnavalitsus ise kirikuelu korraldama. Ta pani kloostrid kinni ja keelas rahval katoliku kirikus

käimise. Nii pääseski uus usk Tartus võidule. Aegamööda leidis see vastuvõtmist ka teistes linnades.

Omakasu pärast löid usu-uute poole ka mõisnikud, läänimehed. Nad lootsid, et uue usu maksmahakkamisega Liivimaal kaovad siit ka katoliku usu piiskopid, kes olid nende isandad. Mõisnikud olid uue usu vastu siiski palju leigemad kui linnakodanikud. Selleks mõjusid osalt kaasa talupoegade rahutused.

Rahutused talupoegade keskel. Talupojad lootsid, et uue usuga paraneb ka nende seisukord. Uus usk kõneles vabadusest ja inimeste üheõigusest Jumala ees. Talupojad said sellest aga nii aru, et nad otsekohe peavad saama ühesugused õigused mõisnikkudega. Et härrad ise midagi ette ei võtnud, algasid käärimised. Harjulased ja virulased seadsid rea nõudmisi üles: rahvale antagu õigus õpetajaid valida ja lahti lasta, eestlased vabastatagu pärisorjusest ja antagu neile teiste seisustega ühesugused õigused.

Talupoegade mässukatse summutati ja nende seisukord jäi niisama viletsaks kui ennegi. Ka uuest uuendatud usust jäid nad esialgu ilma. Talupojad pidid usuasjus mõisnikkude järele käima: kui mõisnik uue usu vastu võttis, pidid loomulikult tema talupojad samuti tegema. Mõisnikud olid aga hiljemini uuele usule päris vaenlikud, kartes talupoegade rahutusi.

Möödus enne hulk aega, kui luteri usk mõisnikkude ja talupoegade juures leidis vastuvõtmise. Pealegi takistas maal uue usu levimist eesti keelt oskavate õpetajate puudus. Saksa maalt tulnud õpetajad ei mõistnud rahva keelt ja nende jutlused jäid seepärast arusaamatuks. Kõige selle tagajärjel pidas rahvas salaja veel kaua kinni paganausu kombeist.

Eestikeelse kirjanduse algus. Usu-uutega lähedases seoses on eestikeelse kirjanduse algus. Et uut usku levitada ja talle pooldajaid võita, oli vaimulik kirjandus eestlastele tarvis kättesaadavaks teha. 1535. aastal trükitigi esimene eestikeelne raamat, Wanradt-Kõlli katekismus. Raamatus esinevad kõrvuti alasaksa- ja eestikeelne tekst. Paarkümmend aastat hiljem ilmus ka Tartus eestikeelne katekismus.

1. Missuguse seisuse juures leidis usu-uude kõige kiiremini poolehoidu ja mispärast? 2. Kes oli tähtsam usu-uuendaja Tallinnas? Kuidas pääses seal usu-uude võimule? 3. Kes oli tähtsam usu-uuendaja Tartus? Kudas pääses siin usu-uude maksvusele? 4. Mille poolest oli usu-uude mõisnikele meeldiv ja mille poolest ebameeldiv? 5. Mispärast tekkisid usu-uute tulekul meil talupoegade rahutused? 6. Miks oli usu-uute teostamine maal raske? 7. Miks tunti vajadust eestikeelse raamatu järele? 8. Missugune on esimene eestikeelne trükitud raamat? 9. Millal see ilmus?

D. Vene-Liivi sõda ja orduvalitsuse lõpp.

1. Orduriigi siseolud.

Tülid. Uus usk tõi meie kodumaa ellu uued tülid. Linnad olid usu-uute poolt, vaimulikud aga vastu. Nad nõudsid koguni kirikuid ja kloostreid ja nende varandusi tagasi. Linnad ei tahtnud sellest aga midagi kuulda. Ka läänimehed sattusid linnakodanikkudega tülli: nad tahtsid kloostri maadest ja muust varandusest osa enesele saada. Linnad hoidusid truult kokku ega mõelnudki vastasele järele anda. Neid julgustas osalt see, et ordumeister uue usu levimisele tõsiseid takistusi ei teinud. Suuremaid tülisid sel ajal ei tekkinud. Ka sõdu ei olnud teiste riikidega. Rahu kestis pikemat aega. See kõik oli ordumeister Plettenbergi teene. Ta oli kõige targem ja osavam Liivi ordumeistritest.

Seisuste elu orduaja lõpul. Peale Plettenbergi surma (1535. a.) läks seisukord Liivimaal halvemaks. Tülid võtsid jälle hoogu. Ordu ja peapiiskopi tülide tagajärjel tekkis koguni kodusõda. Maa kaitsest ei mõelnud enam keegi. Elati ainult iseenele. Maad võtsid äärmine lõbutsemine, liigne söömine ja joomine, laiskus ja lodevus. Ordurüütliid, mõisnikud ja vaimulikud ei teinud muud kui aina lõbutsesid. Käidi küttimas, ratsutamas, korraldati mitmesuguseid mängu ja söideti ühest pulmast ning pidult teise. Ordurüütliid käisid peale selle veel hea meelega Venemaal riisumas ja tapmas. Aadli pulmapidudel oli riid ja kaklemine harilik. Riidlejad haarasid tihti ka mõõgad ja taplus algas. Pidulistest kaotas mõni pea, teine käe või jala. Inimese elul polnud mingit väärtust ega tähtsust.

Suurt lõbu, toredust ja uhkust ajasid taga ka linnakodanikud. Toredamaid pidusid peeti harilikult suurte pühade — jõulu, lihavõtte ja nelipühade — ajal.

Suuremaiks ja tähtsamaiks pidudeks olid pulmad. Nende ajal püüti hiilata. Igaüks ehtis end, kuidas mõistis ja suutis. Kõige enam ehtisid end naisterahvad. Kanti leopardi-, nirgi- ja ilvesenahku. Tanuehted ja kaelakeed olid hõbedast, kullast ja kalliskividest. Kuldsõrmused kiirgasid kõigil sõrmedes, ühtedel oli neid vähem, teistel rohkem. Neiud kandsid hõbe-, kuld- ja pärlpaelu. Üks tolle aja kirikuõpetaja kirjutas: „Kui kellegi käes oleks see kuld ja hõbe, mis lihtkodaniku naine ja tütar meie ajal pulmas seljas kannab, võiks ta sellega kaunikest kauplust pidada ja end ühes naise-lapsega parajal viisil elatada.“

Joomis- ja raiskamishaigus hakkas külge ka talupojele. Eriti võis seda näha vakusepidustustel. Kui maksud maksud, algas ühine lõbutsemine. See seisis õllejoomises, mida ohtralt pruulisid nii mõisad kui talupojad. Joodi üksteise võidu, kuni mõistus kadus. Talupojad korraldasid suvel ka omavahelisi pidusid. Õllejoomist ja prassimist edendasid mõisnikud veel sel teel, et nad omakasu pärast kirikute juures lasksid müüa pühapäeviti õlut. Jumalateenistus jäi nii hoopis kõrvaliseks asjaks. Talupojad läksid lõbusas meeleolus kirikusse ja jätkasid siin oma kärarikast jutuvestmist. Õpetaja sõnu võis vaevalt kuulda. Mõisnikud, nähes õllemüügi tulu, asutasid viimaks päris kõrtsid kirikute juurde. Need olid tuntud kirikukõrtsid. Veel praegugi leiame kõrtse kirikute juurest.

1. Missugused vastuolud valitsesid Liivimaal orduaja lõpul? 2. Kuidas suhtus ordumeister uue usu levikusse? 3. Millised halvad püüded esinesid seisuste elus orduaja lõpul? 4. Kirjelda liivimaalaste priiskavat elu orduaja lõpul? 5. Missugused olid tähtsamad pidustused linnas, missugused maal, talupoegadel? Kuidas soodustasid mõisnikud joomise tekkimist talupoegade hulgas?

2. Vene-Liivi sõja põhjused. Sõja algus.

Vene-Liivi sõja põhjused. Kuidas orduriigis elati, polnud saladus. Naabrid jälgisid sündmusi siin hoolega. Iseäranis teravalt olid valvel venelased. Nad nägid, et orduriik polnud enam nii tugev kui Plettenbergi ajal. Sõjaväge ei suurendatud ega korraldatud, kindlusi ei ehitatud. Selle asemel ainult lõbutseti.

Samal ajal valmistas end hoolega sõja vastu Moskva suurvürstiriik, kus valitses Joann IV Julm. Osteti kahureid, püssirohtu ja muud sõjamoona. Seda müüsid venelastele salaja koguni orduriigi kaupmehed.

Venelaste siht oli oma riigipiire Läänemereni laiendada. Nad tahtsid läänepoolsete rahvastega vabalt kaubelda ja suhelda. Seni takistasid venelaste kauplemist Liivimaa linnad, piiskopid ja ordu. Linnad tahtsid, et kauplemine toimuks ainult nende kaudu. Ei lastud ka sõjakunsti tundjaid, käsitöölisi ega meistreid, keda venelased Saksamaalt palganud, oma maast läbi.

Need takistused pahandasid tsaari. Ta olevat öelnud: „Liivimaa on mulle igati jalus, sellele peab lõpp tulema.“

Nii oli sõjaks tõsiseid põhjusi. Pealegi seletasid venelased ettekäändena, et Tartu piiskopkond peab vana lepingu

põhjal maksma Venele makse. Sellest ei ole aga kinni peetud. Nüüd hakati tagantjärele nõudma võla tasumist. Et liivimaalased venelaste nõudmisi ei täitnud, alustas Joann IV Julm sõda orduriigi vastu.

Sõja algus. Vene väed ilmusid Narva ja Pihkva poolt üle piiri jaanuari lõpul 1558. a. Algasid rasked ajad Liivis. Ordumeister käskis küll juba varakult linnu ja maakondi sõjavägesid korraldada ja maakaitseks valmis olla, kuid see jäi tagajärjetuks. Ei aidanud ka korduvad manitsused. Mõisnikele ja rüütelitele meeldis tol ajal palju enam lõbutsemine. Suur osa maa aadlist oli Tallinnas koos pulmapidul, mida korraldati suure toreduse ja hiilgusega. Võõraid oli palju üle maa kokku tulnud. Seletati, et „seda pulmapidu mäletavad veel lapsed ja lapselapsed“. Vaenlase ilmumine ja maa rüüstamine pulmalisi palju ei kohutanud. Nad pidutsesid suure kiitlemisega edasi. Joodi innukalt õlut ja lubati üksteise võidu maha lüüa nii- ja niipalju vaenlasi. Kui pulm oli möödas, ei saanud pulmalistest maa kaitsejaid. Nad põgenesid mitte ainult venelaste, vaid ka kuuskede ja põõsaste eest, pidades viimaseid vaenlasteks. Et maa täiesti lahti oli, tungisid vaenlase väed vabalt sisemaale, riisudes ja põletades Tartu- ja Virumaal. Külad ja alevi d tehti maatasa. Vili ja loomad riisuti. Mida ei suudetud kaasa võtta, see hävitati. Loomad aeti küünidesse ja pisteti siis küünid põlema. Nii hävis kõik. Mõisnikud leidsid varju lossides ja linnades, kuid rahvas sinna ei pääsenud. Kõige enam kannatas Tartumaa¹. Tartu oli palju rahvast kokku voolanud. Kõik ei pääsenud linna ja muist pidid jääma linna vallikraavidesse. Külm, nälg ja venelased, kes Tartu alla jõudsid, hävitasid neist suurema osa. Kõike seda nägid linlased pealt, kuid ei suutnud midagi tõsisemat ette võtta. Vaenlane leidis Liivis siin-seal küll vastupanu, kuid see kõik oli juhuslik ja jõuetu. Ta lahkus Liivimaalt veebruari lõpul tühiste kaotustega ja rikkaliku sõjasaagiga. Vangiviidud inimesed müüdü orjadeks. Teisi piinatud kõige metsikumal kombel. Mõned seotud peergude vahele ja süüdatud põlema. Nii lõppes venelaste rööv- ja rüüsteretk, mida rahvas ei suutnud niipea unustada.

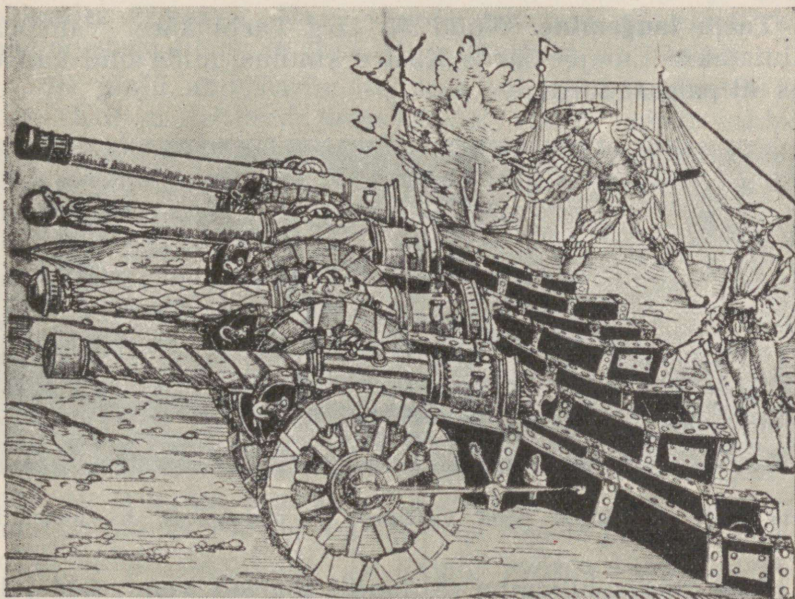
1. Missuguses seisukorras oli Liivimaa sõjavägi peale Plettenbergi surma? 2. Missugune riik oli eriti huvitatud Liivimaast? 3. Kuidas oli Liivimaa

¹ 31. jaanuarist 10. veebruarini rüüstasid ja põletasid vene väed (eriti tatarlased — „peninukid“) Rõngu, Rannu, Konguta, Kärkna ja Laiuse ümbruses, siis Järvas, lähenedes Paidele, ja 10. veebr. Rakvere all.

Venele takistuseks? 4. Milline ettekääne leiti sõja alustamiseks? 5. Millal sõda algas? 6. Kuidas suhtus aadel riigi kaitsemisse? 7. Kirjelda venelaste sõjakäiku! 8. Missugune ala kannatas kõige rohkem venelaste rüüsteretkede all?

3. Tähtsamad linnad langevad venelaste kätte.

Narva langemine. Venelastele oli siitpeale selge, kui nõrk ja jõuetu on orduriik. Moskva tsaaril Joann IV Julmal kujuneb nüüd kavatsus vallutada kogu Liivimaa. Ta hakkab uut väge Liivi piirile koondama ja kõigepealt Narva sihis, sest Narva oli Liivi tugevam eelkants idas. Pealegi oli Narva tähtis kaubanduslikult, sest tema kaudu avanes väljapääs Läänemerele.

Kahureid XVI sajandist.

1558. a. kevadel hakkavad venelased Jaanilinnast Narva linna pommitama. Linna seisund oli raske: puudusid raha, laskemoon ja toiduained. Väljast ei suutnud keegi otsustavat abi anda. Ühe linnas tekkinud tulikahju ajal õnnestus vaenlastel vallutada linna. Püsima jäi veel esialgu loss, kuid seegi pidi alistuma laskemoona ja toiduainete puudusel. Linna elanikke ja lossikaitsejaid lubati lahkuda ja varandus kaasa võtta, välja arvatud kahurid.

Narva lossi langemisega, mida peeti üheks tugevamaks, kujunes tsaaril kindel otsus Liivimaa täielikult alla heita.

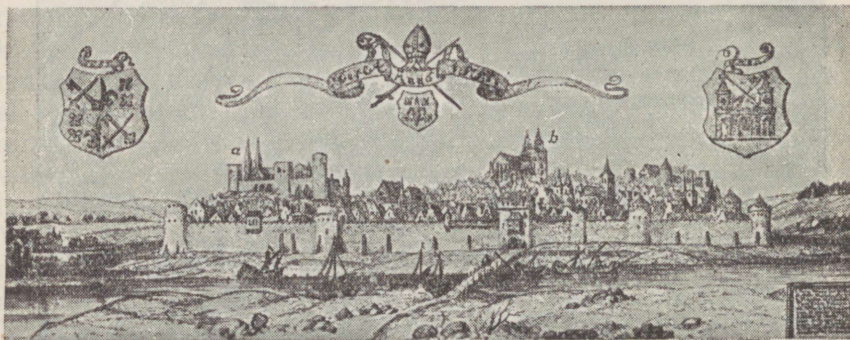
Pisut hiljem langesid vaenlaste kätte ka Toolse, Rakvere ja Vasknarva, kust rüütlid ja mõisnikud olid lahkunud juba varakult.

Vastseliina langemine. Peale Narva langemist teotsevad venelased Lõuna-Eestis. Moskva tsaari käsul lahkub Pihkvast mitmekümnetuhandeline sõjavägi, et vallutada Vastseliinat, Kastret ja Tartut. Vene väed asuvad

eeskätt Vastseliina piiramisele. Viimast oli kaitsemas 80 palgasõdurit ja salk talupoegi Jürgen Uexkülli juhatusel. Vaenlased löid üles „7 võimsat laagrit“ ja töid hulk raskeid kahureid. Ometi kaitse Uexküll kantsi imestustäratava vaprusena. Üks kaitsetornidest oli juba purustatud ja müüri avas tekkinud, aga keegi ei mõelnudki alistumisele. Viimaks kujunes siiski teisiti. Umbrusest lossi põgenenud hirmunud inimeste mõjul hakkasid sõdurid mässama. Nad nõudsid ähvardades, et loss vabatahtlikult vaenlase kätte antaks. Lossiülem oli sunnitud oma elu päästmiseks sõdureile järele andma. Loss anti vaenlastele üle ja Uexküll lahkus oma poolehoidjatega.

Ordumeister jätab sündmusest teada saades Kirepi, kus ta oma vägedega asus, maha ja laseb sealsed kindlused maha põletada. Suure vaevaga jõuab ta viimaks Valka, jättes Tartu saatuse hooleks.

Tartu langemine. Nüüd oli järg Tartu käes. Vahepeal vallutatakse Emajõe-äärne Kastre kindlus, mida olid kaitsemas 40 palgasõdurit.

Tartu 1553. a. Emajõe poolt vaadates: a — piiskopiloss, b — toomkirik.

Paar päeva hiljemini (8. juulil) jõudsid Vene väed juba Tartu alla. Kolmandal päeval oli linn ümber piiratud, mille järel algas pommitamine. Tartlased kaitsevad alul südilt. Nad pommitasid vaenlast ja võtsid korduvalt väljatunge ette, kuigi linna kaitseväge polnud suur. Vaenlane suurendas aga kord-korralt linna pommitamist kahureist. Osa maju purunes ja langes kokku. Piiratud lootsid pikisilmi välisabile. Ordumeister saatis oma saadikutega sõna, et ta jõuab varsti vägedega linnale appi, pidagu nad ainult vapralt niikaua vastu. Kuid abi ei tulnud. Seisukord muutus venelaste ülevõimu tõttu ikka halvemaks ja ikka sagedamini hakati kõnelema rahutegemisest.

Rahutegemise mõtte pooldajate arv kasvas alatasa. Selleks löi hea pinna ka Vene väepealiku ettepanek, mille järgi

lubati tartlastele „suurvürsti armu ja rahu, kui nad alla annavad; kui aga mitte, siis ei pidavat väiksempi laps ellu jääma“. Kui viimaks teade tuli, et ordumeister ei suuda abi anda, otsustasid kodanikud peaaegu üksmeelselt alistuda. Linnanõukogu alustas rahuläbirääkimisi. Nõuti, et venelased oma usku peale ei sunniks, linna ja linlaste varandust ära ei võetaks ja kohtupidamise õigus säilitataks, kodanikke Venemaale ei saadetak, neid vabalt kaubelda lastaks ja möödud ja kaalud endisteks jäetaks. Tartu piiskop nõudis, et temale jäetaks Kärkna klooster ühes maadega, rahvaga ja kohtupidamise õigusega. Vene vägede juhataja oli varsti kõigi tingimustega nõus, et linn võimalikult rutem alistuks.

18. juulil anti Tartu üle Vene väepealikule Peeter Šuis-kile. Kes ei tahtnud linna jääda, võisid vabalt lahkuda, nende hulgas ka piiskop. Ta läks Vene sõjaväelaste saatel kogu oma varandusega Kärknasse, kust ta hiljemini vangina Moskvasse saadeti.

Venelaste sõjasaak oli võrdlemisi suur. Nende kätte langes kaugelt üle 500 kahuri, palju püssirohtu ja tina. Varustise pärast oleks linn võinud veel kaua vastu panna. Peale selle läks vaenlase valdusesse veel palju raha ja väärtasju, mis oli peidetud kas eramajades või kirikutes ja surnuaedadel hauakivide ja mälestussammaste all. Need varandused olid arvatavasti suuremalt jaolt põgenejate omad. Kui linnakodanikud oleksid kõik venelaste kätte langenud rikkused sõjapidamiseks ohverdanud, poleks ei kaitsevägedest ega varustisest puudust tulnud. Üldiselt toimis Vene vägede juhataja oma aja kohta küllalt inimlikult. Ta püüdis sellega kaasa aidata, et ka teised Liivi linnad ja kindlused Tartu eeskujul vabatahtlikult alistuksid.

Sõda kestab edasi. Rida losse alistub vastupanekuta¹. 1559. a. teevad mõlemad pooled vaherahu kuueks kuuks. Venelased on küllalt järeleandlikud, sest lõunas on tatarlased uuesti sõjategevust alustanud. Ordu kasutab seda aega sõjajõudude kogumiseks. Maapäev kutsutakse Riiga kokku, kus otsustatakse võtta kõigilt maksu kindlaksmääratud korra järele. Maksusid toodi nüüd palju korralikumalt ja hoogs-

¹ Vaenlane vallutab Rõngu, Konguta, Rannu, siis Porkuni lossi, Rakvere ja Toolse. Augusti lõpul ilmuvad juba Vene väesalgad Tallinna lähedusse. Tõsisemat vastupanu leidsid venelased ainult Rõngu ja Tõravere all (Tartumaal), kus nad põgenema lüüakse. 1559. a. teotsevad Vene väed Järvas.

malt¹. Ka ilmusid sõjamehed peaaegu kõigist Liivimaa osadest. Venelaste õnneks aga algavad Liivis vastuolud ja väejuhatuse tülid. See halvab edaspidist tegevust ja ajab kõik head lootused nurja. Ka alaline rahapuudus mõjus selleks kaasa.

Härgmäe lahing. Vene väed avaldasid hiljemini jälle hoogsat tegevust. Nad laastasid maad kord siin, kord seal². Seal tuli teade ordu laagrisse, et Vene väed on ilmunud Härgmäe ümbrusse. Arvati, et need on ainult väikesed eelväed. Ordu väerühm, umbes 500 ratsanikku, tungib 2. aug. 1560. a., keskpäeval, kui vaenlane parajasti puhkas, neile peale. Varsti selgus aga, et see oli Viljandi poole liikuv suurem sõjavägi, umbes 12000 meest. Hõlpsa vaevaga piiravad venelased liivi väesalga ümber ja purustavad selle peaaegu täielikult. Vähesel läheb korda põgeneda. See oli raske löök Liivile, sest siin sai surma ja langes vangi palju kõrgemaid väepealikuid.

Härgmäe lahing tegi ordu ja kogu Liivimaa seisundi väga raskeks. Siit peale ei suuda orduvägi enam välivõitlusi pidada. Ta kaitseb end ainult veel lossides.

Viljandi langemine. Nüüd liikusid Vene väed takistamata Viljandi suunas edasi: osa läks Helme ja Karksi kaudu, osa põhja poolt Põltsamaa kaudu. Viljandi lossi peeti tol ajal võitmatuks. Ta oli looduslikult hästi kaitstud. Loss oli kõrgel kohal, idas ja läänes piiras teda järv. Peale selle ümbritsesid lossi sügavad kaitsekraavid ja kahekordne vall. Ka oli kindlus hästi varustatud kahurite ja laskemoonaga.

Niipea kui Vene väed Viljandi alla jõudsid, algas selle piiramine. Ehitati rida kindlustatud kohti, kust võidi edukalt linna pommitada. Need asusid linnale niivõrra lähedal, et „võis kiviga Viljandi kindlusse visata“. Algas linna ja lossi laskmine nii süüte- kui ka teiste kuulidega. Mitmepäevase pommitamise järel purunesid kohati linnavallid. Kuid linna ära võtta tormijooksuga ei suutnud vaenlased siiski. 300-meheline kaitsemeeskond lõi kõik pealetungid edukalt tagasi.

Venelased suurendasid selle järel kord-korralt pommitamist. Neil õnnestus süütepommidega linnas mitmes kohas tulikahjusid tekitada. Tuli kandus ühelt majalt teisele.

---

¹ Taluperemehed maksid enese eest 1 mark, perenaise eest $\frac{1}{2}$ marka. Peale selle oli peremees kohustatud maksma ka teiste kodakondsete eest.

² Põltsamaa ja Härgmäe ümbruses, Ruhjas ja Karksis, Tarvastus, Harjus ja Järvas; Rapla, Kuimetsa ja palju teisi mõisu põletatakse maha. Sama saatus saab osaks küladele ja ka Kose kirikule. Isegi vili olevat põldudelt maha niidetud laastamise otstarbel.

Viimaks põles linn peaaegu täielikult maha, püsima jäid ainult üksikud majad. Õeldu tagajärjel löid linna kaitsevad sõdurid kartma ning sundisid endise ordumeistri Fürstenbergi vaenlasele alistuma, kuigi lossis oli veel küllaldaselt sõjavarustist, näit. 450 kahurit, palju müüripurustajaid ja muud sõjavarustist.

Viljandi langemine augustikuus 1560. a. oli suurim kaotus liivimaalastele. Nad kaotasid võitlustuju ja lootuse vaenlast maalt täielikult välja tõrjuda.

Viljandi langemise järel vallutavad venelased vastupanuta Tarvastu, Ruhja ja Põltsamaa. Siit kavatsetakse minna Tallinna piirama. Vahepeal teotseb osa vägesid Pärnu alal, rüüstates ja põletades mereäärseis kalameestekülades. Siit liigutakse Läänemaale, mis seni püsis vaenlasist puutumata ja kuhu oli toodud varjule palju varandusi. Vaenlased liiguvad takistamata, toimides teel vana harjunud kombe järele.

Varsti on nad juba Harjus, peatudes Harku mõisas. Tallinna piiramisele veel ei asuta, sest linna väesalgad astuvad vaenlasele julgesti vastu. Asutakse küll Paide piiramisele. Mitmenädalase ägeda, kuid tagajärjetu pommitamise järel loobutakse ka sellest. Lossipealiku seletuse järgi lastud kord 36 pommi korruga linna, nii et ükski aken ega katus pole lossis terveks jäänud. Lossist leitud peale venelaste lahkumist 3000 raudkuuli, 523 kivikuuli, mille raskus ulatus 18 leisikani, ja ligi 300 süütepommi. Peale äpardunud Paide piiramist loobus Vene vägi ka Tallinna piiramisest. Osa Vene sõjajõududest isegi lahkus Liivist. Kogu talve jooksul võtsid venelased ette ainult väikesi röövretki Järvas ja Sakalas.

Talurahva rahutused. Ordu elujõud oli otsas. Rida tähtsaid linnu ja losse oli läinud vaenlase kätte. Eesti talurahva kaitsemisest ei võinud enam juttugi olla. Talupojad hakkasid nüüd oma huvide kaitset taotlema. Nende seisukord oli läinud äärmiselt viletsaks. Rasked maksud ja mõisa raske tegu käis üle jõu. Pealegi tõi sõda palju raskusi ja viletsusi kaasa. Alaline omavoli, röövimine väesalkade poolt, väeteenistus ja küüdikohustised lõpetasid talupoja kannatuse. Nad tõstsid Harjus, Virus ja Läänes mässu ja asusid Koluvere lossi piirama, kuhu oli põgenenud ümbruskonnast palju mõisnikke. Talupojad arvasid olevat paraja aja tulnud, et aadli võimu hävitada ja end hoopis vabaks teha. Mäss suruti aga, nagu endistelgi kordadel, veriselt maha. Sakslased suutsid küll kaitseta ja sõjariistadeta talupoegade mässu

maha suruda, maad kaitseda aga mitte. Nad polnud selleks ette valmistunud. Kogu aeg ja jõud kulutati lõbutsemiseks ja omavahelisteks tülideks.

1. Miks pidasid venelased Narva vallutamist eriti tähtsaks? 2. Miks ei suutnud Narva venelaste pealetungile vastu pidada? 3. Kuhu pöördusid venelaste väed Narva alt? 4. Miks hakkasid Tartu elanikud nõudma rahutegemist? 5. Missugused olid rahutingimused? 6. Kirjelda venelaste sõjasaaki Tartust? 7. Miks katkes sõjategevus 1559? 8. Miks ei suutnud liivimaalaseid hiljemini vastu panna? 9. Kirjelda Viljandi pommitamist! 10. Missuguseid linnu ei suutnud venelased vallutada? 11. Kuidas katsusid talupojad oma olukorda Vene-Liivi sõja ajal parandada? 12. Millised olid tagajärjed?

4. Sõja lõpp. Ordu maade jagamine.

Sõja kestel pöördusid Liivi võimumehed abipalumisega mitme välisriigi poole, kuid tagajärjeta. Nähes, et orduriik langemisel, müüs Saaremaa piiskop üsna varakult oma maad Taani kuningale. Nii läksid Taani kätte Saare- ja Läänemaa. Neile osteti juurde veel Tallinna piiskopi maad. Kõik need maad andis Taani kuningas oma vennale hertsog Magnusele.

Et ordu oli äärmiselt nõrk ja jõuetu, alistus Tallinn 1561. a. ühes Harju-, Järva- ja Virumaa aadliga Rootsi kuninga Eerik XIV valitsusele.

Sõja ajal pöörduti mitmel korral Poola kuninga poole ja paluti temalt toetust. Ordurüütlike keskel oli koguni erakond tekkinud, kes püüdis Liivimaad alistada Poola valitsusele. Selle erakonna juht oli ordumeister Kettler. Ta arvas ainult sel teel võimalikuks orduriiki jagamise eest hoida ja oma isiklikke huvisid kaitseda. Kettleril ei läinud siiski korda Liivimaad tervelt Poola riigile kindlustada. See sai ainult Kura- ja Liivimaa. Need maad läksid Poola kätte 1561. a. lepingu põhjal. Ordumeister, peapiiskop ja teised ülemad vandusid Poola kuningale truudust. Liivimaa põhja pool Väina jõge läks otseteed Poola kätte, kuna Kuramaa jäeti ainult Poola ülemvalitsuse alla. See anti läänimaana Kettlerile poolasõbralikkuse eest valitseda. Tartu piiskopkonna maad ja Narva linn ühes ümbrusega jäeti venelastele. Nii langes 1561. a. orduriik ja ta maad läksid mitme valitseja kätte.

1. Millal lõppes meil orduaeg? 2. Kes oli viimne ordumeister ja kelle huvisid ta kaitses orduriigi jagamisel? 3. Kes said orduriigi uuteks peremeesteks? 4. Kelle kätte andis Taani kuningas meie kodumaal omandatud maad? 5. Loenda sisemisi ja väliseid põhjusi, mis viisid orduriigi langemisele!

E. Poliitilise killustuse aeg.

1. Poola aeg Liivimaal.

Mõisnikkude eesõiguste kinnitamine. Ordu langemise järel läks meie kodumaa mitme valitseja kätte. Rahva seisukorda ei võinud see parandada. Mõisnikud tingisid enestele endised õigused välja. Nad nõudsid Poola kuningalt, et neile õigus jäetaks oma usku vabalt pidada ja maa, mets ning rahvas jääksid endiselt nende omaks. Ametikohtadele määratagu ainult kohalikud sakslased. Senised seadused jäägu maksma ja kohtumõistmine olgu sakslaste käes. Ka mõisnikkude eesõigus jahti pidada, õlut pruulida ja kõrtse avada jäägu püsima. Kõik need nõudmised leidsid kuningalt vastuvõtmist.

Katsed maad poolastada. Esialgu pidas Poola valitsus (Sigismund II August) antud eesõigustest kinni. Hiljemini (Stephan Bathory) hakati neist aga vähehaaval üle astuma — kitsendasid ju mõisnikkude eesõigused meie kodumaal tunduvalt riigivalitsuse võimu. Poola valitsus tahtis allaheidetud rahvaid poolakatele lähemale tuua, neid poolastada. Selleks määrati igale poole maa-ametnikeks Poola alamad, jagati sakslaste käest äravõetud mõisad neile ja asetati kindlustesse poola väed. Poola valitsusel oli nüüd sealjuures püüd tuua parandusi ka talurahva ellu ja kaitset anda mõisnikkude vastu. Mõisnikkude ägeda vastuseismise pärast ei andnud need püüded aga mingisuguseid tagajärgi. Talupojad jäid endiselt kandma ränka orjusekoormat.

Katoliiklik vastupuhastus. Poolastamise sihiga hakati ka katoliku usku peale sundima. Luteriusuliste kirikud anti mõnel pool (näit. Tartus) katoliiklastele ega lubatud eestlastele rahvakeeles ja luteri usu järgi jumalateenistust pidada. Siiski tungis rahvas oma kirikutesse, kust aga poolakad neid piitsadega välja ajanud. Kui inimesed ühest uksest välja aetud, läinud nad teisest jälle sisse. Mõnes kohas ajanud poola sõdurid isegi vägivallaga rahvast katoliku kirikusse. Kui jõuga ei suudetud rahvast ümber pöörata, siis püüti seda teha nõuga. Lihtrahvast meelitati usuvahetamisele rahaga, kaupmeestele öeldud, et nad ei tarvitse luteriusulistele võlga maksta, kui nad katoliku usku tagasi tulevad. Kalameestele seletatud, et just luteri usu tõttu olevat nende kalasaak väheks jäänud jne. Usuvahetajaid siiski leidis, näit. talupoegade hulgas, kes lootsid selle läbi oma seisukorda parandada.

Usinad usku vahetama olid eriti kurjategijad, kes lootsid seeläbi vabaks saada.

Eriti agaralt töötasid rahva seas jesuiidid. Nende sihiks oli katoliku usu levitamine. Nad olid katoliku vaimulikud, kes olid andnud paavstile vande kõik teha, mis ta käsib. Nad moodustasid omavahelise ühingu — jesuiitide ordu (1540). Nad ei elanud tavalist mungaelu. Et rahvaga rohkem kokku puutuda ja oma mõju maksma panna, liikusid nad alati seltskonnas, valisid enestele väga mitmesuguseid elukutseid ja olid väga ettevõtlikud ning agarad. Eriti püüdsid nad teotseada noorsoo õpetamise ja kasvatamise alal.

Nad ei oodanud, et rahvas tuleks nende juurde kirikusse, vaid läksid ise rahva juurde. Kiiresti õppisid nad rahva keele ja käisid talust talu jutlustamas.

Tartus asutasid jesuiidid oma kooli, kus lapsi katoliku usus kasvatati. Õpilasist loodeti saavat truusid katoliku usu pooldajaid ja tegelasi, näit. preestreid. Juba koolieas saadeti neid luteriusuliste jumalateenistust segama ja isegi õpetajaid peksma. Jesuiidid andsid välja ka usulise sisuga raamatuid, näit. eestikeelse katekismuse, et preestritel oleks kergem rahvast katoliku usu vaimus õpetada.

Vägivaldne katoliku usu pealesundimine tekitas Liivimaa rahvas meelepaha ja ärevust. Kui kord ähvardades kästud talupoegi vana katoliku usku vastu võtta, vastanud nad järgmiselt: meie isandad peavad ikka veel kinni usust ja meie ei taha üksi pimedast peast põrgusse joosta.

1. Kelle kätte läks võim kodumaal pärast orduriigi lõppu? 2. Kuidas suhtus Poola valitsus mõisnikkude eesõigustesse ning talupoegade olukorda? 3. Missugused nõuded esitati mõisnikkude poolt Poola kuningale? 4. Mida tegi Poola valitsus Liivimaa poolastamiseks? 5. Miks ei suudetud talupoegade olukorda parandada? 6. Mida tegi Poola valitsus Liivimaa katoliseerimiseks? 7. Millised tulemused olid sel püüdel? 8. Milliste lubadustega meelitati lihtrahvast usuvahetamisele? 9. Kes olid jesuiidid? 10. Mis oli nende siht?

2. Rootsi aja algus Põhja-Eestis.

Eesõiguste kinnitamine. Uuenduse katsed. Rootsi kuningad ihkasid enestele juba ammu nii Eesti- kui ka Liivimaad. Seepärast oli Tallinnamaa rüütliel üsna kerge välja tingida oma vanad eesõigused.

Juba varsti peale eesõiguste kinnitamist püüdis aga kuningas Eerik XIV parandada rahva elujärge, mis oli Tallinnamaal raskem kui kuski mujal. Ta astus iseäranis valjult välja rahva peksmise ja piinamise vastu ning süüdistas isegi

oma maavalitsejaid, kui need küllalt südid polnud rahvast kaitsema. Samas sihis teotses ka Karl IX. Ta viibis pikemat aega Liivimaal ja märkas varsti talupoegade äärmist viletsust. Ta nõudis talupoegade pärisorjusest vabastamist, „sest orjapidamine ei ole kristlaskonnas kombeks ja see on paljude aastate eest ära kaotatud.“ Eesti talupoeg pidi saama niisama vabaks kui Rootsi talupoeg. Ta nõudis ka talupoegadele õigust lapsi kooli saata. Seal võiksid nad „käsitööd õppida, sest talupoegadel on rohkem poegi kui tarvilik on talude täitmiseks“.

Kõik need püüded lõppesid tagajärjetult, sest mõisnikud sõdisid ägedasti vastu ega tahtnud uuendustest kuuldagi. Pealegi tuli kuningal oma valitsemise ajal palju sõdu pidada. Kõik see takistas suurel määral rahva olukorra parandamist.

Nii jäid eestlased ka Tallinnamaal täielikku pärisorjusse.

1. Millistel tingimustel alistusid Tallinnamaa rüütlid Rootsile? 2. Mida tahtis teha Eerik XIV talurahva elujärje parandamiseks? 3. Missugused nõuded esitas Karl IX mõisnikkudele talupoegade suhtes? 4. Kuidas oli talupoegade olukord Rootsis samal ajal? 5. Millega lõppesid nende püüded?

3. Saaremaa Taani valitsuse all.

„Liivimaa kuningas Magnus“. Nõrk orduriik langes ja osa ta läänepoolseist maist, Saare- ja Läänemaa, läksid Taani hertsogi Magnuse kätte. Viimane püüdis enesele maid juurde võita ja sattus seega sõjajalale Rootsiaga. Sõda kestis mitmed aastad järgemööda ja laastas maad. Palju sai kannatada rootsi vägede poolt Läänemaa. Nad tungisid isegi juba Saaremaale, mis Magnuse seisukorra väga raskeks tegi.

Ka Moskva tsaar Joann püüdis maid juurde saada. Ta saatis oma usaldusmehed Liivimaale järele kuulama, kuidas oleks võimalik maad ja rahvast oma valitsuse alla saada. Tsaari arvamuse järele pidi Liivimaast saama omaette riik, kuid tema ülemvalitsuse all. Samal ajal ihkas aga kuningakrooni hertsog Magnus. Ta langeski tsaari meelituste ja kavaluste võrku, astus temaga lepingusse ja sõitis Moskvasse, kus ta nimetati Liivimaa kuningaks. Tsaar lubas sealjuures anda Magnusele oma sugulase naiseks ja rikkaliku kaasavara — 5 tündrit kulda.

Magnus oli siiski ainult nimeliselt Liivimaa kuningas, sest ta pidi enesele kuningriigi suuremalt jaolt alles võitma. Seda püüdis ta teha Vene abiga. Ta läks varsti ligi 25 000 sõduriga Tallinna alla ja hakkas seda piirama. Linn oli hästi kindlustatud ja mitmekuuline piiramine ei andnud mingisuguseid tagajärgi. Siit asus ta Põltsamaale, mille ta oma „kuningriigi“ pealinnaks tegi. Nüüd tuli Magnust toetama tsaar ise. Tema liikus üle meie kodumaa juba suuremate vägedega. Ka neist polnud suuremat tulu: nad laastasid peaaesjalikult maad ja viisid tuhanded eestlased Venemaale vangi, kus nad orjeks müüdi.

Varsti nägi aga Magnus, et tsaar teda petab. Viimane ei andnud temale kunagi soovitavaal määral sõjalist abi ja jättis ta ka ilma rikkalikust kaasavarast. Hertsog Magnuse seisukord muutus seetõttu kord-korralt

ikka halvemaks; ta langes isegi vaesusse. Ei jäänud muud üle, kui Liivimaalt põgeneda. Ta asus Kuramaale Pilteni lossi elama, kus ta 1583. a. surigi vaesena ja mahajäetuna.

Olukord Saaremaal. Kõik need sõjad ja sõjakäigud Saaremaad peaaegu ei puudutanud, nad laastasid väga rängalt aga küll meie kodumaa teisi osasid. Seepärast elas rahvas Saaremaal üle vähem kannatusi ega sattunud niisugusesse viletsusse kui mujal. Ka algas peale Magnust Saaremaal pikem rahuaeg. Siiski oli rahva seisukord ka siin väga raske. Saarlased elasid samasuguses pärisorjuses kui suuregi maa eestlased. Saaremaa valitsejad püüdsid küll Saaremaa elu korraldada, kuid sellest polnud eesti talupojale otseselt mingisugust tulu. Hertzog Magnus andis Kuressaarele linna õigused (1563. a.) ja ainuõiguse Saaremaal sadamat pidada. Sellest oli tulu linnarahvale. Hiljemini peale Magnuse surma kingiti Taani kuninga poolt 12 Saaremaa kirikule maid kirikuõpetajate leskede ülalpidamiseks. Need maad on tuntud meie päevini nn. armuatrade nime all. Orjused, mis lasusid raske koormana talupoegade õlgadel, jäid endiseks. Nad hoidsid vanu vapraid, julgeid ja jõukaid saarlasi vaesuses ja viletsuses.

1. Kuidas sattus Magnus Rootsiga sõjajalale? 2. Missugused püüded olid Vene tsaaril Liivimaa suhtes? 3. Missugune leping sõlmiti Magnuse ja Vene tsaari vahel? Milles see seisis? 4. Miks oli Magnus ainult nimeliselt Liivimaa kuningas? 5. Milliste tulemustega lõppes Magnuse tegevus? 6. Missugune oli talupoegade olukord Saaremaal? 7. Mida sa tead taanlaste korraldustest Saaremaal?

4. Talurahva seisundi halvenemine sõdade järel.

Nii pidi eesti talupoeg elama poliitilise killustuse ajastul raskes pärisorjuses. Ta seisundi tegid veel viletsamaks alalised sõjad, mis ei tahtnud lõppeda. Peale orduriigi maade jagamist püüdis maasaajaist igaüks maid juurde võita ja kogu Liivimaa peremeheks saada. Sõditi kakskümmend aastat, mille tagajärjel Venemaa kaotas Tartumaa Poolale ja Narva linna ning suure osa Ingerimaast Rootsile. Sõjad lõppesid ajutiselt XVI sajandi 80-ndail aastail.

Sõdade all kannatas kõige enam rahvas. Juba Vene-Liivi sõda võttis rahvalt elujõu ja tegi maa paljaks. Nüüd tulid uued sõjad veel juurde. Sõdijad pooled võtsid talupojelt, mis said: vilja, hobuseid ja loomi. Toidutagavarad lõppesid. Elada oli aga tarvis. Püüti põldu harida, kuidas suudeti. Läänemaal koguni rakendasid mehed endid adra ette, kuna naised atra juhtisid. Hulk külasid, losse ja linnu

oli hävitatud. Külased hävitati kohati 50—70%. Rootsi vägeded juhataja kirjutab 1601. a., et maa ja rahvas on sattunud armetusse seisundisse, mille sarnast pole seni nähtud ega kuulnud. Kõik on hävitatud ja põletatud. Terved päevad võib reisida inimest nägemata. Sageli küsid eneselt, kas on siin inimesed üldse elanud.

Kõik, mis oli hävitatud, oli tarvis üles ehitada. Talupoegadelt nõuti endiselt maksusid ja tegu. Nii muutus eestlaste seisukord kord-korralt ikka viletsamaks.

Kui hiljemini kogu meie maa läks Rootsi alla, võis märkata rahva seisukorra paranemist.

1. Kuidas mõjusid alalised sõjad talupoegade olukorrale? 2. Milliste tulemustega lõppesid sõjad Venemaal? 3. Kellele pidi Vene loovutama oma alad Liivimaal? 4. Kirjelda olukorda maal sõdade tagajärjel!

G. Rootsi aeg.

1. Poola ja Rootsi tülid. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla.

Sigismund III. Karl IX. Senivõidetud maadega ei tahtnud Rootsi kuningad leppida. Nad ihkasid ka neid maid, mis Poola kätte olid läinud. Nende lootused läksid täide. Rootsi troonipärija Sigismund, kes oli katoliku usus üles kasvatatud, valiti Poola kuningaks. Oma isa surma järel päris ta 1592. a. ka Rootsi trooni. See oli katoliiklastele ja jesuiitidele väga meele järgi. Nad lootsid, et Sigismund III ka Rootsis hakkab toetama katoliku usu levitamist. Rootslased olid sel ajal juba kindlad luteriusulised ja kartsid oma iseseisvuse pärast. Nad valisid hertsog Karli Karl IX nime all kuningaks. Ta oli luteriusuline ja ka valmis kaitsema Rootsi riigi iseseisvust. Sigismund III nõudis Rootsi trooni tagasi, mille tagajärjel puhkes sõda Rootsi ja Poola vahel ja mida Karl pidas Liivimaal vahelduva õnnega. Kõige enam kannatada sai sõdade all eesti talupoeg, kes sattus äärmisse viletsusse.

Gustav Adolf. Ältmarki rahu. Sõjaõnn kaldus täiesti rootslastele, kui Rootsi kuningaks sai Gustav Adolf.

Gustav Adolf oli troonile tulles kõigest 17-aastane, kuid hakkas suure innuga osa võtma valitsusasjust, „osutades suurt tegevusiha ja vastutus-tunnet“. Ta sai hea hariduse ja kasvatus Rootsi väljapaistvamatel teadus-meestel. Selle aja kommete kohaselt pidi ta kõigepealt õppima keeli ja matemaatikat. Ta oskas vabalt rääkida ladina, saksa, itaalia, prantsuse ja hollandi keelt ja sai hästi aru inglise ja hispaania keelest. Matemaatilisi aineid õppis ta selleks, et neid kasutada sõjapidamisel. Tal olid ka head kogemused. Juba väikese poisina oli isa tal lasknud osa võtta riigi nõupidamistest ja välissaadikute vastuvõttudest.

See oli osav sõja- ja riigimees. Ta püüdis kõiki Läänemere ümber olevaid maid Rootsi külge liita. Nii oleks ka kogu Läänemeri Rootsi võimusesse langenud ja rootslastele oleksid avanenud head võimalused kauplemiseks. Pealegi oli meie maa küllalt viljakas. Siit veetud XVI sajandi lõpul üsna palju rukist välja. Meie rukkid olnud odavad, seisnud kaua rikkumata ja olnud seepärast otsitavad.

1621. a. piiras Gustav Adolf 20 000 mehega tugeva Liivimaa linna Riia ümber ja vallutas selle.

Mõned aastad hiljem, 1625. a., langes ka Tartu Rootsi kätte. Sõda kestis siiski edasi. Sõditi Kura- ja Leedumaal. Poolakad ei suutnud siingi vastu panna. Viimaks tehti poolte vahel rahu Altmarkis 1629. a. Selle rahulepingu põhjal ühendati kogu Liivimaa Rootsiga. Nii läks peaaegu kogu eestlaste maa rootslastele. Ainult Saaremaa jäi veel Taani kätte. Ka see ühendati paarkümmend aastat hiljemini Rootsiga. Seega oli kogu eesti rahvas Rootsi valitsuse all. Algas uuendusrikas „vana hea Rootsi aeg“, mida rahvas veel praegugi mäletab.

1. Miks tekitas Sigismund III troonile saamine katoliiklastele heameelt? 2. Mispärast tekkis Sigismundi III ja Karl IX vahel sõda? 3. Millist sihti taotles Gustav Adolf sõdades? 4. Missugused muutused tekkisid sõjapidamises G. Adolfi troonile tulles? 5. Missugused tähtsad Liivimaa linnad vallutas G. Adolf ning millal? 6. Millal tehti Altmarki rahu? 7. Mis otsustati seal Liivimaa suhtes?

2. Rootsiageksed uuendused.

Rootsi talupoeg rahva vabaduse ja iseseisvuse eest võitlemas. Rootsi rahvas elas algusest peale vaba ja iseseisva rahvana. Kord sattusid ka nemad võõra, Taani riigi võimu alla. Taani kuningad valitsesid rootsi rahvast selleks määratud ametnikkude kaudu. Need koormasid ühes mõisnikkudega rahvast suurte ja raskete maksudega. Mõnikord võeti talupojalt ära isegi ta viimne hobune. Rahva soovidest ja hädadest ei hoolitud. Kes Taani ametnikkude valitsusega rahul polnud, neid ähvardas surm. Mida raskemaks läks rahva seisukord, seda enam kurdeti taga endist iseseisvust. Raske võõra surve all võttiski viimaks rootsi talupoeg sõjariistad ja purustas võõra võimu, kusjuures rahvajuhiks hakkas aadlimees Gustav Vasa. Seejuures hoidus osa mõisnikke Rootsi iseseisvuse, osa aga Taani kuninga poole.

Rootsi rahva kannatus lõppes, kui viimane ühine (Taani, Rootsi, Norra) kuningas laskis hulga Rootsi tähtsamaid tegelasi surmata Stokholmi turuplatsil. Langenute hulgas oli ka

Gustav Vasa isa. Kui Gustav Vasa sellest kuulis, hakkas ta raugemata jõuga tööle kodumaa päästmiseks. Ta pöördus talupoegade poole ja leidis nende poolt vastukõla. Gustavi vägede arv kasvas imekiiresti. Varsti oli terve maa vabadusvõitlejate võimuses. Kui Taani võim oli kukutatud, kutsuti riigipäev kokku ja kuulutati Gustav Vasa kuningaks. Seega oli Rootsi täiesti iseseisvaks saanud. Rootsi riigipäeva ei saa võrrelda ühegi teise riigi riigipäevaga ega tolleaegse vana Liivimaa maapäevaga. Riigipäevale saatsid Rootsis saadikuid kõik seisused,

Gustav Adolf.

ka talupojad. Seal töötati välja seadused ning otsustati, kui suurel määral rahvalt makse nõuda. Nii võtsid talupojad oma saadikute kaudu osa ka riigipäevast, riigivalitsemisest. Seda õigust polnud talupojel peaaegu kuski mujal. Talupojad olid Rootsis vabad ja jäidki vabaks. Pärisorjusse pole nad kunagi langenud. Talupojel oli ka õigus oma saadusi vabalt linnades müüa.

Kui Gustav Adolf, Vasade suguvõsast, troonile astus, säilitas ta Rootsi talupoegade senised õigused. Ta püüdis neile sealjuures veel enam kaitset anda kõrgemate seisuste omavoli vastu. Gustav Adolf oli osav riigivalitseja ja rahvas pidas temast lugu.

Eestlaste seisukord. Eestlased kaotasid oma poliitilise iseseisvuse XIII sajandil. Vaba inimese õigused olid sel

ajal ainult mõisnikel, ordurüütlitel, vaimulikel ja linna- kodanikel. Nad võisid vabalt liikuda, õigust nõuda jne. Kolme esimese seisuse käes oli peale selle veel valitsemine maa ja rahva üle. Nad saatsid omad saadikud maapäevale, kus arutati maavalitsemise asju ja võeti vastu tarvilikud otsused. Eestlased olid orjad ja neil polnud õigust sellest tööst osa võtta. Nii oli eesti rahvas õigusteta rahvahulk, keda valitsesid võõrad ja rahvale vaenlikud sakslased oma heaks- arvamuse järgi.

Uus kohtukorraldus meie maal. Rootsi kuningad püüdsid juba varakult meie esivanemate seisundit parandada.

Kuulsime juba eespool kuninga Karl IX nõudmisest, et talu- pojad peavad olema vabad, nende lapsed peavad käima koolis ja õppima käsitööd, mis kogu maale ja rahvale kasulik. Kuningas tähendas, et orjapidamine pole kokkukõlas ristiusu õpetusega. Sama kuningas püüdis võtta mõisnikelt õiguse talupoja elu ja surma üle. Seda nõudis Karl kindlasti Tartumaa mõisnikelt, kui ta Liivimaal sõdis.

Kaugelt rohkem suutis ära teha rahva kasuks Gustav Adolf. Kahjuks elas ta ainult paar aastat veel peale Liivi- maa vallutamist. Gustav Adolf langes 30-a. sõjas 1632. a. Lützeni lahingus.

Kõigepealt ei kinnitanud ta mõisnikkude eesõigusi Poola valitsuse eeskujul. Ta säilitas need ainult esialgselt, et mitte juba alul teravasse vastuollu sattuda mõisnikkudega. Edasi vabastati talupojad mõisniku kohtumõistmise alt. Rootsi ees- kujul asutati ka meie maal Tartusse õ u e k o h u s. See oli kõr- gem kohus, kuhu alama kohtu otsuse peale edasi kaevati. Alamad kohtud olid m a a k o h t u d, kus arutati mõisnikkude ja talupoegade tsiviil- ja kaelakohtulisi asju. Talupoeg võis oma asjus nende kohtute poole pöörduda ja õigusemõistmist nõuda. Temal oli õigus mitte ainult maa- ja õuekohtu, vaid ka kuninga enda poole pöörduda kaebustega mõisniku rõhu- mise korral. Mõisnikule jäi õigus kurjategijat oma mõisa piires vangistada.

Siiski jättis seadus (1630. a.) mõisnikule kodukariõiguse, mis lubas talupoegi eksimuste korral „mõõdukalt ja krist- likult“ karistada. Tegelikult ulatus niisugune karistus 10 paari vitsalöögini, mis võrdub 80 löögiga. Mõisniku kodu- kariõigus võttis talupojalt sageli igasuguse võimaluse oma isanda või ametnikkude peale kaevata. Siiski leidis julgeid talupoegi küllalt. Kuidas neid peale kaebust koheldi, sellest räägib kujukalt ühe Liivimaa talupoja kaebekiri kuningale.

Ta seletab, et kolmanda jõulupüha õöl peale areteerimist pekstud teda 8 paari vitstega veriseks teiste talupoegade nähes, viidud kinniseotud jalgadega külma ruumi ja lastud seal kolmekuningapäevani selili lamada. Ta vabastatud naabri eestkostmisel selle tingimusega, et tulevikus kaebusist loobub. Nii koheldi kaebajaid sageli.

Avaliku korra ja teede ning sildade eest hoolitsesid Rootsi aja lõpu poole Liivimaal sillakohtud ja Eestimaal haagrehikohtud. Rootsi riikliku keskvõimu esindajaiks olid Tallinna ja Riia kindralkuberner. Nende all seisid asekuubernerid. Kindralkuberneridel tuli sageli võitlust pidada mõisnikkudega, kes uuenduspüüetele risti vastu seisid.

Kirikuelu korraldamine. Kirikuelu, mis täiesti korrast ära oli, hakati samuti korraldama. Sõdade ajal olid kirikud lagunened või täiesti purustatud. Õpetajaiks olid pääsenud inimesed, kel polnud mingit haridust ega vähematki arusaamist usust. Nii see edasi kesta ei võinud. Rootsist saadeti üks kõrgem vaimulik (piiskop) meie kodumaale, kes pidi siin kirikuelu uurima. Ta nõudis uuendusi kirikuelus, kuid ka pärisorjuse kaotamist, sest eestlased polevat oma loomu poolest halvemad kui teisedki rahvad. Pealegi olla pärisorjus ka teiste rahvaste juures kõigi pahede peapõhjus. Pärisorjust küll ei kaotatud, kuid kirikuelus võeti ette tähtsad uuendused. Kutsuti ametisse kindralsuperintendent ja asutati ülem-kirikukohus konsistoorium. Nende ülesandeks oli õpetajate üle otsustamine, kirikute sissetulekute ja ülalpidamise eest hoolitsemine jne. Seisukord paranes varsti. Oma ülesannete kõrgusel seisvad õpetajad kutsuti ametisse, kirikuid parandati hoolega, ehitati uusi juurde, sõdade tagajärjel mõisnikkude kätte läinud kirikumaad nõuti tagasi jne. Ka paganausu kombed (näit. laste ristimata jätmine, surnute matmine pühadesse metsasalkadesse, naiste tõmbamine) hakkasid aegamööda kaduma.

Ka eestikeelsele vaimulikule kirjandusele pandi Rootsi aja lõpu poole kindel alus. Keeleuuendaja Johann Hornungi sulest ilmus „Koddo ning Kirgo raamat“, siis teiste poolt Luteruse „Katekismus“, „Tartu laulu- ja palveraamat“ j. t.

Mõisade tagastamine. Juba Gustav Adolf jagas tähtsamatele riigimeestele ja väepealikutele nende teenete eest maid. Suur osa Liivimaa pinnast läks väljapaistvamate rootsi suguvõsade kätte. Palju heldemalt toimis tema tütar kuninganna Kristiina, kes Liivimaal kinkis ja andis laenuks riigimaid 490 964 taalri väärtuses. Lääniks antud

maad hakati hiljemini pärisomanduseks müüma, mida ei jät-
nud kasutamata meie maa mõisnikud, kelle käes olid suu-
remalt jaolt samad maad, mis nad ordu ajal lääniks saanud.
Riik müüs maid, olles suures rahakitsikuses: ta ei jõudnud
enam ametnikele palka maksta ega sõjaväge ülal pidada.
Kaugelt üle poole maapinnast ($\frac{5}{7}$) läks ka Rootsi pärismaades
mõisnikkude kätte. Mida enam aga riik maid välja ja-
gas, seda vaesemaks ta jäi. Rüütlimõisad olid maksuvabad
ega andnud seepärast riigile enam mingisuguseid sissetulekuid.
Nii langes riik lõppeks veel suuremasse rahapuudusse.

Et rüütlimõisad olid maksuvabad, langes maksukoorem
teiste seisuste õlgadele. Seepärast kerkis juba varakult talu-
poegade ja linnakodanikkude nõudmisel päevakorrale mõi-
sade tagastamise küsimus (1650).

Kui julge ja raudse tahtejõuga kuningas Karl XI riigi
valitsemise enese kätte võttis, algas mõisnikkude kätte läi-
nud maade tagastamine. Seda juhtis kuningas ise, töötades
päevas 8—12 tundi. Tema tähtsamaks eesmärgiks oli riiki
rahapuudusest päästa. Riigi võlad olid kasvanud kuni
20 milj. riigitaalrini. Kaitsevägede arvu tuli vähendada,
sest seda nõudis riigikassa seisund. Kaitsevägede vähenda-
mine polnud Rootsi kui suurriigi seisukohalt aga kuidagi
mõeldav. Seepärast said uuendused möödapääsematuiks.
Karl XI kutsus 1680. a. riigipäeva kokku, kus otsustati mõi-
sad tagastada. Mõisnikud olid selle vastu, talupojad ja teised
seisused aga poolt. Iseäranis elavat toetust leidis kuningas
talupoegadelt.

Varsti pandi riigipäeva otsus maksma ka meie kodumaal.
1681. a. esitati Liivimaa maapäevale 3 ettepanekut: 1) riigi
tuleviku huves tuleb mõisade tagastamine ette võtta; 2) maa
tuleb mõõta ja hinnata; 3) õigluse huves tuleb kaotada päris-
orjus, mille all nii palju kristlasi kannatab.

Liivimaa maapäev lükkas ülalmainitud ettepanekud ta-
gasi, põhistades oma otsust sellega, et mõisad olevat päris-
omandus. Pealegi võtvat tagastamine mõisnikelt viimase leiva-
palukese ja tegevat nad kerjusteks. Ka pärisorjus pidavat
edasi püsima, sest talupojad hävitaksid vastasel korral mõisad
ja surmaksid mõisnikud. Ka talupoja õigusi ei tohtivat suu-
rendada, sest kodukarita ja omandusõigusetu talupoegade
suhtes ei saavat ükski mõisnik Liivimaal elada.

Karl XI ei lasknud end mõisnikkude vastuaidlustest hir-
mutada ja teostas tagastamise. Kõigepealt võeti siin rootsi,
selle järel saksa mõisnikelt mõisad tagasi. Sel teel läksid

riigi kätte peaaegu kõik ($\frac{5}{6}$) Liivimaa mõisad. Suurem osa mõisadest anti endisile omanikele rendile, pealegi alandatud maksu eest. Sel teel püüdis valitsus mõisnikke enesega lepitada. Siiski oli nende meelepaha suur. Ei saadud kuidagi valitsuse teoviisi unustada. Mõisnikud alustasid igasuguseid salasepitsusi riigi vastu. Riigile oli mõisade tagasivõtmine aga suureks tuluks. Sissetulekud kasvasid mitme miljoni võrra. Nii sai riik rahakitsikusest üle.

Talurahva kaitse. Karl XI, asudes mõisade tagastamisele, püüdis taotella kaht sihti: suurendada riigi sissetulekuid ja kaitseda talupoegi mõisnikkude rõhumise vastu. Kuigi riigivalitsus eesti talupoegi pärisorjusest ei vabastanud, nagu ta seda alul kavatses, tõi mõisade tagastamine neile siiski tõsist tulu. Mõisad olid nüüd riigi päralt ja anti rendile. Endastmõistetavalt oli riigivalitsusel tarvis teada, kui palju võivad mõisnikud talupoegadelt maksu ja teopäevi nõuda. Selleks võeti ette talumaade mõõtmine ja hindamine. Teopäevi ja makse nõuti maa suuruse ja headuse järgi. Kõik talupoja kohustused tähendati vakuraamatusse. Talupoja käes oleva raamatukese ühele leheküljele märgiti, mis on maksta, teisele lehele aga, mis ta maksnud. Rohkem kui vakuraamatusse märgitud, polnud mõisnikul õigust talupojalt nõuda. Oli ta kõik oma kohustused täitnud, polnud mõisnikul õigust teda kohast välja tõsta. Mõisnikul polnud seda õigust ka siis, kui talupoeg vaeseks juhtus jääma ega suutnud tasuda oma maksusid. Talupojalt võis sel juhul maad ära võtta ainult maavalitseja. Kui mõisnik-rentnik juhtus talupojalt enam kohustusi nõudma kui vakuraamat seda lubas, siis ootas teda karistus. Näit. iga ülearuse hobusepäeva eest pidi mõisnik trahvi maksma 2 riigitaalrit ja iga ülearuse jalapäeva eest 1 riigitaalri. Üle normi võetud maksud pidi mõisnik talupojale tagasi andma ja sama palju trahvi maksma kiriku heaks. Valitsus kaitses talupoega ka sel teel, et viljalaenu protsendi kindlaks määras. Kui talupoeg mõisnikult vilja laenuks võttis, ei tohtinud mõisnik tagasimaksmisel rohkem kasu võtta, kui seadus lubas. Seni oli mõisnik olnud ainuke maksude ja orjuste määraja. Nüüd aga enam mitte, sest ta pidi seadusi arvestama. Kui mõisnik hakkas talupoega rõhuma, võis viimane koguni mõisniku peale kaevata ja kohtult kaitset nõuda. Tegelikult pöördusidki talupojad kohalikkude kohtute ja ka kuninga enese poole ning leidsid tähelepanu. Talupoegade müümisest ja kinkimisest ei võinud sel ajal juttugi olla.

Kindla seadusliku kaitse all hakkas talupoja seisukord paranema. Talupojal jäi nüüd enam aega üle oma põllu harimiseks ja majapidamise korraldamiseks. Ka ei saanud mõisnik viimast viljakülimittu enesele nõuda. Talupojal jäi saagi korral põllusaadusi ülegi. Need müüs ta linna. Selleks andis loa Gustav Adolfi ajal välja antud seadus. Parema põlluharimise ja suurema viljasaagi tõttu paranes aga kõigepealt talurahva toitumus. Üldse hakkas talurahva elu vähehaaval lahedamaks muutuma.

Rahvaharidust hakatakse edendama. Tähelepanu leidis ka rahvaharidus. Orduajal selle eest ei hoolitsetud, kogu maa oli koolidest väga vaene. Linnades töötasid neist ainult mõned üksikud. Talurahval polnud üldse koole: ei tahetud rahvast „targaks teha“. Puudusid ka eesti keelt oskajad õpetajad. Ainult mõnes üksikus kihelkonnas käisid talupojad pühapäeviti mõisas katekismust õppimas. Õppimine seisis selle pähetuupimises. Koolid asutati hiljemini, Rootsi ajal. Gustav Adolfi ajal asutati Tallinna ja Tartu gümnaasium. Neis oli ka eesti lastel õigus õppida. See oli kuninga kindel soov. Pisut hiljem andis Gustav Adolf käsu, et Tartus avataks ka ülikool.

Neist koolest polnud eestlastel esialgu mingit kasu. Rahvas oli liiga vaene seks, et lapsi kooli saata, rääkimata mõisnikkude keelust. Seda võisid teha ainult mõningad linnaelanikest. Rahvaharidus hakkas jõudsamalt edenema alles Rootsi aja lõpu poole.

Bengt Gottfried Forselius. Tähtsat osa etendas keeleuuenduse ja rahvahariduse alal sel ajal kirikuõpetaja Bengt Gottfried Forselius. Juba Gustav Adolfi päevil ilmusid mõned vaimuliku sisuga raamatud, kuid need olid väga vigases keeles kirjutatud ja vähe arusaadavad. Forselius, kes oli väga tähelepanelik ja rahvaga kokku puutus, õppis juba noores eas elavat rahvakeelt tundma. Ta jõudis kindlale otsusele, et vana kirjaviisi tuleb parandada ja kirjandus rahvale arusaadavaks teha. Seks kirjutas ta eestikeelse aabitsaraamatu, mis kirikuõpetajate keskel suurt poolehoidu leidis. Forseliuse uuele kirjaviisile toetudes kirjutas J. Hornung grammatika ja teisi raamatuid. Raamatuist üksi aga polnud kasu, kui puudusid koolid ja õpetajad, kes oleksid õpetanud noori lugema. Forselius tuli mõttele — hakata õpetajaid ette valmistama. Selleks avas ta teiste haridussõprade toetusel 1684. a. Tartu lähedale Piiskopi mõisa õpetajateseminari, kus ta õpetajana töötas suure hoole

ja usinusega. Ka kooliraamatud kirjutas ta ise. Kooli õppeaeg kestis kaks aastat. Selle aja jooksul õpetati tulevasile õpetajaile lugemist, rehkendamist, katekismust ja kirikulaulu. Koguni saksa keelt olevat vähesel viisil õpetatud.

Suuri raskusi tegi koolile õpilaste saamine, sest mõisnikud ei lubanud lapsi kooli saata. Haridus tegevat inimesed targaks ja kihutavat mässama. Teised ütlesid, et eestlased olevat orjadeks loodud ja pidavat neiks ka jääma. Mõisnikud lugesid kooliharidust lausa kahjulikuks ja püüdsid teha Forseliusele igasuguseid takistusi. Pikkade palvete ja läbirääkimistega läks Forseliusel siiski korda saada õpilasi. Seminari lõpetajaile muretseti õpetaja- ja köstrikohad. Õpetaja seisukord polnud sugugi kerge. Koolimajade aset täitis lihtne rehetuba. Ka ei makstud õpetajaile palka. Ta sai prii korteri ja kooliajal mõisa või kirikumõisa perelauas süüa. Suvevaheajaks läks ta näit. oma vanemate poole ja tegi seal põllutööd. Et haridustööd mõisnikkude poolt ära ei keelataks, püüdis Forselius leida kuningalt oma tööle toetust. Ta sõitis 1686. a. Stokholmi. Kuningas lubas eesti kooli eest hoolitseda, lasta ehitada koolimaju ja maksta palka õpetajaile.

Eesti rahvakooli algus. 1687. a. otsustaski maavalitseja nõudmisel Liivi maapäev igasse kihelkonda kooli asutada.

Need olid nn. köstrikskoolid. Köstriteks, kes siis muutusid ka koolmeistriteks, pidi võetama ainult sääraseid isikuid, kes olid selleks küllalt haritud. Seni oli köstrite hulgas palju neid, kes ei osanud lugeda, rääkimata kirjutamisest.

Otsus tehti küll, kuid tagajärgi oli siiski vähe. Koole asutasid peaasjalikult Forseliuse sõbrad ja teised rähvahariduse pooldajad. Nüüd hakati ehitama ka korralikumaid koolimaju. Forseliuse vastased panid selle asemel mitmesugused laimujutud liikuma, et haridustööd takistada.

Kahjuks ei saanud Forseliuse töö kuigi kaua kesta. Ta sõitis 1688. a. teist korda kuninga juurde, et temalt uut toetust paluda. Tagasisõidul hukkus laev ja Forselius uppus. Tema surma-aastal töötas Eestis 47 kooli, kus umbes tuhat last õpetust said. Nii kasvas kirjaoskajate arv Rootsi ajal kiiresti.

Usk nõidadesse. Rähvaharidust oligi tarvis edendada, sest ebauusk võttis maad. Igal pool nähti kurivaimu teotsemist. Teda usti inimestele haigusi saatvat ja muid kannatusi valmistavat. Kurivaim avatlevat inimest pahadele tegudele ja tahtvat inimese hinge enesele saagiks. Arvati, et paha vaim, kurat, enesele inimeste hulgast ka abimehi valib. Kuradi abilisi kutsuti nõidadeks. Nõiad võivat teise inimese,

samuti ka loomade kuju omandada ning tuulekiirusega edasi liikuda. Nõidadesse uskusid tol ajal nii sakslased kui ka eestlased. Nõidade vastu peeti võitlust koguni kohtu teel. Harilikult mõisteti nad tulesurma. Ebausk leidis aset ka vaimulikkude keskel. Nad ei mõistnud rahvale, samuti eneselegi selgeks teha, et nõidu üldse pole. Kirikuõpetajad olid selleks liiga harimatud.

Kuidas hindasid talupojad rootsiaegseid uuendusi. Rootsi-aegsed uuendused tõid küll mõningaid parandusi talurahva ellu, kuid siiski vähe. Palju jäi veel tegemata. Talupoeg oli endist viisi maa külge seotud. Põgenes ta, siis võis mõisnik teda nagu ordugi ajal tagasi nõuda. Talupoeg vabastati küll mõisniku kohtumõistmise alt, kuid viimasele jäi siiski väiksemate eksimuste korral kodukariõigus. Seda õigust tarvitas mõisnik tihti kurjasti. Kindlaksmääratud maksud olid kõrged ja teopäevade arv küllalt suur. Kõik see lasus raske koormana talupoegade õlgadel. Kohustuste koorēm tundus raskena ka sellepärast, et tolle aja põlluharimise viis oli vähe tootev. Valitses kolmepõllusüsteem, mille juures vilja all oli kõigest kaks kolmandikku. Põllutööriistad olid puudulikud ja väetamine nõrk. Laudasõnnikut ei jätkunud ja kunstsõnnikut sel ajal veel ei tuntud. Tõsiseid raskusi tegi põllumehela ka põldude ribasus ja nende kaugus elamutest. Peale põlispõllu oli talupoegadel kasutada veel rohkesti metsamaid. Neid kasutati alet tehes, mis oli seotud suure jõupingutusega. Vaatamata kõigele sellele tundus rahvale Rootsi aeg endisest paremana. Rahvas ise hindas Rootsi aega väga tabavalt: „Rootsi aeg oli vana hea aeg. Kui maha kukkusid, võisid oma loaga üles tõusta.“ Selle lausega on öeldud, kui väikesed olid siiski talupoja õigused Rootsi ajal.

Karl XI suri võrdlemisi noorelt, 42-aastasena. Ta oleks veel palju teinud eestlaste vaimse elu ja põllunduse arendamiseks. Saatus tahtis nii, et meie esivanemad pidid Vene valitsuse all veel rasket orjapõlve kannatama. Vene valitsuse alla sattusid eestlased Põhjasõja tagajärjel.

1. Miks polnud rootslased rahul Taani ülemvõimuga? 2. Kelle juhtusel tõstsid rootslased Taani vastu mässu? 3. Miks oli osa mõisnikke mässu vastu? 4. Kes sai pärast mässu Rootsi kuningaks? 5. Mille poolest erines Rootsi maapäev Liivimaa omast? 6. Milline oli eestlaste seisund orduaja lõpul? 7. Milliseid parandusi ihkas Karl IX talurahva olukorda? 8. Mispärast ei viinud sinu arvates Karl IX neid parandusi võimuga läbi? 9. Kuidas korraldati meil Gustav Adolffi ajal kohtud? 10. Millised õigused jäid kohtuasjus mõisnikele? 11. Miks oli ikkagi veel talupojal raske otsida mõisniku vastu kaitset? 12. Milles avaldus meie kirikuelu rike Rootsi aja

alguses? 13. Mida tehti meie maal Rootsi ajal kirikuelu korraldamiseks? 14. Missuguste Rootsi valitsejate ajal ning kuidas läks riigimaade enamik mõisnikkude kätte? 15. Miks soovisid talupojad ja linnakodanikud mõisade tagastamist? 16. Millal ja missuguse kuninga ajal otsustati mõisade tagastamine? 17. Kuidas suhtus Liivimaa maapäev Rootsi valitsuse mõisade tagastamise nõudesse? 18. Kuidas mõjus mõisade tagastamine a) Rootsi riigile, b) mõisnikele, d) talupoegade olukorrale? 19. Missuguste korralduste ja määrustega kaitsti Karl XI ajal talupoegi mõisniku omavoli vastu? 20. Mida tegi Gustav Adolf hariduse edendamiseks meie maal? Kui suur oli otsene tulu sellest eestlastele? 21. Millal ja kelle teenete läbi hakkas meil rahva-haridus jõudsasti edenema? 22. Mille poolest on tähtis J. Hornung meie kultuuri edendamisel? 23. Kuhu ja millal asutas Forselius õpetajateseminari? 24. Mida õpetati seal ning kaua kestis kooliaeg? 25. Iseloomusta rahva-koolide olukorda Forseliuse ajal! 26. Kes püüdsid meil pidurdada rahva-hariduse levimist ja mispärast? 27. Kellelt leidis Forselius meie rahva-koolile kaitset? 28. Millise otsuse tegi kooli küsimuses 1687. a. maapäev ning millised olid selle otsuse tagajärjed? 29. Kui suur oli koolide arv Eestis Forseliuse surma ajal? 30. Mida arvati Rootsi ajal nõidadest? 31. Kuidas võideldi nõidade vastu? 32. Mille poolest jäi meil talumeeste õiguslik seisund Rootsi aja lõpulgi viletsaks? 33. Mille poolest oli põlluharimisviis halb?

H. Vene aja algus.

1. Suur Põhjasõda.

Sõja põhjused. „Vana hea Rootsi aeg“ ei kestnud kaua. Gustav Adolf oli teinud Rootsimaa tugevaimaks põhjamaa riigiks. Tema ajast peale oli läinud Rootsile hulk teiste riikide maid. Poola riik kaotas Rootsile Liivimaa, Venemaa püüdis oma piire Joann Julma ajal nihutada Läänemereni, mis temal aga Rootsi vastuseismise tõttu ei õnnestunud. Mõlemad riigid olid vaenlikud Rootsi vastu. Heas vahekorras polnud Rootsiga ka lõunapoolne naaber Taani. Nende vahel valitsesid tihti tülid. Ühe sõja tagajärjel XVII s. keskpaiku oli Taani kaotanud Rootsile suuri maa-alasid, m. s. Ojamaa ja Saaremaa saared. Need kolm riiki asutasidki omavahel liidu ja alustasid sõda Rootsiga.

Liidu tekkimiseks mõjusid kaasa ka Rootsi uuendused meie maal. Mõisnikud ei suutnud kuidagi unustada mõisade tagastamist ja seda andeks anda Rootsi valitsusele. Üks mõisnikest, alatu ja kättemaksuhimuline Johann Reinhold von Patkul astus välja Rootsi valitsuse vastu väga teravate sõnadega. Tema püüdis näidata, et kuningal ei olevat mingisugust õigust tagasi võtta Liivimaa mõisu. Kui teda vastutusele taheti võtta, põgenes ta välismaale. Seal mõtles ta ainult sellest, kuidas Liivimaad Rootsi küljest lahti kangutada. Patkul pöördus kõigepealt Poola kuninga poole ja

tegi temale ettepaneku hakata liitu looma Rootsi vastu. See mõte meeldis Poola kuningale väga. Poolaga ühinesid varsti Taani ja Venemaa. Venemaal valitses seekord Peeter I.

Peeter I ajaks oli Venemaa suureks riigiks kasvanud. Ta seisis aga eraldi teistest Euroopa riikidest ja oli neist kaugele maha jäänud kaubanduse, tööstuse ja ka hariduse poolest. Venemaal oli tarvis lähemale asuda haritud Euroopa

Peeter I.

riikidele. See võis Peeter I arvates toimuda ainult Läänemere kaudu. Tema soov oli vähemalt mõndki sadamat siin enese kätte saada. Seepärast oligi Peeter I liidu mõttega otseteed päri, kui selles asjas tema poole pöörduiti.

Liidu tekkimise ajal astus Rootsi troonile Karl XII. Ta oli ainult 15 aastat vana ja valitsemiseks liiga noor. Armsamaks ajaviiteks oli tal jahipidamine. Riigivalitsemine huvitas teda vähe. Kord sai ta näit. järgmise vallatusega hakkama. Ta lasknud suurde hoonesse hulga jäneseid kokku tuua ja läinud siis sinna oma sõpradega jahti pidama. Oma ettevõtlikkust ja jõudu ei osanud ta nooruse pärast mõistlikumalt kasutada. Arvati, et temast korralikku riigivalitsejat ei saagi. Rootsimaa vaenlased arvasid nüüd olevat paraja aja tulnud sõda alustada.

Sõja algus. Kui liitlaste läbirääkimised ja ettevalmistused olid lõppenud, algas 1700. a. Suur Põhjasõda. Poola väed tungisid Liivimaale ning piirasid ümber Riia linna. Karl XII, kuuldes sõjategevuse algusest, otsustas võita vaenlased üksteise järel. Kõige esmalt viis ta oma väed Taanimaale, tungis seal nendega võidukalt edasi ning ähvardas vallutada

Karl XII.

Kopenhaagenit. Ainult kuus nädalat oli möödunud rootslaste tulekust, kui taanlased palusid rahu ning ütlesid endid lahti Rootsi-vastasest liidust.

Vahepeal olid Vene väed jõudnud Narva alla. Peeter I lootis segamatult vallutada Narva sel ajal, kui Rootsi peajõud võitlevad taanlastega. Liivimaal viibivad Rootsi väed sõdisid samal ajal Riia piiravate poolakate vastu. Kuid taanlaste kiire alistumise tõttu kujunes olukord varsti teistsuguseks.

Narva alla jõudnud Vene väed piirasid linna ümber umbes 15 kilomeetri pikkuse rõngana. Ehitati kindlustisi

ja hulk patareisid ning hakati siis pommitama linna. Linna edukat piiramist takistas laskemoona vähesus. Maanteed olid väga halvad ning laskemoona vedu neil toimus väga aeglaselt. Pihkvast lotjadel laskemoona tuua aga oli hädahohtlik, sest Mehikoorma juures võisid päris väikesedki Rootsi väesalgad takistada moonavedu. Kord õnnestuski ühel Rootsi väejuhil vallutada 6 Vene lotja laskemoonaga.

Tehvan Raabe.

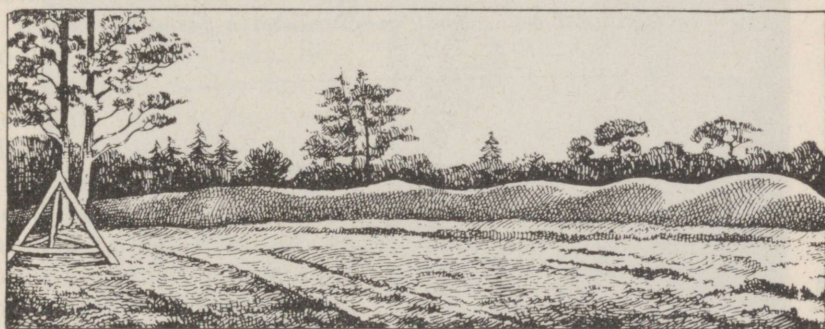
Ometi oli Narvas kodanikkude ja osalt isegi sõdurite meeoleolu raske. Linna kindlustisi oli ehitatud enne sõja puhkemist ümber ning nad polnud veel täielikku kaitsekorda seatud, kui vaenlane ilmus. Ka oli linnas laialdaste kindlustiste kaitseks liiga vähe sõdureid ning nendegi hulgas oli palju noori ja sõja kogenematuid. See pärast oodati pikisilmi vastavate Rootsi vägede ilmumist.

Kuningas tuli sõjaväega Pärnu maale¹ ja ruttas siit Tallinna kaudu Narva alla. Rootsi vägede kogunemiskohaks oli Rakvere, kust nad Narva suunas pidid edasi marssima. Raske oli sõjaväel liikuda, sest sügised ilmad

tegid teed läbipääsematuks. Siiski marsiti julgelt Narva alla tugeva Vene sõjaväe vastu, mis oli ligi 40 000 meest suur. Üle 11 000 mehe suuruse väega tahtis kuningas purustada pea-aegu 4 korda tugevamat vaenlast. Üsna kerge vaevaga sundis Karl XII Pühajõel kindral Šeremetjevi juhatusel asuvad Vene eelväed (6000 meest) taganema. Selleks aitas kaasa eesti talupoeg Tehvan Raabe, kes ümbruskonda hästi tundis ja Rootsi väesalga venelaste selja taha juhtis. See tekitas Vene vägedes kabuhirmu. Vaenlane põgenes, kõike oma kraami maha jättes. Ka Narva all Vene laagris tekitas Pühajõe sündmus ärevust. Tsaar jättis väe ülemjuhatusel ühe välismaalasest kind-

¹ Pärnu kaotas ta hobuseraua. See on praegugi Pärnu postkontori räästa küljes näha.

rali kätte ning sõitis ise uisapäisa minema. Rootslastele aga selgus, et venelased pole kuigi kardetavad vastased. Nüüd oli Karl XII vägedel tee Narva poole vaba. Linna lähedale jõudes pommitasid Rootsi väed vaenlast kahuritest mitu tundi järgemööda, kuid tagajärjetult. Vaenlane ei liikunud paigastki. Selle järel pidas kuningas sõdureile vaimustava kõne ja käskis neid tormi joosta. Hüüdega „Jumal on meiega“ tormasid rootslased kiiresti venelaste kindlustatud kohtadele. Rootslastele tuli abiks suur lumetuisk, mis puhus venelastele otse vastu ja tegi nende enesekaitse raskeks. Rootslased võisid aga ägeda tuisu tõttu märkamatuult läheneda. Varsti olid Vene väed segi ja ka põgenema löödud. Vaenlase ratsavägi

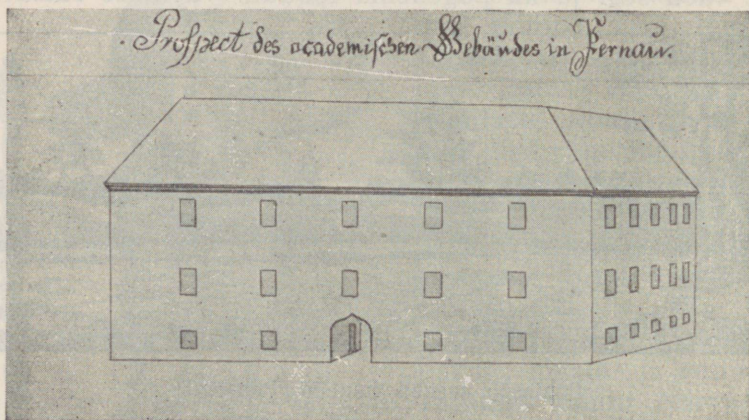
Põhjasõja-aegsed kantsid Pühajõel.

püüdis üle jõe ujudes pääseda teisele kaldale. Kiire jõevool viis nad aga koskedest alla. Osa venelaste väest püüdis põgeneda üle silla, kuid see purunes ja paljud sõdurid uppusid. Vene väed põgenesid kabuhirmus ja äärmises korratuses. Sõdurid kahtlustasid väejuhte kaotuse pärast reetmises ja isegi tapsid mõned neist. Rootsi ratsanikud jälgisid kõikjal põgenejaid. Kõige ees ratsutas aina kuningas Karl. Ikka viibis ta seal, kus võitlus oli kõige ägedam. Ühe mutta kinnijäänud saapa kaotas ta sohu, kahurikuul olevat surmanud ta hobuse ning püssikuul leitud peale lahingut ta kaelasalli vahelt. Pärast raskeid kaotusi alistusid Vene väed. 10 kindralit ja suur osa väge andsid endid vangi. Vene kahurid, sõjamoon ja raha langesid rootslastele saagiks. Elanikkude juubelduste saatel marssisid Rootsi väed Narva linna, mida vaenlane oli kümme nädalat piiranud.

Narva hiilgav võit tegi Karli kuulsaks kogu Euroopas. Kuigi tsaari väed olid arvuliselt olnud mitu korda suuremad

kuninga omist ning kuigi selles olid võidelnud kaasa paljud sõjas vilunud saksa, šoti ja taani ohvitserid, ometi oli tsaar kaotanud. Selles rootslaste võidus nähti Euroopas mitmel pool Jumala enda kätt. Leiti, et Jumal ise on määranud riikidele teatavad piirid, millest üle nad ei või laieneda, ning arvati, et venelased on tahtnud seda ometi teha. Peeter I aga langes Euroopas pilke ja naeru alla. Karikaturistid kujutasid teda Narva kaotuse pärast nutvana ja silmist pisaraid pühkivana.

Karl XII purustab Poola väed. Karl XII pidas venelasi võidetuks ja pöördus Poola kuninga vastu. Enne oli aga

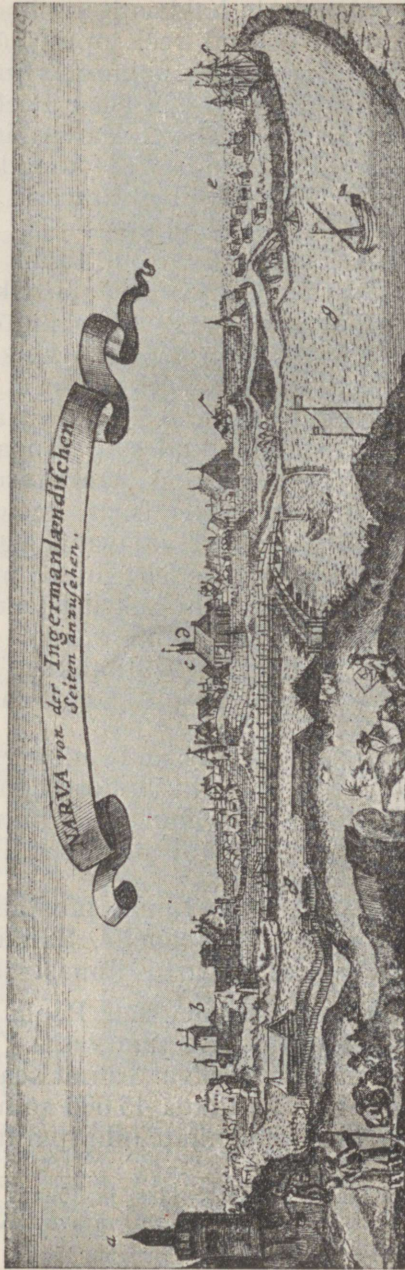
Orduloss Pärnus, kus sõjaolude tõttu Rootsi ülikool ajutiselt aset leidis.

tarvis lasta vägedel puhata. Ta paigutas nad talvekorterisse, kuna ise asus elama Laiuse lossi. Järgmistel aastatel purustas ta Poola kuninga väed, sundis kuninga lahti ütlema troonist ja laskis Poola riigile uue kuninga valida. Nii oli ka kolmas vaenlane purustatud.

Vene väed tungivad meie maale. Samal ajal, kui Karl XII Poolamaal sõdis, korraldas Peeter I uut sõjaväge. Ta väesalgad tungisid meie kodumaale ja hakkasid seda hirmsasti rüüstama. Eesti talupojad kaitsesid endid Vene röövsalkade vastu kuidas mõistsid. Nad asutasid sissisalku, tungisid öösiti vaenlastele kallale ja vabastasid süütud vangid. Maa kaitseks siia jäetud Rootsi nõrkadest väesalkadest polnud suurt abi. Nad purustati kahel korral, Erastveres ja Hummuli mõisa all. Teised Vene väesalgad teetsesid Ingerimaal Neeva jõe piirkonnas. Nad võtsid maad Soome

laheni enese alla ja Peeter I asutas 1703. a. Neeva jõe suudmesse Peterburi linna. See pidi saama Venemaa uueks pealinnaks. Aasta hiljem langesid Tartu ja Narva.

Tartu ja Narva lange-
mine. Tartut oli kaitsemas Emajõel laevastik hulga kahuritega. Peeter I laskis ka enesele Peipsi järve jaoks laevastiku ehitada ja saatis selle Emajõe, et Rootsi laevu hävitada. Sellest kuulnud, sõitis Rootsi laevastik venelastele vastu. Viimased olid pisut allpool Kastret kitsamal kohal jõekalda enese alla võtnud, kahurid üles seadnud ja ootasid vastast. Kõige selle kohta polnud Rootsi laevastiku juhatajal õigeid teateid. Niipea kui laevastik jõudis venelaste kohale, võeti ta nende poolt ägeda tule alla. Jõe kitsas koht ei lubanud laevu vabalt liikuda. Osa sõjameestest põgenes, osa langes vangi, kuna laevad said venelastele saagiks. Laevastiku juhataja, kes ei tahtnud end vangi anda, heitis tule püssirohukambrisse ja laskis enese ühes laevaga õhku. Nüüd oli venelastele siit tee Tartu alla vaba. 4. juunil ilmusid Šeremetjevi väed Tartu alla ja alustasid piiramist. Järgmisel päeval jõudis vaenlase laevastik

Narva linn 1710. a.

mööda jõge kohale. Selle järel laskis linna komandant eeslinnad põletada ja hakkas linna hoolega kindlustama, sest kindlustustööd polnud veel lõpule jõudnud¹. Vähe suudeti siiski ära teha. Šeremetjev pommitas linna kaua lõuna ja lääne poolt, kuid tagajärjetult. Kui tsaar Peeter kohale jõudis, muutis see otseteed piiramiskava. Ta laskis kahurid Emajõe vasemale kaldale üles seada, et koondada tuld kõige nõrgemale kohale (Vene värava juures). Ägeda pommitamise järel tekkisid murrud müüris ja nurgatornis. Linn ise sai rängalt kannatada: mitu tuhat kahurikuuli ja pommi, mis linna sattusid, hävitasid ja rikkusid suure osa majadest. Kui nii oli kaitsejate vastupanujõud nõrgestatud, algasid venelased tormijooksu. Algas verine võitlus, mis kestis kogu öö. Vaenlase jõulisele ülekaalule ei suudetud kaua vastu panna ja linn pidi alistuma 1704. a. Ka Narva langes samal aastal.

Tartu kodanikud said rängalt kannatada juba piiramise ajal. Veel suuremad kannatused ootasid neid ees. Kolm aastat hiljem laskis tsaar Peeter suure osa Tartu käsitöölitest ühes rootsi sõjavangidega Moskva saata. Kartes, et Karl XII oma vägedega uuesti meie kodumaale ilmub, käskis tsaar 1708. a. kõiki sakslasi endid valmis seada Venemaale minekuks. Kõik pidid käsule alistuma: vanad ja noored, terved ja haiged. Nii lahkus Tartust 824 inimest kaugele Sise-Venemaale². Neid ootas raske ja vilets tulevik.

„Issanda ning emmanda
Ülli hallest igkiva
Venne-male minnen siin
Oh! ma vaene Tarto liin³!“

Nüüd algas linna hävitamine. Kõik väärtuslikumad asjad saadeti Venemaale, linnamüürid lasti õhku ja majad pandi põlema. Tartu linnast jäid järele ainult ahervared.

Poltava lahing. Kui Poola kuningas võidetud, pöördus Karl XII jälle Venemaa vastu. Ta sihiks oli vallutada Venemaa pealinn Moskva. Ainult seal mõtles Karl XII Peeter I-ga rahu teha. Ta liikus 45 000 sõduriga Poolamaalt Venemaale. Vene väed olid nüüd juba palju tugevamad. Siiski ei võtnud

¹ Linna kaitsesid idas ja lõunas (Saksa väravast Jakobi väravani) vallid ja 5 bastioni, Jakobi väravast Vene ja Saksa väravani aga vanad linnamüürid ja püst-tara.

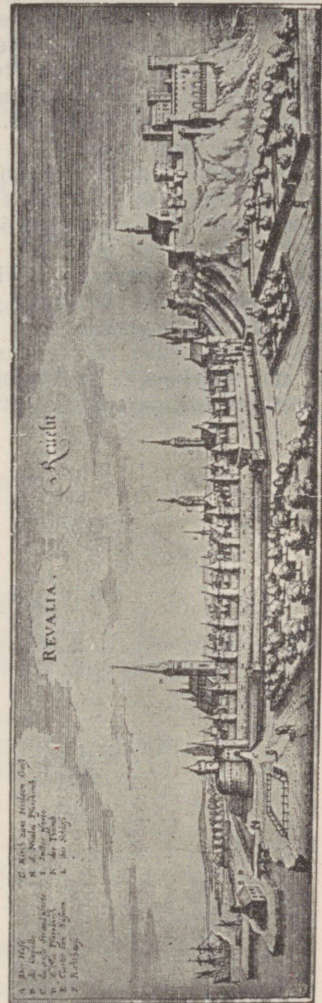
² Vologdasse ja Kostromasse.

³ Kaasaeglase Käsu Hansu nutulaulust.

nad alul ühtki suuremat lahingut vastu. Peeter I püüdis Rootsi vägesid võimalikult enam Vene sisemaale meelitada, et neid seal kergema vaevaga hävitada. Tema lootused läksid täide. Otsustav lahing löödi Lõuna-Venemaal, Põltava linna all 1709. a. Rootsi väed purustati täielikult. Karl XII pääses hädavaevalt venelaste käest. Nüüd polnud Peeter I-l enam midagi karta. Vaevalt möödus aasta, ning kogu Liivimaa ühes Riia, Pärnu ja Tallinna linnaga oli vallutatud (1710. a.). Nende linnade piiramise ajal teotsesid kohalikud sakslased, eriti mõisnikud, äraandjatena. Eestimaa asekuuberner, kes oli sakslane, ei lasknud Rootsi abivägesid laevadelt Tallinna linnagi. Vene vägede juhatajaga asuti koguni läbirääkimisse linna allaandmise kohta. Niisugusel korral ei suutnud Tallinn, mis oma väravaid veel kunagi polnud vaenlasele avanud, kuigi kaua vastu panna.

Sõda kestis aga veel edasi. Alles 1721. a. tehti Soomemaal Uusikaupunkis rahu, mille järgi Venemaa Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa enesele sai. Nii oli Venemaa sihile jõudnud: ta oli oma piirid nihutanud Läänemereni. Sihile jõudsid ka meie kodumaa mõisnikud: nad said lahti Rootsi valitsuse alt ja sattusid Vene valitsuse alla, kes kinnitas nende õigused ja eesõigused.

1. Missugused kolm riiki liitusid sõjaks Rootsi vastu ja mispärast?
 2. Milles seisis Patkuli osa Rootsi-vastase liidu kujunemisel? Mispärast vihkas Patkul Rootsit? 3. Miks tundus XVIII sajandi algus Rootsi vastastele eriti kohasena sõja alustamiseks? 4. Missuguse vastase hävitas Karl XII kõigepealt? 5. Kuidas lootis Peeter I suuremate kaotusteta vallutada Narva? 6. Miks ei suutnud Vene kahurid Narva linnale piiramise puhul palju kahju teha? 7. Miks võitsid Rootsi väed kergesti Pühajõe

Tallinn 1650. a.

kõkkupõrkes? 8. Kuidas mõjus Pühajõe võit sõdivate poolte meeleolule? 9. Kui suured olid Narva all kohtuvad Vene ja Rootsi väed? 10. Mis aastal oli Narva lahing ning kes võitsid selle? Missugused tegurid põhjustasid selle võidu? 11. Millised olid venelaste kaotused Narva lahingus? 12. Milliseid tulemusi andis Karl XII sõda Poolamaaga? 13. Missuguste asjaolude tõttu julgesid venelased uuesti meie maale tungida? 14. Kuidas võitlesid eesti talupojad venelaste röövsalkade vastu? 15. Missuguseis lahinguis Liivimaal kaotasid Rootsi väed venelastele? 16. Millal ja kuhu asutas Peeter I uue Vene pealinna? Miks sinu arvates just sinna? 17. Kuidas oli uue pealinna nimi? 18. Mis arvad, kas oli uue pealinna asutamine Peetri poolt julge tegu ning mispärast? 19. Kuidas õnnestus venelastel hävitada Rootsi Emajõe laevastikku? 20. Kuidas toimus Tartu vallutamine? 21. Millal langes Tartu? Milline linn langes veel samal aastal? 22. Kuidas kohtles Peeter I Tartu linna ja elanikkonda mõned aastad pärast vallutamist? Miks ta nii tegi? 23. Miks eelistas Karl XII Venemaale tungimist võitlusele Vene vägedega Liivimaal? 24. Kus ja millal löödi Venemaale otsustav lahing Vene ja Rootsi vägede vahel? 25. Kuidas mõjus see lahing meie kodumaa saatusele? 26. Millal olid venelased jõudnud kogu meie kodumaa vallutada? 27. Kuidas aitasid sakslased kaasa meie kodumaa Vene alla minekuks? 28. Missuguse rahu põhjal sai Venemaa Eesti-, Liivija Ingerimaa endale? Millal tehti see rahu?

Sündmused ja aastaarvud.

Esiajalooline aeg.

- 100 000—5000 e. Kr. — Kiviaeg Lääne-Euroopas.
5000—3000 — Pronksiaeg.
3000—2000 — Rauaaeg.
1700 — Lõppes kiviaeg Eestis.
1700— 500 — Pronksiaeg.
500 e. Kr.—1200 p. Kr. — Rauaeg.
1200 p. Kr. — Esiajaloolise aja lõpp.
I s. — Eestlased asuvad Läänemeremaal.

Egiptlaste ajaloost.

- 4241 e. Kr. — Kalender võetakse tarvitusele.

Kreeklaste ajaloost.

- 2000 e. Kr. — Kreeklased rändasid Kesk- ja Lõuna-Kreekamaale.
800— 600 — Kreeklased löid endile asumaad.
850 e. Kr. — Lugulaul Ilias.
766 — Esimene Olümpia pidu.
594 — Solon valiti esimeseks arhondiks.
500 — Kreeka-Pärsia sõdade algus.
490 — Maratoni lahing.
480 — Salamise lahing.
429 — Perikles sureb.
323 — Aleksander Suure surm.

Roomlaste ajaloost.

- 753 e. Kr. — Rooma linna asutamine.
510 — Vabariiklik kord hakkab maksma.
510 — Patriitside ja plebeide võitluse algus.
275 — Tarentumi linna vallutamine roomlaste poolt. Room-
lased saavad Itaalia peremeesteks.
218— 202 — Teine Puunia sõda.
44 — Julius Caesar surmatakse vandeseltslaste poolt.
31 e. Kr.— 14 p. Kr. — Keiser Augustus.
64 p. Kr. — Esimene kristlaste tagakiusamine.

- 313 — Keiser Konstantinus Suur tunnistab ristiusu seaduslikuks usuks.
 375 — Rahvasterändamise algus.
 395 — Rooma riik jaotatakse Lääne- ja Ida-Rooma riigiks.
 476 — Lääne-Rooma riigi langemine.

Keskaeg Lääne-Euroopas.

- 481— 511 — Chlodovechi valitsemise aeg.
 VII s. alul — Muhamed hakkab oma usku kuulutama.
 768— 814 — Karl Suure valitsemise aeg.
 800 — Karl Suur kroonitakse Roomas keisriks.
 1096—1099 — Esimene ristsõda.

Eestlaste vabadusvõitlus.

- VIII—XI s. — Viikingiaeg.
 XI—XIII s. alg. — Eestlaste viikingiaeg.
 900 — Taani, Rootsi ja Norra riigi tekkimine.
 962 — Rjurik, Sineus ja Truvor asutavad vürstiriigid soome ja slaavi rahvaste maile.
 XII s. teisel poolel — Sakslased ilmuvad Väina jõe suudmesse.
 1208 — Otepää vallutamine sakslaste poolt.
 1210 — Ümera lahing.
 1211 — Viljandi langemine.
 1215 — Lembitu kolme maleva manööver.
 1217 — Madisepäeva lahing.
 1219 — Taanlased ilmuvad Lindanisa alla.
 1223 — Eestlased vabastavad oma maa võõra võimu alt.
 1223 — Viljandi langemine.
 1224 — Tartu langemine.
 1227 — Saaremaa vallutamine.

Vana-Liivimaa liitriigi aeg.

- 1227—1561 — Orduaeg.
 1343—1344 — Jüriöö vabadusvõitlus.
 XIV s. — Püssirohi võetakse Euroopas tarvitusele.
 1450 — Johan Gutenberg leiutab trükikunsti.
 1492 — Ameerika avastamine.
 1517 — Martin Luther lõob 95 vaidluslauset Wittenbergi lossikiriku uksele.
 1524 — Usu-uude Tallinnas.
 1535 — Wanradt-Kölli katekismus.
 1558—1561 — Vene-Liivi sõda.

Rootsi aeg Eestis.

- 1621 — Gustav Adolf vallutab Riia.
 1625 — Tartu langeb Rootsile.
 1629 — Altmarki rahu. Kogu Liivimaa ühendatakse Rootsiga.

- 1611—1632 — Gustav Adolf.
- 1632 — Tartu ülikooli asutamine.
- 1680 — Mõisade tagastamine.
- 1700—1721 — Suur Põhjasõda.
- 1703 — Peterburi asutamine.
- 1704 — Tartu ja Narva langemine.
- 1709 — Poltava lahing.
- 1721 — Uusikaupunki rahu.

Sisukord.

	Lk.
I. Esiajalooline aeg	3
Kivi- ja pronksiaeg	3
1. Mis räägib meie rahvaste minevikust? 3. — 2. Kiviaeg. 4. —	
3. Pronksiaeg. 11. — 4. Kuidas tekkisid esimesed inimeste	
ühingud. 13.	
II. Vana-aeg	15
A. Egiptus	15
1. Maa, rahvas, usk. 15. — 2. Ehitised, kunst. 16. — 3. Teadu-	
sed, kiri. 17.	
B. Kreeklaste ajaloost	18
1. Kreeklased ja nende usk. 18. — 2. Olümpia pidud. 27. —	
3. Kreeklaste tähtsamad riigid — Sparta ja Ateena. 29. —	
4. Kreeka-Pärsia sõjad. 35. — 5. Ateena õitse-aeg. Perikles. 41.	
— 6. Kreeka kultuur tungib itta. 46.	
D. Roomlaste ajaloost	50
1. Roomlased vanemal ajal. 50. — 2. Vabariiklik kord. Patriit-	
side ja plebeide võitlus. 53. — 3. Roomlased saavad Itaalia	
peremeesteks. 54. — 4. Rooma maailmariigiks kujunemine. 56.	
— 5. Julius Caesar. 61. — 6. Keiser Augustus. 66. — 7. Ristiusk	
pääseb võidule. 74. — 8. Lääne-Rooma riigi langemine. 77.	
III. Keskaeg	81
A. Varajase keskaja oludest Lääne-Euroopas	81
1. Frangi riik. Karl Suur. 81.	
B. Hilise keskaja olud Lääne-Euroopas	87
1. Ristisõjad. 87.	
D. Muistne Eesti iseseisvuse aeg	90
1. Meie esivanemad tulevad Läänemere maadele. 90. — 2. Eest-	
laste elu ja töö rahu ajal. 92. — 3. Eestlaste usund ja ühiselu	
korraldused. 100. — 4. Maakaitse ja muinaslinnad. 106.	
E. Eestlaste vabadusvõitlus	110
1. Eestlaste suhted naabritega. Viikingid. 110. — 2. Sakslased	
ilmuvad liivlaste maale. 112. — 3. Eestlaste vabadusvõitlus. 114.	
G. Olud ordu ja piiskoppide ajal	124
1. Maa lõplik jagamine. Seisused. 124. — 2. Eestlaste seisukord	
uutes oludes. 136. — 3. Suur Jüriöö vabadusvõitlus 1343—44. 138.	
— 4. Eestlaste seisukord pärast Jüriöö vabadusvõitlust. 141. —	
5. Wolter von Plettenberg. 143.	

	Lk.
IV. Uus aeg	145
A. Suured leiutused ja avastused	145
1. Suured leiutused. 145. — 2. Suured avastused. 147.	
B. Usu-uude ja Vana-Liivimaa	150
1. Kirikuelu rike. Martin Luther. 150. — 2. Usu-uude Eestis. 153.	
D. Vene-Liivi sõda ja orduvalitsuse lõpp	158
1. Orduriigi siseolud. 158. — 2. Vene-Liivi sõja põhjused. Sõja algus. 159. — 3. Tähtsamad linnad langevad venelaste kätte. 161. — 4. Sõja lõpp. Ordu maade jagamine. 166.	
E. Poliitilise killustuse aeg	167
1. Poola aeg Liivimaal. 167. — 2. Rootsi aja algus Põhja-Eestis. 168. — 3. Saaremaa Taani valitsuse all. 169. — 4. Talurahva seisundi halvenemine sõdade järel. 170.	
G. Rootsi aeg	171
1. Poola ja Rootsi tülid. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla. 171. — 2. Rootsiaegsed uuendused. 172.	
H. Vene aja algus	181
1. Suur Põhjasõda. 181.	

HIND 1 KR. 60 SENTI